

# ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

ΜΗΝΙΑΙΟ  
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ  
Δ. Α. ΓΛΗΝΟΣ

ΧΡΟΝΙΑ Β΄.

ΙΟΥΛΗΣ—ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1928 ΦΥΛΛΑΔΙΟ 11<sup>ο</sup> ΚΑΙ 12<sup>ο</sup>

## Μ Ε Λ Ε Τ Ε Σ

Γ. ΘΕΟΤΟΚΑ

ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ<sup>1</sup>

Β΄.

*Ἡ λατρεία τοῦ ἐγώ.*

Δὲ γίνεται ἐδῶ καμιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Δραγοῦμη. Τέτιες δουλειῆς θέλουν φιλόλογους καριέρας μὲ ὑπομονή, μὲ τάξη καὶ μὲ μέθοδο. Ἐδῶ ἐκφράζονται μονάχα μερικὲς πολὺ γενικὲς ἐντυπώσεις, χωρὶς καμιὰ ἐπεξεργασία.

Ὁ Δραγοῦμης ζεῖ τὴ νεότητα τοῦ Μπαρέζ. Ἀνικανοποίητος σὰν κι ἐκεῖνον, βρῖσκει μπροστά του τὴ *Λατρεία τοῦ Ἐγώ* ἔτοιμη, τὴν ἀρπάζει καὶ τὴν ἀφομοιώνει. Οἱ πρῶτες ἀνησυχίες του καὶ ὁ νεανικὸς μπαρρειασμὸς του φαίνονται ἀρκετὰ στὸ *Μονοπάτι* (δὲν τὸ ἔχω ἐδῶ ὑπ' ὄψει μου αὐτὸ τὸ βιβλίον, νομίζω ὅμως πὼς τὸ θυμοῦμαι). Ἡ στροφὴ πρὸς τὸ Ἐγὼ εἶναι μιὰ λύση. Μὰ οἱ εἰδικὲς συνθήκες, πὺν μέσα τους ζεῖ δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἐκδηλωθεῖ τέτιος πὺν εἶναι πραγματικὰ.

Τὸ ἔθνος περνᾷ τὴν πιὸ κρίσιμη καμπὴ τῆς ἱστορίας του. Ὁλόγυρα ξύπνησαν πρωτόγονοι καὶ ἄγριοι οἱ βαλκανικοὶ ἔθνικισμοί. Ἡ παλιὰ Τουρκία κάνει ξαφνικὰ μιὰ ἔνεση ζωῆς, συγκεντρώνει ὅλες τὶς δυνάμεις της στὰ χέρια λίγων νέων φανατικῶν καὶ ἀποφασίζει νὰ παλαίψει. Μακριὰ στὸν ὀρίζοντα μαζέβονται τὰ σύνεφα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολέμου. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ νευρικὴ ἀτμόσφαιρα ἡ Ἑλλάδα μικρὴ, φτωχὴ, δειλὴ, χωρὶς θέληση, χωρὶς αὐτοπεποίθηση, σκύβει τὸ κεφαλάκι της καὶ περιμένει τὸ μοιραῖο. Μὰ ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ ζήσει ὅπως δὴποτε.

Στὴν Ἀθήνα, στὴν Πόλη, στὴ Μακεδονία, σ' ὅλα τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ἔλειψη ἀνθρώπων εἶναι ἀπελπιστικὴ. Ὁ Δραγοῦμης εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους. Γιὰ μερικὰ πράματα εἶναι ὁ μόνος κατάλληλος καὶ τὸ ἔ-

1) *Διόρθωση*: Στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς («Ἀναγέννηση» Β΄, σελ. 393 στὸ τέλος) πρέπει νὰ διορθωθεῖ τὸ *Ρενὲ Ντεκάρ* σὲ *Ρενὲ Σατωμπριάν*.

ρει. Χωρίς να το επιδιώξει βρίσκεται στην πρώτη γραμμή. Το έθνος περιμένει απ' αυτόν κάτι το θεϊκό. Όσο κι αν περιφρονεί τη μέτρια ανθρωπότητα, που παραδέρνει τριγύρω του, ο Δραγούμης το λυπάται το έθνος, του το μίζερο, το κακομοιριασμένο, που ποτέ δε γέλασε το χέλι του, που ποτέ δεν είδε άσπρη μέρα. Έχει μέσα του τη φωτιά αυτός ο νέος των σαλονιών. Νιώθει πως σε μερικές μεγάλες στιγμές θα βρει τη δύναμη να κατευθύνει αυτός την πορεία του έθνους. Είναι αδύνατο ένας τέτοιος πυρωμένος άνθρωπος, ζώντας μέσα σ' ένα τέτιο καζάνι, να αντισταθεί στο ένστικτο της δράσης.

Το Έγώ του, το περήφανο, άτίθασο Έγώ, ο Δραγούμης το σπρώχνει μέσα του, το κρύβει, προσπαθεί να το ξεχάσει. Ρίχνεται με το κεφάλι στο ρέμα της εποχής του. Αρπάζει τις πιο όμορφες πεποιθήσεις της στιγμής, εκείνες που θα συγκινήσουν το έθνος βαθύτερα, και βγαίνει στον κάμπο της μάχης με το σπαθί γυμνό. Πολεμά για την Ίδέα του καλύτερα από όλους, γιατί δεν πολεμά μονάχα τους εξωτερικούς εχθρούς, πολεμά και κάποιον άορατο εχθρό μέσα του. Διαλαλεί την Ίδέα δυνατότερα από όλους, γιατί δεν έχει να πείσει μονάχα τους άλλους, έχει να πείσει και τον εαυτό του. Το έργο του είναι μια κραυγή πόνου, βγαλμένη μέσα από το διπλό άγώνα, διπλό δράμα μιας ζωής.

Πραγματικά το Έγώ δεν υποτάχτηκε. Είναι Έγώ καλής μάρκας, από τα λίγα. Βαστά. Κάθε μέρα βράζει στο σκοτάδι. Κάποτε επαναστατεί:

«Οί άνθρωποι δε μ'αρέσουν.—Μέτριοι, μέτριοι.—Βαριούνται τη μετριότητα των γύρω ανθρώπων.—Τίποτα ανθρώπινο δε μ' ενδιαφέρει.—Βαρέθηκα τον άνθρωπο.—Έγώ δεν αγαπώ τους ανθρώπους» (*Όσοι Ζωντανοί*).

Τέτια λόγια απογοήτευσης και περιφρόνησης συναντά κανείς στα βιβλία του σε κάθε βήμα, άγκάθια χτυπημένα έδω κι εκεί για να μάς αίματώνουν ξαφνικά όταν τον ακολουθούμε στους ένθουσιασμούς του.

«Γενήθηκα για μοναχός και για μοναχικά έργα, όσο και να με τραβά κάποτε η συναναστροφή των ανθρώπων» (*Σταμάτημα*).

«Ό,τι κι αν πει, ό,τι κι αν κάνει, σ' αυτό το μοτίβο θα καταλήξει πάντα, όταν «περνούν τα μεσάνυχτα και χορεύουν μέσα του χορό σατανικό οι ταραχές της μέρας». Γενήθηκε για μοναχός! Αυτό θα μουρμουρίζει μέσα στα δόντια του κάθε βράδι, γυρνώντας τη ράχη στους άλλους που δεν έπαψαν να είναι οι βάρβαροι. Όταν οι άγώνες έξαντλούν τις δυνάμεις του, στη μοναξιά του θα γυρέψει την ξεκούραση. Όταν υποφέρει στον κάμπο της μάχης, δε θα ζητήσει δροσιά κι ελπίδες από την Ίδέα. Στη μοναξιά του θα πάει να παρηγορηθεί.

«Όλοι είναι «μέτριοι, μέτριοι». Δεν αξίζει τον κόπο να ενδιαφέρεται για την τύχη τους. Κι οι ιδέες που πιστεύουν μέτριοι, φτωχές, άπλοϊκές σαν κι αυτούς. Σε κάθε σελίδα του, αν προσέξει κανείς, θα διακρίνει ανάμεσα στις γραμμές πως τον τρώει ο πειρασμός να τα πετάξει όλα χάμω και να τους μουντζώσει με τα δυο χέρια. «Μέτριοι, μέτριοι». Ένώ αυτός «είναι κουρδισμένος σ' ένα τόνο ψηλότερο από το συνηθισμένο» (*Σταμάτημα*). Δεν βρίσκει μαζί τους κανένα σημείο επαφής.

Η άδιαλαξία του Έγώ του εκδηλώνεται καλύτερα από παντού άλλου στις σχέσεις του με τις γυναίκες. Πουθενά στα βιβλία του δε φαίνεται έρωτεμένος με τα σωστά του. Ποτέ δεν καταδέχεται να πει, πως μια γυναίκα κρατά σοβαρή θέση στη ζωή του. Ακόμα κι όταν μάς μιλά για τις κατακτήσεις του, δείχνει καλά

την ίδια πάντα διάθεση να τα πετάξει όλα χάμω και να σηκωθεί να φύγει. Η αιώνια άνησυχία του δε θα του επιτρέψει ποτέ να σταθεί σε μια γυναίκα, όπως δεν του επιτρέπει να σταθεί πραγματικά σε μια ιδέα. Θα τον αναγκάζει πάντα να ψάχνει άλλου ζητώντας κάτι καλύτερο. Η υπερηφάνεια του δε θα του επιτρέψει να σκύψει μπροστά σε καμιά.

Προσπαθεί κάποτε, κουρασμένος από τη δράση, να ασχοληθεί σοβαρά με τον έρωτα. Μα κι οι γυναίκες είναι μέτριοι, μέτριοι. Δεν κατορθώνει ποτέ να τις έκτιμήσει. Συχνά σημειώνει την κοκεταρία τους και την επιπολαιότητα τους. «Δεν του είναι βολετό να δώσει μιας γυναίκας την ευτυχία» (*Σταμάτημα*). Έχει σοβαρότερες δουλειές. Μα προ παντός αρνείται να επιβάλει στο Έγώ του τη θυσία ενός μόνιμου δεσμού. Γεννήθηκε για μοναχός!

Δεν κάνει τίποτα για να έλκύσει τις γυναίκες. Ξέρει πως «δεν είναι διασκεδαστικός για τα κορίτσια και τις γυναίκες» μα δεν τον μέλει: «Όποιος θέλει να διασκεδάσει να πάει άλλου».—Ο Μπαρές έλεγε: On est prié d' aller rire ailleurs.

Διαβάζουμε στους Ζωντανούς:

«Σηκώθηκαν τέλος να πάν να κοιμηθούν. Η μικρότερη πήγε στην κάμαρα της. Του Άλέξη του είχαν δώσει μια κάμαρα, που συγκοινωνούσε με της αδελφής της. Ένώ γδυνόταν ο Άλέξης, μπήκε αυτή με τη λεπτότατη μεταξωτή γαλάζια ρόμπα της, σχεδόν διάφανη, για να του φέρει τάχα κάποιο νυχτικό φόρεμα.— «Γιατί είσαι τόσο σκληρός; του είπε. Η αδελφή μου τρελαίνεται για σένα». Και κείνος χωρίς να απαντήσει άλλο της είπε: «Έλα». Και έμεινε μαζί του ως μισή ώρα. Ο άντρας της βέβαια εξακολουθούσε να παίζει χαρτιά κάτω στο καπνιστήριο. Ξαναμπήκε η γυναίκα στην κάμαρα της, και μόλις έκλεισε την πόρτα, ο Άλέξης αισθάνθηκε πως μόνο αυτός είναι της γυναίκας ο προορισμός, την είχε βάσει στη θέση της και ήταν καταχαρούμενος πάλι.

«Έλα! Έτσι μιλά σ' όλες όσες περνούν μέσα από το έργο του. Αυτό μονάχα λέει, στον ίδιο τόνο πάντα, σα διαταγή. Αυτό αρκεί. Κι αν δεν αρκεί ο Ίων γυρνά τις πλάτες και τραβά το δρόμο του. Δεν είναι φτειαγμένος για να αναστενάζει πίσω από ένα φουστάνι.

Όταν βαριέται και τους άγώνες και τον έρωτα γυρνά στα βιβλία του. Διαβάζει με τα μούτρα. Η ανάγνωση είναι ή κακιά μαιτρέσα του, που τη μισεί, μα που δεν μπορεί να ζήσει χωρίς αυτήν. Ψάχνει. Όλο ψάχνει. Δε θα κατορθώσει να σταματήσει πουθενά. Θα ζήσει τη ζωή του «χωρίς υποταγή σε κανένα από τα συστήματα που γράφουν τα βιβλία των ανθρώπων». Μέτριοι, μέτριοι. Δε μπορούν να νικήσουν ένα τέτιο Έγώ.

Απομονωμένος, χωρίς να επικοινωνήσει αληθινά με κανέναν, χωρίς να τον νιώσει και να τον συμπονέσει, περνά ο Ίων Δραγούμης μέσα από την Ελλάδα, ξεφωνίζοντας με δύναμη ιδανικά για τη μάζα και μουγγρίζοντας ύστερα την περιφρόνηση του. Η ζωή του είναι το «Αιώνιο Διάβα» χωρίς σκοπό. Περνά «σκληρός και ευαίσθητος, ψηλός και ελεύθερος πάντα».

Μουντζουρώνει χαρτιά κάθε βράδι. Χωρίς τάξη, χωρίς μέθοδο, γράφει αυτά που αϊστάνεται, όπως του έρχονται. Γράφει για να πει τον πόνο του. Με το ταλέντο, που του έδωκε η φύση μπορούσε κι αυτός να μάς φτιάσει κάμποσους τόμους ιστορίτσες για να περνούμε την ώρα μας. Ναι, μα είπαμε: Όποιος θέλει

να διασκεδάσει να πάει άλλου. Αὐτὸς γράφει, γιατί ἔχει μέσα του κάτι ποὺ τὸν τρώει καὶ θέλει νὰ τὸ βάλει κάθε τόσο στὸ χαρτί γιὰ νὰ παρακολουθεῖ τις περιπέτειες τῆς ψυχῆς του. Δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἑαυτὸ του. Δὲν τὸν μέλει τί θὰ ἀπαιτῶν ἀπὸ τὰ γραψίματα. Σκόρπια φύλλα πεταμένα στὸν ἄνεμο. Τὰ ἐγκαταλείπει στὴν τύχη τους. Μέτρια, μέτρια. Αὐτὸς ψάχνει πάντα, ψάχνει πὺρ πέρα.

Ὅσοσο ἀπὸ τὰ χαρτιά θὰ τὰ μαζέψουμε. Ἀποτελοῦν ἓνα ἐγχειρίδιο αὐτοανάλυσης ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει πολύ.

\* \*

Μιά μέρα ὁ Δραγούμης, ἐξαιρετικὰ πειθαρχημένος, κατόρθωσε νὰ γράφει ἓνα βιβλιαράκι χωρὶς ἀντιφάσεις. Εἶναι τὸ γνωστὸ πεζογράουδο, ποὺ ἔχει τίτλο: *Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς*. Εἶναι δυσάρεστο ποὺ αὐτὸ τὸ βιβλίον του βρῆκε ὡς σήμερα πολὺ περισσότερους ἀναγνώστες ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Καταντᾷ περίπου τὸ μεγάλο κοινὸ νὰ ξέρει τὸ Δραγούμη μονάχα ἀπὸ τὸν *Πολιτισμὸ* του. Ἀκόμη καὶ στὶς συζητήσεις τῶν μορφωμένων. Ὁ Δραγούμης πολὺ συχνὰ θεωρεῖται μονάχα προφήτης τῆς νεοελληνικῆς οὐτοπίας κι ἄλλο τίποτα. Αὐτὸ τὸ βιβλίον, ἂν ἐξακολουθήσει νὰ νομίζεται ἢ πὺρ τέλεια ἐκδήλωση τῆς προσωπικότητος τοῦ Δραγούμη, κιντυνεύει νὰ τὸν χαντακώσει. Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες πετοῦν τὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ πάνω τους καὶ ἀγαποῦν τὴν Δύση σὰ μιὰ μεγάλη πατρίδα. Δὲν πάνε σ' αὐτὴν σὰν τοὺς Τούρκους, τοὺς Ἰνδοὺς, τοὺς Κινέζους, σὰ μιμητές. Πάνε σὰ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας, γιὰ νὰ πάρουν μέσα στὴν οἰκογένεια τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀνήκει. Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἀποχτοῦν *συνείδηση Ἑυρωπαίων*. Κάθε προσπάθεια, σὰν τὸ Νεοελληνικὸ Πολιτισμὸ τοῦ Δραγούμη, σὰν τὸν Ἀνατολισμὸ τοῦ κ. Σικελιανοῦ, ποὺ τείνει νὰ χωρίσει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, γιὰ νὰ τὴ στρέψει ξανὰ πρὸς τὴν Ἀσία, εἶναι καταδικασμένη νὰ συναντήσῃ μονάχα ἐχθρότητα μέσα στὶς μεταπολεμικὲς γενιές.

Μὰ ἄς μὴ βιάζεται κανεὶς νὰ θαμάξῃ ἢ νὰ πολεμᾷ τὸ Δραγούμη γιὰ τὸν *Πολιτισμὸ* του, ἂν δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν του μερικὲς ἐκρήξεις εἰλικρινείας σὰν κι αὐτὴν:

«Οἱ ἄνθρωποι τὸν ἐξαιρετικὸ ποὺ δὲν τότε γνωρίζουν, τὸν βλέπουν σὰν ὁμοιο τους καὶ ὀλοένα τὸν τραβοῦν κατὰ τὸν κάμπο τους, γιὰ νὰ τὸν ἰσοπεδώσουν. Τοῦ ὀρίζουν μάλιστα καὶ θέση στὴν *κωμωδία τῶν κοινωνιῶν*. Μὰ δὲ μπορεῖ νὰ ἀφομοιωθεῖ μὲ τὴ θέση αὐτή, ξεφεύγει παντοῦ, γιατί εἶναι πλατύτερος ἀπὸ τὴ θέση του. — Ὅταν ἔχει τὴ δύναμη νὰ εἶναι περήφανος, νικητὴς καὶ τύραννος τους, τότε μόνο ἀξίζει νὰ μένει μέσα στοὺς ἀνθρώπους. Καὶ πάλι ἔπειτα νὰ βγαίνει ἀπὸ τις κοινωνίες τους ἀκέραιος, καθάριος καὶ λείπτερος. Περναίει καὶ ἀπὸ βούρκους καὶ ἀπὸ λάσπες, ποὺ αὐτὸν δὲν τὸν λερώνουν. — Μὲ τὴν *ἐποκειρία* του τὴν καθημερινή, δὲ θὰ καταντήσῃ τέτιος ποὺ νὰ μὴν ξέρει πιά καλὰ καλὰ τί εἶναι τὸ δικό του καὶ τί τῆς κοινωνίας του» (*Ζωντανοί*).

Ὁ *Πολιτισμὸς* του δὲν εἶναι δικός του. Εἶναι τῆς κοινωνίας. Τὸν ἔγραψε προφανῶς γιὰ τοὺς ἄλλους, γιὰ τοὺς πολλούς, γιὰ νὰ ἔχουν νὰ καταγίνονται μὲ κάτι τὸ ὁμορφο. Ἀπὸ τις λίγες φράσεις τοῦ Δραγούμη ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖωμα, ὁ καθένας μπορεῖ νὰ δεῖ πόσο βαθιὰ εἶχε ὀδηγήσῃ τις ἔρευνες του. Ἐνας ἄνθρωπος ποὺ ἔχει φτάσει σ' ἓνα τέτιο στάδιο σκέψης καὶ ἀνάλυσης, δὲ

μπορεῖ πιά, οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή, νὰ πιστέψῃ παραμύθια γιὰ μικρὰ παιδιὰ. Μὰ τὰ ἔθνη εἶναι μικρὰ παιδιὰ καὶ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ παραμύθια γιὰ νὰ ζήσουν. Ὁ Ἴων Δραγούμης εἶπε ἓνα παραμῦθι στὴν Ἑλλάδα. Νόμισε ἴσως, ὅταν ἔγραφε, πὺρ συνδύαζε τὸ τερπνὸ μὲ τὸ ὀφέλιμο, ἀφοῦ τσάκιζε κάμποσες σάπιες προλήψεις καὶ ξυπνοῦσε τις ζωντανὲς λαϊκὲς πηγές. Μὰ ἄς πάψουν νὰ τοῦ δίνουν τὸν τίτλο τοῦ προφήτη στὰ σοβαρὰ ἢ γιὰ νὰ τὸν κοροϊδέψουν. Κανένας ἄνθρωπος ποὺ σκέφτεται, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μορφώνει γνώμη γιὰ τὸν πὺρ ἀνήσυχο λογοτέχνη μὺς ἀπὸ μερικὲς σελίδες παιδικῆς ἀφέλειας γραμμένες γιὰ τοὺς ὀφελείς.

Τόσο λίγο ἔχει πεισεῖ ὁ Δραγούμης γιὰ τὴν ἀξία τῶν πεποιθήσεων, ποὺ ὑπερασπίζεται ἀνάμ' ας τοὺς ἀνθρώπους, ὡστε ὀλη τὴν ὄρα συζητώντας μὲ τὸν ἑαυτὸ του ἀναγκάζεται νὰ ἀπολογηθεῖ. Τὸ Ἐγὼ ζητᾷ λογαριασμὸ καὶ ὁ Δραγούμης ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ τὸ ὑποτάξῃ, προσπαθεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μαζί του. Γιὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσῃ τὴν ἀνάγκη τῆς ἐξωτερικῆς του δράσης βρίσκει κατὰ καιροὺς τέσσερις διαφορετικὲς δικαιολογίες (ἴσως ὑπάρχουν καὶ ἄλλες, ποὺ δὲν τις πῆρε τὸ μάτι μου):

α) *Primum vivere*. Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ στοχαστοῦμε καὶ νὰ αἰστανθοῦμε μὲ τὴν ἡσυχία μας, πρέπει πρώτα πρώτα νὰ φτειάσουμε ἓνα σπίτι γιὰ νὰ καθοῦμαστε μέσα. Ὅπως λένε ὀλοι οἱ διανοούμενοι: πρέπει πρώτα νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ πραχτικοῦ βίου.

— «Πρέπει πρώτα νὰ κάμουμε τὸ ἔθνος μας, γιατί, χωρὶς αὐτό, πάντα θὰ εἶμαστε τυρανισμένοι. — Δὲ μπορῶ νὰ δημιουργήσω τίποτε ἄλλο, ὅσο νιώθω πὺρ δὲ φτειάστηκε τὸ ἔθνος μου. — Τότε μονάχα θὰ μπορέσω νὰ δημιουργήσω κάτι ἄλλο, ὅταν δὲ θὰ μὲ βασανίζει ἢ θύμηση τοῦ βασανισμένου ἔθνους μου». (*Ὁ Ἑλληνισμὸς μου καὶ οἱ Ἕλληνες*).

Ἐμπρὸς λοιπόν, φωνάζει ὁ Δραγούμης, ἄς ξεμπερδέβουμε μ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀσχοληθοῦμε καὶ μὲ ἄλλα.

— «Ἐμπρὸς παιδιὰ, ἓναν κόπο ἀκόμη γιὰ νὰ φτειάσουμε τὸ κράτος μας τέτιο ποὺ νὰ ἔχει μέσα του ὀλα τὰ παιδιὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐμπρὸς, ἓνα κόπο ἀκόμη, ὅσο μποροῦμε πὺρ καλὰ καὶ πὺρ γρήγορα, γιὰ νὰ μὴ μᾶς πιάσει παράκαιρη ἢ παραλυσία» (*Ἑλληνισμὸς*).

— «Ἄμα ἐκπληρωθεῖ τὸ ἰδανικὸ «*ἔνωση τῆς φυλῆς*», ἔχει ὁ Θεός». Ὑπάρχουν πάρα πέρα καὶ ἄλλα ἰδανικά (*Ἑλληνισμὸς*). — Ὑπάρχει καὶ ἡ κριτικὴ ὀλων τῶν ἰδανικῶν.

β) Ὁ Δραγούμης δικαιολογεῖται ὀπως κι ὁ Μπαρές. Ψάχνοντας μέσα στὸ Ἐγὼ του βρῆκε στὸ βάθος τὸ ἔθνικὸ σύνολο. Τὸ Ἐθνος εἶναι τὸ Ἐγὼ στὴ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη του.

— «Δουλεύοντας γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ, δουλεύω γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου. Θὰ ἤθελα νὰ δούλευα ἄλλιῶς γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου, μὰ δὲ μπορῶ καὶ δουλεύω ἔτσι. Δουλεύοντας γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ, δουλεύω γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ μου, δηλαδὴ δουλεύω γιὰ νὰ νιώσω καλύτερα τὸν ἑαυτὸ μου» (*Ἑλληνισμὸς*).

Ὁ Μπαρές κατάφερε ὀπωσδήποτε νὰ πειθαρχήσῃ τὸ Ἐγὼ σὲ μιὰ τέτια μοιρολατρεία, τουλάχιστο στὰ μάτια τῶν ἄλλων. Ὁ Δραγούμης δὲ μπορεῖ πὺρ ἀνήσυχος, πὺρ εἰλικρινῆς, δὲ θὰ πάψῃ ποτε νὰ ξεφεύγῃ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δεσμούς.

γ) «Όπως κι αν είναι, εκείνο τον καιρό, ο Άλέξης είχε αποφασίσει πώς η φιλοσοφική σκέψη και η πολιτική ενέργεια είναι οι δυο δυνατότερες όρμες του και τα όργανα του για να επιδράσει στους ανθρώπους. Και επειδή ευκολότερα μπορούσε να επηρεάσει τριγυρινούς του και τριγυρινοί του ήταν οι άνθρωποι της φυλής του, σ' αυτούς επάνω αποφάσισε να σκορπίσει όση δύναμη είχε. Όσο και να μην ήθελε να το όμολογήσει, του άρεζε να επηρεάζει ανθρώπους» (Ζωντανό).

Ο Δραγούμης έχει μέσα του όρμες. Αυτές οι όρμες πρέπει να ξοδεφτούν κάπου. Η δράση καταντά εδώ μια φυσιολογική ανάγκη. Το έθνος είναι στη διάθεση του. Το παίρνει για να ικανοποιήσει τις όρμες του.

—«Εγώ δεν είμαι πατριώτης, αλλά θέλω να κάμω τους άλλους Έλληνες πατριώτες, γι' αυτό προσπαθώ να κεντρώ το έθνικό τους αίστημα και το κολακεύω και το ξυπνώ.—Θέλω να μαζέψω ό,τι δύναμη μπορεί να βγάλει το ξυπνημένο έθνικό αίστημα.—Εγώ είμαι και πρέπει εγώ να έχταθώ, να ξαπλωθώ όσο μπορώ χωρίς να σκέπτομαι το έθνος μου.—Δε θα το συλλογίζομαι παρά μόνο για όργανο μου θα το έχω (το έθνος).—Και αν εγώ δεν πιστεύω στο έθνος, θέλω όμως αυτοί να πιστεύουν» (Έλληνισμός).

Γιατί να πιστεύουν οι άλλοι, αφού δεν πιστεύει αυτός; Το λέει μόνος του άρχετὰ καθαρά: Για να ξυπνήσουν όλες οι έθνικές δυνάμεις και να βρεϊ αυτός, ο δυνατός, υλικό για μεγάλες πράξεις —για να ικανοποιήσει μια φυσιολογική του ανάγκη.

—«Τα έθνη είναι μοναχά μαγερεία λίγων ανθρώπων εξαιρετικῶν» (Έλληνισμός).

—«Για μένα η κοινωνία δεν είναι άλλο παρά μαγερείο για να βγάλει εξαιρετικούς ανθρώπους, είναι ο στυλοβάτης των μεγάλων. Μόνο αυτοί αξίζουν...» (Ζωντανό).

δ) «Τίποτα δε διαλύνει μέσα του τον πόθο της γνώσης και της πάλης. Μπαίνοντας στις κοινωνίες των ανθρώπων ακονίζει το μυαλό του και τη θέληση του κάθε ώρα, ενώ, αν έμενε πάντα στον πύργο του κλεισμένος η στην έρημιά του, ίσως να αποκοιμιούνταν σε κανένα νιρβανά» (Ζωντανό).

Δηλαδή η δράση είναι ένα σπόρο, που του χρησιμέβει για να αναπτύσει το μυαλό του και τη θέληση του. Μα ως προσεχτούν αυτά τα λόγια του:

«Ο κοινοβουλευτισμός είναι κουβεντολόγιο αιώσιο και το σιχάινεται. Θα του άρεζε όμως η άσκηση της εξουσίας, για να δοκιμάσει αν μπορεί να χτυπήσει κατακέφαλα μερικές παλιανθρωπιές και να χαραξει άλλο δρόμο στη γενική πολιτική, έξωτερική και οικονομική. Και η πολιτική το κάτω κάτω, είναι γι' αυτόν ένα πείραμα για να συμπληρώσει τη γνώση του όσο για τα πράγματα της ανθρωποσύνης» (Σταμάτημα).

Και λίγο παρακάτω:

«Όπως κι αν είναι και αν εξακολουθήσω να πολιτεύομαι ακόμη θα το κάνω προσωρινά. Γιατί να άνησυχώ και να ταράζωμαι; Θα έλθει μια μέρα που θα τ' αφήσω κι αυτό, άμα το ξεσκολίσω. Και θα έχω πλουτίσει τις γνώσεις μου για τα πράγματα του κόσμου» (Σταμάτημα).

Ο Δραγούμης σιχάινεται την πολιτική, μα του άρέσει η άσκηση της εξουσίας. Του άρέσει για πολλούς και διαφόρους λόγους, μα κυρίως για να συμπληρώσει τη

γνώση του. Αυτή η «άνθρωποσύνη» τον ίντριγγάρει. Αν μπορούσε, θα έσπανε τη μηχανή για να δει από τι είναι φτιαγμένη. Μα δε μπορεί και άρκεϊται σε πειράματα. Παίζει με το έθνος για να «μορφωθεί». Επικίνδυνο παιχνίδι γιατί κάποτε αυτοί οι μέτριοι άνθρωποι με τις μέτριες πεποιθήσεις, αυτοί οι βάρβαροι χωρίς έσωτερική ζωή και χωρίς άνησυχίες, τραβούν τουφεκιές.

Είναι αδύνατο να ξεκαθαρίσει κανείς ποιά απ' αυτές τις τέσσερις αιτίες (κι από τις άλλες που ίσως ανακαλύψουν στις σελίδες του) τον επηρεάζε περισσότερο στην πορεία του. Η καθεμιά ανταποκρίνεται σε μια ιδιαίτερη ψυχική κατάσταση και ίσχυει για τη στιγμή που ο Δραγούμης την άναγνωρίζει για κύρια αίτια της δράσης του. Μα ο Δραγούμης δε θα διστάσει να άρνηθει τα λόγια του την επόμενη στιγμή!

Αντιφάσεις, αντιφάσεις. Δεν περνά μέρα που να μην αλλάζει θέση. Αντιφάσεις από ένα βιβλίο στο άλλο, από την μια σελίδα στην άλλη, κάποτε από τη μια φράση στην άλλη. Πηγαίνετε να τον τσακώσετε κι αυτόν και να τον τοποθετήσετε μέσα σε δασκάλικες φόρμουλες.

Οι πανεπιστημιακοί (έπειδή, έπειδή, έπειδή, δια ταύτα) θα στραβόμουτσουναίνουν και θα περιφρονήσουν αυτόν το συγγραφέα της άσυναρτησίας, που δεν ξέρει τι λέει. Δε βαριέστε! Αφήστε τους στη μακαριότητα τους αυτούς τους καλούς ανθρώπους. Εκείνοι που δεν αντιφάσκουν ποτέ, είναι οι λιγότερο ενδιαφέροντες, οι λιγότερο βιθεις, οι πιο φτωχοί. Εϊδαν μονάχα ένα κοματάκι της ζωής κι αυτό τους άρκει για να ζήσουν—ή για να νομίζουν πως ζούν.—Κοιμήθηκαν άπάνω σ' ένα λογικό σχήμα, πολύ πολύ ευχαριστημένοι, και ρουχαλίζουν με το χαμόγελο στο στόμα, γιατί φαντάστηκαν πως κρατούν την ανθρωπότητα στην τσέπη τους. Μα όταν θέλει κανείς να ζήσει με τα σωστά του, να αιστανθει όσο το δυνατό περισσότερο, να κοιτάξει όσο το δυνατό βαθύτερα, πως μπορεί να σταθει για πάντα στην ίδια θέση; Όλοι νιώθουν πως η ζωή είναι η αιώνια ροή, η αιώνια κίνηση. Λίγοι τολμούν να όδηγήσουν αυτή την αντίληψη ως τις τελεφταίες συνέπειες της και να δούν πως η κατάσταση εκείνου που τα έξηγήσε όλα μια για πάντα και ήσύχασε, η κατάσταση της πνευματικής άκνησίας, μπορεί να όνομαστει πνευματική νάρκη, αν όχι πνευματικός θάνατος.

Όση δύναμη κι αν βάζει ο Δραγούμης στην υπεράσπιση των «άρχων» του, όσο θαυμασμό κι αν εκδηλώνει κάποτε, είναι πάντα ο ίδιος κατά βάθος, ο άνήσυχος στοχαστής, που δε μπορεί να ικανοποιηθει.

—«Πάντα μου ώσπου να πεθάνω, θέλοντας και μή, θα γυρέβω τη γνώση» (Σταμάτημα).

Για να τη γυρέβει και στο τελεφταίο του βιβλίο, θα πει πως δεν τη βρήκε ποτέ.

—«Πάντα μου θα υπάσχει κάποια terra incognita, που θα πασκίζω να τη γνωρίσω» (Σταμάτημα).

Δε θα κάνει ένα βήμα χωρίς η άμφιβολία να του σκίζει τα σπλάχνα.

Ανάμεσα σε σελίδες φλογεροῦ έθνικισμού, ύψώνει ξιφνικά το κεφάλι άπάνω από τα σύνορα:

«Ίσως η πατρίδα είναι μονάχα η θύμηση της παιδικής ηλικίας» (Έλληνισμός).

Πολεμώντας για την επικράτηση μιᾶς πολιτικῆς ὑψώνεται ξαφνικά ἀπάνω ἀπὸ τὰ μίση :

«Καὶ οἱ συντηρητικοὶ καὶ οἱ προοδευτικοὶ χρειάζονται γιὰ τὰ ἔθνη» (Ζωντανοί).

Ὑποστηρίζει μὲ πάθος τὴ θεσηκεία «ἐπειδὴ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ἱστορία μας, εἶναι ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας τοῦ γένους». Μὰ ξαφνικά πετᾶ στὰ μούτρα ὄλων τῶν Θεῶν μιὰ φράση μεγάλης εἰρωνείας :

«Ἴσως εἶναι ἀποτέλεσμα ἀρκετῆς κουράσεως τὸ χέσιμο μιᾶς ἐκκλησίας» (Ἑλληνισμός).

Ἄργότερα θὰ πεῖ ὀρθὰ κοφτὰ :

«Δὲν πιστεύω σὲ κανένα Θεό».

Δουλέβει γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων, ἀγωνίζεται γιὰ νὰ τοὺς δώσει ἰδανικά, μὰ τί ἀνάγκη :

«Ὅποιος εἶναι δημιουργὸς εἰδώλων καὶ χαράχτης δρόμων καὶ νομοθέτης, θὰ ἔχει τὴν πεποιθήση, πὼς δὲν ἀλλάζει ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀνθρώπων» (Ζωντανοί).

Στὸ τελεφταῖο τοῦ βιβλίου, ἔσπασμα ψυχικῆς φουρτούνας, πὸν τὸ τιλοφορεῖ μὲ περίεργο τρόπο *Σταμάτημα* (αὐτὸς πὸν δὲ σταμάτησε ποτέ του) καὶ πὸν ὁ κ. Φίλιππος Δραγούμης τὸ παρουσιάζει στὸν πρόλογο τοῦ ὡς ὑπόδειγμα «ἡρεμίας», ὁ Ἴων φαίνεται πὼς ἀποφασίζει ἐπὶ τέλους νὰ τὰ πετάξει ὅλα καὶ νὰ γυρίσει χωρὶς δισταγμοὺς στὴ μὴν του πραγματικότητα, στὸ Ἐγώ.

«Ἦθελε νὰ ξεκουραστεῖ ἀπὸ τοὺς κόπους τοῦ νὰ μὴ βλέπει γνωστοὺς ἀνθρώπους, νὰ μὴν κάμει καινούργιες σχέσεις στενὲς μὲ κανένα, νὰ ζεῖ μέσα στὸν κόσμον, ἀλλὰ σὲ κόσμον ἄγνωστο, καὶ ν' ἀφήσει τὸν ἑαυτὸ του νὰ ξαναβρεῖ τὰ νερά του, πὸν νόμιζε πὼς τὰ εἶχε χάσει ἀπὸ τὸ πολὺ ἀνακάτωμα τοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους».

Μὰ ἴσως εἶναι ἀργά. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκδηλώνει, μαζί μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ταραχὴ του, τὴν ἐξάντληση τῶν δυνάμεων του. Ἐοδέφτηκε πολὺ ἀπὸ δῶ κι ἀπὸ κεῖ. Σκόρπισε τὸν ἑαυτὸ του στοὺς τέσερις ἀνέμους. Δυσκολέβεται νὰ συγκεντρωθεῖ.

Στὶς τελεφταῖες σελίδες τοῦ ἡ παλιὰ νεανικὴ του περηφάνεια ἔχει λείψει. Οὔτε θυμώνει πιά οὔτε περιφρονεῖ ὅπως ἄλλοτε. Μένει μονάχα ἡ ἀπογοήτεψη του κι αὐτὴ τώρα γεμίζει ὅλη του τὴ ζωὴ.

«Μοῦ φαίνεται πὼς ποτέ δὲ θὰ μπορέσω νὰ λάβω τέλεια συνείδηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Ὡστε νὰ νικήσω τὸ βᾶρος τῆς ζωῆς, νὰ ἐκφραστῶ ὅπως θὰ τὸ ἤθελα, νὰ συνηθίσω ἐπομένως ὀλότελα στὴ ζωὴ. Τὶς περισσότερες ὥρες μου βρίσκουμαι ἢ βασανισμένος καὶ ἀηδιασμένος ἢ σὲ ἐπαναστατικὸ ὄργανο καὶ ἐκρηξη».

Ἴσως ἀρχίζει νὰ βαριέται καὶ τὸν ἑαυτὸ του.

Ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία μιὰ οἰκογένεια ἐνὸς «Δανοῦ» («δὲ ζουλεύω καθόλου αὐτὸ τὸ Δανὸ, πὸν δέχτηκε καὶ ἔγινε βασιλιάς τῶν Ἑλλήνων» — Ἑλληνισμός), ἐνὸς βασιλιά πὸν δὲν εἶναι πιά «μέτριος», εἶναι «μικρός». Αὐτὲς οἱ λέξεις τῆς καθημερινῆς χρήσης, γραμμένες ἀπὸ τὸ Δραγούμη, παίρνουν ἐξαιρετικὴ ἔνταση. Εἶναι οἱ μεγαλύτερες βρισιές του. Μὰ γιὰ τέτοιους μικροὺς βασιλιάδες, αὐτὸς πὸν δὲ μπόρεσε νὰ ἀγαπήσει πολὺ πλὴ ὁμορφα σύμβολα, θὰ πολεμήσει σὲ στιγμὲς βαρεμοῦ καὶ θὰ σκοτωθεῖ.

Κάποιος λέει πὼς τὸ «ἀσύληπτο χαμόγελο, πὸν ἔμεινε στὸ νεκρὸ του πρό-

σωπο, μαζί μὲ τὸ αἷμα τοῦ σφραγίζει τὴ μορφή του τόσο πὸν ἐντυπωμένο μέσα μας, ἐπικυρώνει τὴ ζωὴ μας ὡς ἀνθρώπων καὶ ὡς Ἕθνους». Δὲν καταλαβαίνω τί πάει νὰ πεῖ αὐτὴ ἡ φράση οὔτε ξέρω σὲ ποιὸν ἀνήκει. Τὴ βρίσκω στὴ μελέτη τοῦ κ. Καρούζου χωρὶς ὑπογραφή. Φαίνεται πὼς ἐκφράζει ὑψηλὰ νοήματα. Ὅπως ἴσως ἤθελα νὰ τὸ δῶ τὸ χαμόγελο τοῦ σκοτωμένου. Γιατὶ σίγουρα ἔλαμψε κάποιο χαμόγελο σ' αὐτὴ τὴν τραγικὴ ὑπόθεση τῆς λεωφόρου Κηφισιάς. Ἦθελα νὰ δῶ μὲ ποιὸ τρόπο σαρκάζει ἕνας Ἐλεύθερος Ἄνθρωπος πρὸς τοὺς Βαρβάρους, πὸν τὸν τουφεκίζουν. Γιατὶ ὁ Ἴων δὲν θὰ εἶταν αὐτὸς πὸν ἔγραψε, αὐτὸς πὸν ὑπόφερε καὶ πὸν περιφρόνησε, ἂν δὲν ἔβρισκε ἐκείνη τὴ μέρα ἕνα σαρκασμὸ πρὸς τὴν «ἀνθρωποσύνη».

«Οἱ ἄνθρωποι ὅταν εἶναι ἀνάμεσα τοὺς τὸν κρίνουν, καὶ τὸν κρίνουν ἀπὸ κείνα πὸν γι' αὐτὸν δὲν ἔχουν σημασία, ἀπὸ τίς πράξεις του, πρὸ πάντων τίς μικρὲς καὶ τίς καθημερινές, καὶ ἀπὸ τὰ φερσίματα του. Τὰ κρυμμένα δράματα του, οἱ ἄνθρωποι, ταπεινοὶ καὶ τυφλοὶ, δὲν τὰ βλέπουν. — Τὸν κρίνουν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια του» (Ζωντανοί).

Φυσικά, φυσικά. Τὸν κρίνουν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια του. Μὰ ὄχι ὅλοι.

Ἦ ἐπίσημη κριτικὴ, χωρὶς νὰ τὸν διαβάσει, τὸν τοποθέτησε στὰ ντουλάπια τῶν ἱερῶν παραδόσεων. Οἱ ἀντιδραστικὲς ἐφημερίδες τὸν μνημονέβουν μὲ ἀγάπη καὶ σεβασμό. Εἶναι ἄνθρωπος τοῦ Γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι λογοτέχνης «πρὸς χρῆσιν τῶν καλῶν οἰκογενειῶν». Ὁ κ. Καρούζος ἀγωνίζεται νὰ τὸν τοποθετήσῃ μέσα σὲ μιὰ κοινωνικὴ τάξη. Ποῦ νὰ ἔξεραν! Ὁ ἄλλος Δραγούμης, ἂν τὸν ἀνταμώσουν ποτέ πίσω ἀπὸ καμιὰ σελίδα μὲ «πεποιθήσεις», θὰ τοὺς ἔρθει στὸ κεφάλι σὰν πετριά.

Τὸν κρίνουν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια του. Ὡστόσο μερικοὶ ψάχνουν παραμέσα ἐκεῖ πὸν εἶναι τὰ «κρυμμένα δράματα». Ἀξίζει τὸν κόπο.

Αὐτὸς ὁ πολιτικὸς μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώξει, ἱκανοποιώντας τίς βαθύτερες ἀνάγκες του τῆς κάθε στιγμῆς, ἔγραψε ἕνα σπάνιο ἔργο. Ἕνα ἔργο πὸν παρακολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα, ἔξω ἀπὸ κάθε σχηματοποίηση, καὶ πὸν ἔρεβνᾷ βαθιὰ μιὰ πλούσια ψυχικὴ κρίση. Αὐτὴ εἶναι ἡ σημασία του, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀξία του, αὐτὸς εἶναι ὁ τίτλος του μέσα στὰ γράματα. Ἄς μαλώσουν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἔργου τοῦ οἱ ἄνθρωποι μὲ δόγματα. Ἦ νεκροκεφαλὴ του σαρκάζει κάπου μέσα στὸ χῶμα κι αὐτὴ ἡ ἀπάντηση τοὺς ἀρκεῖ.

Τὸ ἔργο τοῦ Δραγούμη εἶναι ἡ πρώτη στροφή τῆς ἑλληνικῆς σκέψης πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ ἄνθρωπο.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη μονάχα θὰ γίνῃ κάποτε ἡ πραγματικὴ μελέτη τοῦ Δραγούμη καὶ ἡ ὀριστικὴ του τοποθέτηση στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Παρίσι, Γενάρης 1928

Κ. ΒΑΡΝΑΛΗ

## ΤΡΙΑ ΒΙΒΛΙΑ

Α.

## ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ—Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Ἡ Ἀλεξάνδρεια, φαίνεται, ἀρχίζει νὰ ξαναθυμάται τὴ δόξα τοῦ παλιοῦ της Μυστικισμοῦ, ὅπως ἡ Ἀθήνα ξαναπῆρε τὰ σκήπτρα τῆς Σοφιστείας, πού εἶχε στοὺς χρόνους τῆς Παρακμῆς. Ὁ κ. Ε. Παπανοῦτσος, συγγραφέας κι ἄλλων φιλοσοφικῶν βιβλίων, μᾶς στέλνει ἀφτὴ τὴ φορὰ ἓνα καινούριο του «ἄσμα»: «Ἡ Τριλογία τοῦ Πνεύματος. Τέχνη, Ἠθική, Ἐπιστήμη». Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι εἰλικρινής. Καθένα ἀπὸ τὰ τρία μεγάλα Κεφάλαια ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα: «λόγος». Καὶ πραγματικὰ εἶναι τρεῖς «λόγοι», τρία ἄσματα ἐνὸς «ἔπους», πού ἀπευθύνεται στὸ Ἄγνωστο. Γιατί εἶναι καὶ μένει ἄγνωστο τὸ ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ σκοπὸς του δὲν εἶναι νὰ μᾶς τὸ γνωρίσει, μὰ νὰ μᾶς τὸ «ὑποβάλλει»· ὄχι νὰ τὸ ἀναλύσει, μὰ νὰ τὸ «συνδέσει». Γραμμένο μ' ἀκράτητο λυρισμὸ ἀνήκει στὴ χορεία ἐκείνη τῶν βιβλίων, πού ἔχουνε θάψει τὴν Ἑλλάδα, χρόνια τώρα, κάτου ἀπὸ ἄχυρα.

Τριλογία τοῦ Πνεύματος!

Μὰ τί εἶναι Πνεῦμα;

«Ἡ λέξη Πνεῦμα, ὅπως καὶ μία ἄλλη—Θεὸς—ὑποβάλλει ἐξ αἰτίας τῆς Ἱστορίας της τὴν αἴσθησι τοῦ Μυστηρίου καὶ τοῦ Θαύματος. Γι' αὐτὸ μὲ συγκινεῖ βαθιὰ καὶ παράξενα». Ἄρα ἡ Τριλογία τοῦ Πνεύματος εἶναι ἡ Τριλογία τοῦ Θαύματος καὶ τοῦ Μυστηρίου, γεμάτων «χαρὰ καὶ δέος». Καὶ σκοπὸς τῶν τριῶν ἀφτῶν μεγάλων κοινωνικῶν λειτουργιῶν, Τέχνης, Ἠθικῆς κι Ἐπιστήμης, εἶναι νὰ βάλουν «πνεῦμα» στὴ ζωὴ (δηλ. μυστήριον καὶ θαῦμα!). «Πνοὴ τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ νόημα, πού διαρέει τὴ ζωὴ, τὴ μεταμορφωμένη ἀπὸ τὸ θαῦμα τῆς Τέχνης». «Μὲ τὴν ἀρετὴ δίνεται νόημα στὴ λαχταριστὴ ζωὴ, μπαίνει πνεῦμα στὴν Ἱστορία καὶ μάλιστα ὄχι στὴν Ἱστορία τοῦ Ἄνθρωπου μόνον. Στὴν Ἱστορία τοῦ Κόσμου δλάκερου!» Ἄλλ' ὅπως ἡ Τέχνη καὶ ἡ Ἀρετὴ, ἔτσι κι ἡ Ἐπιστήμη δίνει κι ἀφτὴ «πνοή, ζωὴ, ψυχὴ»! Καὶ οἱ τρεῖς του μαζί «λυτρώνουν» τὸν Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀγωνία, τὸ χάος, τὸ ρίγος καὶ τὸν ... ἴλιγγο. «Ὅ,τι μὲ κινεῖ πρὸς τὴν Τέχνη, τὴν Ἠθικὴ καὶ τὴν Ἐπιστήμη εἶναι ἡ λαχτάρα τοῦ λυτρωμοῦ. Ποιὰ τώρα ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀφτὲς ἀπελπισμένες προσπάθειες τοῦ Ἀνθρώπου σώζει ... ὀριστικότερα;» Ἀπάντηση: ἡ ὀργανικὴ τους σύνθεσι. Τὴν ὀργανικὴ σύνθεσι τῶν τρόπων τοῦ Πνεύματος σὲ μιὰν ἱστορικὴ στιγμὴ τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ὅταν εἶναι φαινόμενο ὁμαδικό, τὴν ὀνομάζω ΘΡΗΣΚΕΙΑ». «Μᾶς λείπει ἡ μιὰ καὶ μόνη θρησκευτικὴ Ἰδέα»!... κι ἀφτὸς εἶναι «ὁ βαθύτερος λόγος τοῦ δράματος».

\* \*

Θὰ φτάνανε οἱ λίγες ἀφτὲς περικοπὲς καὶ «ὁμολογίες» νὰ μᾶς πληροφορή-

σουν, ὅτι ἔχουμε μπροστὰ μας μιὰν ἰδεαλιστικὴ, μυστικόπαθη, θεολογικὴ ἐρημνεία τῆς ζωῆς, μιὰ προσπάθεια σωτηρίας τοῦ κόσμου μὲ τὸ θάμα. Γιατί ἀφτὴ ἡ περιφημὴ σύνθεσι τῶν τρόπων τοῦ Πνεύματος εἶναι ἀληθινὸ θάμα. Γιατί ναι «αἴτημα» ἐναντίον στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξι τῆς ἀνθρωπότητας, ἐναντίον στὸ νόμο τῆς διαφοροποίησης τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Τόσο θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ σύνθεσι τους στὸ μέλλον, ὅσο τὰ κατάφερε ὁ Βάγγελος νὰ ἐνώσει ὅλες τὶς Τέχνες σὲ μιὰ καὶ μόνη.

Γιὰ νὰ μπορεῖ ὅμως νὰ γίνονται θάματα ἐναντία σὲ κάθε ἐξωτερικὸ κι ἐσωτερικὸ ντετερμινισμό, ὁ συγγραφέας παραδέχεται τὸν «τύπο τοῦ Ἰδεατοῦ Ἀνθρώπου». (ἀλλὰ μὲ κεφαλαία!)

«Ἡ Ἱστορία τοῦ Κόσμου εἶναι Ἱστορία τοῦ Πνεύματος.—Ἱστορία, πού δὲν εἶναι μόνον ὁ ... οὐρανὸς τοῦ Πραγματικοῦ, μὰ καὶ ἡ Μήτηρ τοῦ Δυνατοῦ στὸ μέλλον». Οἱ ἰδεατοὶ ἄνθρωποι (ἢ ἄς τοὺς ποῦμε «κοσμικοὶ»), «ζώντας τὴν ἱστορικὰ ἀνθρώπινη ζωὴ δὲν ἀπλώνουν τὴν ὄντοτητα των στὸ χῶρον μόνον, ἀλλὰ τευτώνουν τὸ ἐγὼ των καὶ στὸ χρόνο. Παραδίνονται στὸν Ἀνθρωπο ὡς Γένος καὶ ὡς Ἱστορία»

Μ' ἄλλα λόγια ὁ Ἰδεατὸς Ἀνθρωπος γεμίζει κάθε χῶρον καὶ χρόνο, ἄρα εἶναι ἔξω ἀπὸ χρόνο καὶ χῶρον—ἔξω δηλ. ἀπὸ τὴν Αἰτία! Τὰ ὄσα τῶν κ. Ἀποστολάκη καὶ Δελεμούζου θὰ τρέξουν ἀπὸ ἀγαλίαση μέσα στὸν ... «κεκονιαμένο» τάφο τῆς σοφίας τους! Ὡστε τὸ ἓνα θάμα, ὁ ἐξωτοποχρονισμὸς, βολέβει τὴν παραδοχὴ τοῦ ἄλλου θάματος, τῆς ἐνώσεως ὅλης τῆς ζωῆς μέσα στοὺς κόλπους τοῦ Θεοῦ! Τολοτοῖσμός ἑλληνικῆς μάρκας.

\* \*

Εἶναι λοιπὸν δυνατὴ ἡ ἀνασκεβὴ ἐνὸς τέτοιου βιβλίου, ἡ ἀνασκεβὴ τοῦ Ἀνεξέλεγκτου καὶ μάλιστα μὲ μέθοδο, μέσα καὶ στοιχεῖα, πού ἡ Ἐπιστήμη θέτει στὴ διάθεσι τοῦ καθενός:

Ὅλο τὸ βιβλίον εἶναι μιὰ προκλητικὴ ἄρνησι καὶ καταφρόνια τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. «Εἶμαι πιὸ κοντὰ στὴ σκοτεινὴ κι ἐξαισιαν ὁδοῖα (σημ. ὅ,τι σκοτεινὸ, εἶναι κι ἐξαισιον· κι ὅ,τι ἐξαισιον καὶ σκοτεινὸ εἶναι ὁδοῖα!), ὅταν δὲν τὴ διατυπώνω μὲ ὄρους τῆς ἐπίσημης Ἐπιστήμης, πού δίνουν τὴν ψεφτικὴ κι ἀντιπαθητικὴν ἐντύπωσι μᾶς ἀπόλυτης ἐνημερότητας».

Δὲν εἶναι καθόλου ἀδικαιολόγητη ἀφτὴ ἡ περιφημὴ ἀντιπάθεια τοῦ Μυστικισμοῦ καὶ τῆς Μεταφυσικῆς ἐναντία στὴν ἐπιστήμη. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ στάσι πού κράτησε πάντα ἡ Ἐκκλησία σὰ θεματοφύλακας τοῦ θάματος ἐναντία στὴν πείρα καὶ στὴ Γνώσι, ἐναντία σὲ κάθε ἐπικίντυνη περιέργεια τοῦ πνεύματος. Εἶτε τὴν πείσι esprit géométrique, εἶτε τὴν πείσι ἀντιπάθεια, δὲν ἔχει γιὰ αἰτία της τὴν τάχα στενότητα ἢ ξηρότητα τῆς Ἐπιστήμης, μὰ τὴν ἀνάγκη γιὰ λυτρωμὸ ἀπὸ κάθε ἔλεγχο τοῦ συστηματοποιημένου θρησκευτικοῦ Παραληρηματος.

Μᾶς ξαναλέει ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ κ. Ε. Π. τὸ παλιὸ τροπάρι, πὼς τὸ πνεῦμα κινεῖ τὴν ὕλη, πὼς «ἡ ἱστορία τοῦ ὄντος εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ λόγου» (Ἐγελος) ἢ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος» κλπ. Κι ἂν ἐπὶ τέλους κάποια αἰτία κινεῖ κι ἀφτὸ τὸ πνεῦμα, ἡ αἰτία τούτη εἶναι ἐπίσης... πνευματικὴ, δηλ. ἡ πρόθεσι νὰ βλέπει «τάξι» καὶ «τρογγύλεμα» στὸ Πραγματικὸ κι ἔτσι νὰ λυτρωθεῖ. Μὰ ὁ κ. Ε. Π.

ἀρνιέται έτσι σιωπηλά την ιστορικότητα και την εξελικτική πορεία τῶν φαινομένων ἢ καλύτερα τῶν... ἐπιφαινομένων. Τὸ πῶς γενήθηκε μέσα στὸ ἀνθρώπινο ζῶο ἢ σπίδα τοῦ λογικοῦ, ἀφτὴ ἢ κληρονομημένη πείρα τῆς ἀνθρωπότητας· τὸ πῶς γενήθηκε μέσα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐργαλεία ἢ πρῶτη τέχνη κι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς συμβίωσης οἱ πρῶτοι ἠθικοὶ κανόνες—γεγονότα χρονολογικὰ πρωτοτερινότερα ἀπὸ τὸ «λογικὸ λόγος» ἢ πνεῦμα!— Ἄφτὰ εἶναι ζητήματα, ποὺ ἢ «συνθετικὴ» φιλοσοφία τοῦ κ. Π. δὲν ἐνοεῖ ν' ἀπορήσει. Οὔτε ἢ Τέχνη, οὔτε ἢ Ἠθικὴ, οὔτε ἢ Ἐπιστήμη εἶναι φαινόμενα ξεκάρφωτα, τροπικὲς μορφές τοῦ Πνεύματος. Ὁ κ. Π. ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν κοινωνικὴ καταγωγὴ ὄλων τῶν «ἀξιῶν»· ἀδιαφορεῖ, πῶς ὁ ὅρος ἀξία ὑπονοεῖ σύνθεση πολλῶν κι ἀντιφατικῶν παραγόντων και πῶς ἢ ἀναγωγή στὴν ἀπλὴν οὐσία τοῦ Πνεύματος δὲν εἶναι ἐξήγηση, μὰ θαυματολογία. Ἀδιαφορεῖ ἀκόμα, πῶς ὄλοι οἱ κλάδοι τοῦ πνευματικοῦ ἐπιστροφώματος ἔχουνε ταξικὸ χαραχτήρα (και μάλιστα, ὅταν κηρύσσονται «ὑπεράνω τῶν τάξεων», ὅπως π. χ. ἢ... Παιδαγωγικὴ ἢ ἢ Ποίηση!) και πῶς δὲν ἐκφράζουν τὴν ἁπλοῦς ἀπόφανση τοῦ ἀπόλυτου Πνεύματος, μὰ τὴ θέληση, τὴ δύναμη, τὰ συμφέροντα και τὰ γούστα τῆς κυριαρχικῆς τάξης και πῶς ὁ ἀφτοματισμένος και ὑπερατομικὸς χαραχτήρας τους εἶναι ἢ ἄμεση ἄρνηση τῆς πρωτοβουλίας τοῦ Ἀτόμου (ἢ ἀτομικοῦ, ἀπόλυτου Πνεύματος!).

Μιά τέτια μάταιη φιλοσοφία κάνει τὴν ἀνάλογη κατάχρηση μάταιης γλώσσας, μεταφορῶν, εἰκόνων, ἀνθρωπομορφισμοῦ, δραματικότητας κλπ.

Π. χ. «Ἡ Ἐπιστήμη εἶναι τὸ τρίτο, τὸ σκοτεινὸ (σημ. πάλι σκοτεινὸ!) και βίαιο, τὸ ἐωσφορικὸ πρόσωπο τοῦ Πνεύματος.

Στὴν Τέχνη τὸ Πνεῦμα εἶναι ἀλαφρὸ και ἐξυνοιαστο, γεμάτο δροσιά και τόλμη, ἀκράτητο, εὐθυμο και αἰῶνια νεαρό.

Στὴν Ἠθικὴ εἶναι ἀνικανοποίητο πάντα, γεναῖο, φιλόδοξο ἢ ἡρωικό, μ' ἀνδρική φιλοτιμία, ἀξιοσύνη κι ἐπαρση.

Στὴν Ἐπιστήμη εἶναι ἀνήσυχο, δύσκολο, πεισματάρικο, αἰνιγματικό, στυγνὸ κι ἀπελπισμένο, γεμάτο γεροντικὴ ἀπάθεια, ἐπιμονή, φλέγμα.

Μὲ τὴν ἐρεβνα τῆς Ἐπιστήμης τελειώνει τὸ... ἔπος, κλείνει ἢ Τριλογία τοῦ Πνεύματος,

«Σκοπὸς μου σὲ τοῦτον τὸ «λόγος» νὰ δείξω :

Ὅτι ἢ Ἐπιστήμη εἶναι τὸ τρίτο πρόσωπο τοῦ ἴδιου νοητοῦ ὄντος, τῆς ἴδιας νοητῆς οὐσίας, ὅτι ἢ ἀλήθεια εἶναι ἀδελφὴ τῆς δημοφιλίας και τῆς ἀρετῆς».

Ποῖος μέσα στὰ τελεφταία λόγια δὲν ἀναγνωρίζει ξαναξεσταμένο τὸ γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸ Victor Cousin, τὸ Βραῖλα Ἀρμένη : Ἐνότητα τοῦ Πνεύματος, τί ἐφκολλη βεβαιώση, καθαρὰ γραμματικὴ! Τὸ Πνεῦμα εἶναι ὄνομα οὐσιαστικό, ἐνικοῦ ἀριθμοῦ, —δὲ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἓνα. Πρὸ παντός, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν εἶναι οὐσία διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὄλη· ἀλλιῶς δὲ θὰ λεγότανε... πνεῦμα! Ἐξω ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο, μέσα στὸ Ἄπειρο διάχυτη, πρωταρχικὴ κοσμικὴ οὐσία! Τὸ πῶς τέλος μπόρεσε τὸ πνεῦμα νὰ γενήσῃ κάτω τόσο ἀντίθετο κι ἀκάθαρτο, τὴν ὄλη και τὴν ἀμαρτία, παραπέμπουμε τὸν κ. Π. και κάθε ἄλλο περίεργο στὴ Γνωστικὴ Φιλοσοφία μὲ τὶς ἐνδιάμεσες δυνάμεις τοῦ Δημιουργοῦ, τοῦ Παράκλητου τῶν Οὐρανῶν, τῶν Ἀγγέλων, τοῦ Υἱοῦ και τοῦ... Ἀβραά!

Ὅμως τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ἄλλος τρόπος τοῦ αἰσθητικοῦ και

τοῦ ἠθικοῦ. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἐνότητα. Ὅποιος ἔχει τὸ ἓνα δὲν τὰ χει και τ' ἄλλα. Ἐτσι, ὅπως εἶπα και παραπάνου, ἢ ἐνότητα πρέπει νὰ νοηθεῖ μέσο πολλῶν ἀτομικότητων και πάνου ἀπ' αὐτές. Μονάδα γινόμενη τεχνητὰ μὲ τὴν ἔνωση τοῦ πνεύματος τοῦ Νέφτονα, τοῦ Γκαίτε και τοῦ Κομφούκιου. Μπορεῖ νὰ λογικέβησαι ἔτσι :

\*\*\*

Παρ' ὄλα αὐτὰ ὁ κ. Π. παραδέχεται τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι ὄχι βέβαια τοῦ κόσμου, μὰ τῆς Ἰδέας. Ὁ Ἄνθρωπος ὡς... ἔνοια βρῖσκεται σ' ἀσταράτη ἀπέραντη κίνηση». Ἐτσι και οἱ ἔνοιες, ἰδέες ἀλλάζουν. Ἀλλὰ πιά ἢ αἰτία τῆς ἀλλαγῆς ἀφτῆς; Ἡ αἰτία εἶναι... ἐσωτερικὴ, δηλ. πάλι ἰδεαλιστικὴ. «Τὰ ἀντικείμενα», ὅταν μιὰ ἰδέα γίνε ἀνυπόφορα τυρανικὴ, τὰ πιέζει και τὰ κακομεταχειρίζεται βάνασα, ἀφτὰ ὀρθώνονται γιὰ νὰ γκρεμίσουν τὸ κράτος και τὴ βία τῆς Ἐπαναστατοῦν...» Κ ἔτσι «ἢ μιὰ ἰδέα διαδέχεται τὴν ἄλλη στὸ στίβο τῆς Ἰστορίας». Ἄλλη μιὰ φορὰ μαθαίνουμε, πῶς ἢ ἱστορία τοῦ Ἀνθρώπου (δηλ. τῆς Κοινωνίας) εἶναι ἱστορία ἰδεῶν. Ἐτσι και ἢ παλιὰ ρωμαντικὴ Ἰστορία δὲν ἔβλεπε ἄλλο ἀπὸ ἱστορία τῶν βασιλέων και τῶν πολέμων τους. Δυναστείες βασιλέων, δυναστείες ἰδεῶν, καρλαθλικὴ ἡρωολατρεία... Μιὰ ἰδέα πέφτει, ὅταν τὰ πράματα δὲν μποροῦν νὰ ὑποφέρουν τὴν τυρανία τῆς. Τότες ἐπαναστατοῦν. Ἀλλὰ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Τὰ πράματα βρῖσκονται σ' ἀδιάκοπη ροὴ και μεταβλητότητα, ἐνῶ οἱ ἰδέες σὰ λογικὲς ὀντότητες ἔχουν τὴν τάση τῆς ἀπόλυτης σταθερότητας. Καὶ τότες, μπροστὰ στὴ βία και τὸ κράτος τῆς νέας πραγματικότητας, οἱ ἰδέες ἢ παίρνουν καινούργιο περιεχόμενο ἢ πέφτουν ἐλότελα. Ὅστε ἀνάμεσα στὴν ἀντίθεση τοῦ πραγματικοῦ και τῆς ἰδεατῆς του παραστάσης, τὸ πραγματικὸ εἶναι δυνατότερο, αὐτὸ εἶναι τυρανικό. Μ' ἄλλα λόγια δὲν εἶναι δυνατὴ ἱστορία ἰδεῶν ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ πραγματικοῦ, ἔξω δηλ. ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς κοινωνίας. Συνέχεια τῆς ἴδιας παρεξήγησης, τοῦ νὰ παίρνει τὸ ἀποτέλεσμα γιὰ αἰτία, εἶναι και τούτη ἢ ἀντίληψη, ποὺ τόσο συχνὰ τὴν ἐπαναλαμβάνει, πῶς τὸ πνεῦμα δίνει «νόημα» (περιεχόμενο) στὰ πράματα. Ἄλλ' εἶναι τὸ πνεῦμα ἁπλοῦς νὰ δίνει στὰ πράματα ὅ,τι νόημα θέλει ἢ τοῦ γουστάρει; Ἄν ναι, τότες θάτανε ἀδύνατη ἢ συνενόηση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ μήπως τὸ πνεῦμα δίνει στὰ πράματα τὸ ἀπόλυτο νόημα τους, τὰ σύμφωνο μὲ τὴ φύση τους; Ὁχι. Γιατὶ τότες τὰ νοήματα δὲν πρέπει ν' ἀλλάζουν ποτέ. Τὰ πράματα καθὼς μεταβάλλονται (και πράματα γιὰ τὴν περίσταση μας εἶναι οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ) μᾶς δίνουν κάθε φορὰ και τὸ ἱστορικὸ τους νόημα. Ἄφτὸ τὸ νόημα δὲν τὸ δημιουργοῦν τὰ ἄτομα, μὰ τὸ βρῖσκουν ἔτοιμο. Κι ἀφτὸ εἶναι ὁ ὀρισμὸς τοῦ «πράγματος» ἀπὸ τὸν Τόμσον και κάπως παρόμοιος τοῦ Ντουρκέμ (πράμα εἶναι ὅ,τι δὲ μεταβάλλεται ἀπὸ ἀπλὴ ἀπόφαση τῆς θέλησης μας).

\*\*\*

Ἐνῶ σὲ μιὰ Τριλογία θεατρικὴ δὲ μπορεῖς ν' ἀλλάξεις τίποτα, χωρὶς νὰ τὴ χαλάσεις, σὲ μιὰ τριλογία φιλοσοφικὴ μπορεῖς νὰ τ' ἀλλάξεις ὄλα χωρὶς νὰ μετακινήθῃ τίποτα. Π. χ. «Ἄξια ἑνὸς ἔργου Τέχνης εἶναι τὸ μέγεθος του. Ἄξια ἑνὸς ἠθικοῦ ἄθλου εἶναι τὸ ὕψος του. Ἄξια ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ δόγματος εἶναι ἢ

έσωτερικότητα του». Αφτά λέγει ο κ. Π. Τώρα εμείς αντικαθιστούμε κατά τύχη άναμεταξύ τους τὰ κληρορήματα: μέγεθος, ύψος, έσωτερικότητα. «Αξία ενός έργου Τέχνης είναι η έσωτερικότητα του. Αξία ενός ήθικου άθλου είναι τὸ μέγεθος του. Αξία ενός επιστημονικού δόγματος είναι τὸ ύψος του». Η: Αξία ενός έργου Τέχνης είναι τὸ ύψος του (sublime). Αξία ενός ήθικου άθλου είναι η έσωτερικότητα του (ελεφτερία τοῦ πνεύματος). Αξία ενός επιστημονικού δόγματος είναι τὸ μέγεθος του (π. χ. η παγκόσμια έλξη)»

Καί γιατί αφτή η έφοκλία στο χορό τῶν λέξεων; Γιατί καμιά δέν έχει ένα όρισμένο νόημα και γιατί ο συγγραφέας αντιπαθεί τὴν ακριβολογία. Και γιατί ο ίδιος «παίζει». Πρέπει όμως να θυμηθούμε με κάποιαν έκπληξη, πὼς η Έπιστήμη δὲ ζητᾷ τὴν έσωτερικότητα, τὸ ανεξερεβνητο βάθος τῶν πραγμάτων και πὼς δέν διατυπώνει «δόγματα», μὴ πιστοποιεῖ τις σταθερές σχέσεις τῶν φαινομένων (νόμους). Όσο γιὰ τις «υποθέσεις» της, αφτές είναι προσωρινές και γιὰ πραχτικούς σκοπούς εξήγησες μέχρι «ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου».

Ἄλλ' η κορυφαία αυθαιρεσία τῆς λογοθεωρίας τοῦ κ. Π. είναι η προσπάθεια αξιολογικῆς διαβάθμισης τῶν ποικίλων φανερωμάτων τῆς Τέχνης, τῆς Ἡθικῆς και τῆς Ἐπιστήμης. Ο κ. Π. παραδέχεται (και τ' ἀποδείχνει) πὼς γιὰ καθένα ἀπ' αφτούς τούς τρόπους τοῦ Πνεύματος υπάρχουν επίπεδα πέντε, δηλ. μιὰ ποιητικὴ κλίμακα ἀπὸ τὰ πάνου πρὸς τὰ κάτω (ἢ ἀπὸ τὰ κάτω πρὸς τ' ἀπάνου). Και η ποιητικὴ αυτὴ διαφορὰ θὰ ζητηθεῖ στο διαφορετικὸ αντίκρισμα, τοῦ εαφτοῦ μας με τις αντίροπες δύνამες. Ο ανώτερος αισθητικός, ήθικός και επιστημονικός τύπος είναι ο Θρησκευτικός (ἀντίκρισμα: Ἄνθρωπος—Κόσμος): δέφερος ο Ἐγώστικος (Ἐγὼ—οἱ Ἄλλοι): τρίτος ο Κολεκτιβικός (Ἐμείς—Ἀφτοί): τέτατος ο Σεξουαλικός (Ἄντρας—Γυναικα) και πέμπτος και τελεφταῖος ο Φυσιοκρατικός (Πρόσωπο—Πράματα).

Ἄλλ' ἐνῶ τονίζει, πὼς η ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ένα επίπεδο στ' ἄλλο είναι «πρῶτ' ἀπ' ὅλα ποιητικὴ» μιλάει ὡς τόσο πάντα γιὰ ἀνάστημα, γιὰ μέγεθος, γιὰ πάνου και κάτω, γιὰ Μικρὸ και γιὰ Μεγάλο—δηλ. μεταχειρίζεται ὄρους ποσοτικούς.

Μὰ σ' αυτὴ τὴν προσπάθεια τοῦ κ. Π. η σύγχυση τούτη δέν είναι τὸ μόνον σφάλμα.

Ἄς σταθοῦμε στὴν Τέχνη.

α) Στὰ διαφορετικὰ της φανερώματα δέν υπάρχει διαφορὰ ποιοῦ, μὰ τὸ πολὺ βαθμοῦ (π. χ. τρωγλοδύτης—Φειδίας).

β) Δέν είναι δυνατὴ σύγκριση ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὰ κατὰ τὴν τεχνικὴ ἔργα. Καμιά ἄρα δυνατότητα ὑπεροχῆς τοῦ Οιδίποδα Τύρανου ἀπέναντι στο Φάουστ ἢ ἀπέναντι στον Πυθαγόρα τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Chartres.

γ) Ἡ κρίση γιὰ τὴν αξία ἢ ἀπαξία τῶν ἔργων τῆς Τέχνης δέν κρεμῖται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τους, μὰ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία τῆς ἔκφρασης. Ἀλιῶς, βαθμολογοῦμε ἢ κατατάσομε τὰ ἔργα Τέχνης ὄχι ἀνάλογα με τὴν αισθητικὴ τους αξία, ἀλλὰ σύμφωνα μ' ένα κριτήριο ἀναισθητικό. Ο Παρθενώνας είναι ὄρατο ἔργο κι η Μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν ἀσκημο ὄχι γιὰ λόγους θρησκευτικούς, ήθικούς, φιλοσοφικούς ἢ συναισθηματικούς, μὰ γιὰ λόγους τεχνικούς.

δ) Ὅπως μεταβάλεται η τεχνικὴ, ὅμοια μεταβάλεται και η δυναμικὴ αξία τοῦ περιεχομένου. Ἡ «προϊούσα» σειρά αξίας, πὸ θέτει ο κ. Π. δὲ μπορεῖ να εἶναι ιστορικὰ σταθερὴ Ἄλοτε πρωταγωνιστεῖ στὴ ζωὴ ἢ θρησκευτικὴ Ἰδέα, ἄλοτε η πολιτικὴ, ἄλοτε η ἔρωτικὴ.

ε) Κανένας πληροφορημένος ἄνθρωπος δὲ θὰ τολμήσει να βεβαιώσει, πὼς μιὰ ἀγιογραφία τοῦ Le Sueur είναι ἀνώτερη ἀπὸ ἐνὰ τοπείο τοῦ Sisley ἢ ἐνας βασιλιάς τοῦ Βελάσκεθ ἀνώτερος ἀπὸ μιὰ nature morte τοῦ ίδιου. Κι ὄσο ἀκόμα εἶναι δυνατὸ ένα ἔργο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς έσωτερικῆς του σημασίας να εἶναι πρῶτου βαθμοῦ και τῆς καλλιτεχνικῆς του ἔσχατου, η ἀντινομία αφτὴ ἀρκεῖ να κυλίσει χάμεν ὅλη τὴν ἀπὸ τὰ πρὶν αξιολογικὴ κλίμακα τοῦ κ. Π.

\* \*

Ἀφτὸ τὸ σφάλμα τῆς ἐχτίμησης τῶν ἔργων τῆς Τέχνης ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τους δέν εἶναι καινούργιο. Ἄς ἀφήσομε τούς ἀρχαίους, τὸ Μεσαίωνα κι ἄς σταθοῦμε στοὺς νεωτέρους: Ἐγέλο και Τολστόη. Ο πρῶτος βαθμολογοῦσε τὰ καλλιτεχνήματα ἀνάλογα με τὸ ποσὸ τοῦ πνεύματος (!) πὸ περιέχουν: ὁ δέφερος ἀνάλογα με τὴν ήθικοθρησκευτικὴ τους σημασία. Ἐτσι ὁ πρῶτος περιφρόνησε τὴν ὀλαντέζικη ζωγραφικὴ κι ὁ δέφερος ἀρνήθηκε τὸ Σαίξπηρ και τὸ Μπετόβεν! Ἄμα εἶσαι ἰδεαλιστής, ἔχεις τὴν ὑποχρέωση να συμφωνεῖς με τις ἰδέες σου ἐναντία στοτὰ πράματα.

\* \*

Ὅ,τι εἶπαμε γιὰ τὴν Τέχνη ἰσχύει σχεδὸν και γιὰ τὴν Ἡθικὴ. Μιὰ πράξη εἶναι ήθικὴ ὄχι γιατί ἔχει μέσα της πνεῦμα, μὰ γιατί δέν ἔχει. Γιατί η ήθικότητα δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ὀμαδικὸς ἀφτοματισμός, πὸ σκοπὸς του εἶναι η διατήρηση τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος. Κι ὄταν η ήθικὴ συνείδηση γίνεται ἀντικείμενον λογικῆς ἀνάλυσης, πάβει να ναι ήθικὴ. Ὄστε ὄσο περισσότερο πνεῦμα ἔχει μέσα της, τόσο λιγότερο ήθικὴ εἶναι. Ο ήθικός ἄθλος δέν εἶναι ἀποτέλεσμα νίκης τοῦ Λόγου, μὰ νίκης τῆς ὀμαδικῆς θέλησης ἐναντία στὴν ἀτομικὴ. Δέν εἶναι δηλ. ἀποτέλεσμα σύγκρουσης τοῦ σωματικοῦ μας εἶναι με τὸ πνεῦμα, πὸ οἱ ἐπιταγές του εἶναι θεῖες, ἄρα ἀπόλυτες, μὰ τῆς ἀτομικῆς μας λεφτεριάς, πὸ νικεῖται ἀπὸ τὰ «ύλικὰ» ἐμπόδια της, δηλ. ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ veto. Ὄστε ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ήθικῆς πράξης, ὡς λεφτεριάς τοῦ πνεύματος, εἶναι ἀκατανόητος.

Ὅσο γιὰ τὴν Ἐπιστήμη, η διάκριση ὑπαλήλων στρωμάτων εἶναι πότερο βιασμένη. Θρησκευτικὸ, Ἐγώστικὸ, Κολεκτιβικὸ, Σεξουαλικὸ, Φυσιοκρατικὸ ἀντίκρισμα τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη εἶναι πολὺ ἀπρόοπτα πράματα.

Ὅλες οἱ ἀλήθειες τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ποιοτικὰ οἱ ίδιες. Κι ἂν ἤθελε κανεῖς σῶνει και καλὰ να τις βαθμολογήσει δὲ θάπαιρνε γιὰ κριτήριο τὴν ποσότητα τοῦ πνεύματος, πὸ περιέχουν κοὶ μάλιστα τοῦ θρησκευτικοῦ, πὸ εἶναι η ἄρνηση τῆς ἐπιστήμης, μὰ τὸ πλάτος εἴτε τῆς πραχτικῆς εἴτε τῆς θεωρητικῆς ἐφαρμογῆς τους.

\* \*

Ἡ Τριλογία λοιπὸν τοῦ κ. Π. ἔρχεται να δυναμώσει τὸ πελάγωμα τῆς νεο-



ελληνικής Σκέψης. Μεγάλο βοήθημα στη «φιλολογία» της Αντίδρασης. Μαζί με τα βιβλία του Ίδα, του Αποστολάκη, του Δελμούζου και τους Salvatores Dei του Καζαντζάκη αντί να βάλει πνεύμα στο χάος, βάζει χάος στο πνεύμα, στο νεοελληνικό πνεύμα. Κι αυτό είναι μια μεγάλη ύπηρεσία στην Πατρίδα. Στην «καλώς ένουμένη» Πατρίδα. Σημείο των καιρών.

B'

### ΑΛΚΗ ΘΡΥΛΟΥ: ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Η κ. Άλκη Θρύλος δέν είναι μονάχα κριτικός, μά και «λογικός» άνθρωπος. Έπομένως δέ μπορεί νά είναι ούτε κριτικός ούτε... άνθρωπος (νεοελληνικός άνθρωπος!). Ένας λογικός κριτικός ή άνθρωπος στην Ελλάδα είναι δημόσιο σκάνταλο. Τό πολυτιμότερο μάς έθνικό αγαθό, αυτό πού μάς ξεχωρίζει και μάς κάνει ανώτερους από τούς... Φράγκους, είναι ό παραλογισμός. Πώς λοιπόν θά δικαιώσουμε αυτή μάς την ανωτερότητα, αν οι πολίτες αρχίσουν νά λογικέβονται;

Μά τό λάθος ίσα ίσα τής κ. Α.Θ. είναι, πώς ανακατέβει αυτή την περίφημη «λογική» με κάποια συναισθηματικά ή δεοντολογικά στοιχεία. Μά γιατί ή κ. Α. Θ. είναι «λογικός»; Γιατί δέν ένθουσιάζεται στα τυφλά, προσπαθεί όχι νά μεπιδέβει με γενικότητες, μά νά ξεμπερδέβει τά πράματα με την ανάλυση. Ένοείται, πώς ή λογικότητα της καταγγέλεται από τούς «δραματιστές» με τή δική τους «λογική». Γιατί τόσο ό ρασιοναλισμός, όσο κι ό μεταφυσικισμός έχουν τή λογική τους: τή τυπική λογική. Μά ή επιστημονική, ή αποδειγμένη, ή σύμφωνη με την πραγματικότητα λογική, αυτή είναι λιγάκι δύσκολη, γι αυτό και καταγγέλεται!

\* \*

Όποιος μελετά τά δημοτικά τραγούδια ενός λαού πρέπει νά ξεκινάει από τις ακόλουθες πρώτες γνώσεις.

α) Τά δημοτικά τραγούδια ανήκουνε στη λεγόμενη στοματική ή προφορική λογοτεχνία. Η πρώτη αυτή γνώση έχει συνέπειες, πού θάν τις ιδούμε παρακάτω.

β) Τά τραγούδια πρέπει νά διακριθούν από τ' άλλα είδη τής στοματικής φιλολογίας: παράδοτες, παροιμίες, ξόρκια κτλ. Γιατί τών τραγουδιών ό σκοπός είναι αισθητικός, ένώ τών άλλων γνωστικός ή ωφελιμιστικός.

γ) Άφού ό άμεσος σκοπός τους είναι αισθητικός, δέ μπορούμε νά ζητήσουμε απ' αυτά νά μάς δείξουν μια πραγματικότητα, αλλά κυρίως τόν τρόπο όπου ή λαϊκή ψυχή μάν όρισμένη περίοδο τής ιστορίας της αντιδρούσε αισθητικά σ' αυτή την πραγματικότητα.

δ) Όπως δέ μπορούμε μέσο τής ατομικότητας νά εξηγήσουμε ένα κοινωνικό φαινόμενο (ή κι αυτά τά φανερώματα του άτομου), έτσι δέ μπορούμε μέσον ενός απομονωμένου κοινωνικού φαινομένου νά εξηγήσουμε μάν ώρισμένη κοινωνία. Άρα δέν είναι τό δημοτικό τραγούδι καθρέφτης, μά αντικαθρέφτισμα τής εποχής του. Όσες πληροφορίες έμεις κι αν μάς δώσει για τή διανοητικότητα και την ψυχολογία του ελληνικού λαού μιας περιόδου, έχουμε ανάγκη από την ιστορία του.

τό δημόσιο και ιδιωτικό του βίο, την ταξική σύνθεση τής κοινωνίας του για νά εξηγήσουμε αυτή την τάδε του ψυχολογία και διανοητικότητα.

ε) Άπό τό δημοτικό τραγούδι δέ μπορούμε νά ζητήσουμε καμιάν ανωτερότητα πνευματική ή συναισθηματική. Ούτε ανεβάζει, ούτε διαφοροποιεί, ούτε ανακαινίζει τή ζωή. Άπεναντίας ίσοπεδώνει. Γιατί είναι 1) έκφραση πρωτόγονης συνείδησης, άκαλιέρογτης ψυχής και πνεύματος, 2) γιατί ό ποιητής του δέν είναι ποτέ (πολύ σπάνια) ανώτερος από τό κοινό του και 3) γιατί μη όντας φιξαρισμένο με τή γραφή, μά ζώντας στο στόμα τών ανθρώπων προσπαθεί ν' αποβάλλει κάθε ατομικότητα.

στ) Η έχίμηση όμως (ή αισθητική) του δημοτικού τραγουδιού δέ θά εξαρτηθεί από τό βαθμό τής ανωτερότητας ή κατωτερότητας τής «ύλης» του, μά από την ικανότητα του την έκφραστική, από την τελειότητα του την τεχνική. Όποιος τεχνικός δεοντολογεί άπάνου στην ύλη τής Τέχνης είναι έξω από τό θέμα του. «Δέν υπάρχει ποιητικό συναισθημα καθ' έαφτό, δέν υπάρχει άκόμα συναισθημα, πού δέ μπορεί νά γίνει ποιητικό από τή στιγμή, πού έκφράζεται με μορφή αισθητική και για σκοπό αισθητικό» (Grosse).

ζ) Τό δημοτικό τραγούδι είναι ουσιαστικά λυρικό ανακατεμένο με λίγα στοιχεία έπικά και δραματικά. Όσο κι αν δέν έχει ατομικότητα, δέν πάβει νά ναι ή έκφραση ύποκειμενικών συναισθημάτων. Τό νά χαρακτηρίζουμε «αντικειμενικό», έπειδή είναι άπρόσωπο, παίζουμε, όπως πάντα, με τις λέξεις. Άντικειμενικό θάτανε ένα ποίημα, αν τό συνθέτανε τά ίδια τά... αντικείμενα, για νά έκφράσουν τόν έαφτό τους!

Άφτός ό χαρακτήρας του άπρόσωπου δέ χρωσιέται μονάχα στην άπουσία τής ψυχολογικής ατομικότητας, μά πού πολύ τής τεχνικής. Έτσι δέν έχουν καν (πολύ σπάνια) ούτε μάν έκφραστική τόλμη, ούτε καν (πολύ σπάνια έπίσης) μορφική εξέλιξη.

Με τό νά μοιάζουν λοιπόν όλα τά δημοτικά τραγούδια άναμεταξύ τους, έπειδή δέν έχουνε ψυχολογική και τεχνική ατομικότητα, ονομαστήκανε αντικειμενικά - κι αυτό για νά μπορέσουν νά χαρακτηριστούνε «κλασικά». Άλλη μια φορά παίζουμε με τις λέξεις.

Μπορεί όμως μια λαϊκή τέχνη νά ονομαστεί κλασική;

1) Κάθε λαϊκή ποίηση είναι ποίηση ή πρωτόγονου ή πισωδρομημένου πολιτισμού. Χαρακτήρας ουσιαστικός τής τέτιας ποίησης ό ρεαλισμός. Η καταγωγή της από τό στομάχι κι από τά φυσιολογικά κέντρα του έρωτα. Ποίηση γι' αυτό τό λόγο *εγωιστική* κι όχι *αντικειμενική*. Γιατί τής λείπει κάθε έξαρση γενικότερης σημασίας: συνείδηση πατριωτική, θρησκευτική, ήθική (λεφτεριάς με την καλή της σημασία κι όχι άναρχίας). Ό κλασικισμός όμως είναι ή άρνηση του πρωτόγονου. Και στην ιστορική εξέλιξη τών τεχνών σημειώνει περίοδο άκμής τής *έντεχνης* (προσωπικής) τέχνης. Έπιστημονικά ό κλασικισμός όρίζεται για ιδεαλιστικός νατουραλισμός. Βλέπει και έρμηνέβει τή ζωή, τή ση, τόν άνθρωπο μέσον τής Ίδέας. Έξιδανικέβει. Και στην έκλογή τών αντικειμένων προτιμά ό,τι είναι και φυσικά ή ήθικά ώραίο (όχι μόνο αισθητικά ώραίο) αποφέβγοντας τό αντίστοιχο άσχημο, πού τό προτιμούν οι ρεαλιστικές και ρωμαντικές τέχνες. Τό δημοτικό όμως τραγούδι δέν έχει καμιάν εξιδανίκεψη τής ζωής και τής φύσης και

τοῦ ἀνθρώπου. Οὔτε τὸ ἐλάχιστο ἠθικὸν ἢ πνευματικὸν ὑψωμοῦ τοῦ κόσμου. Τέτια ἱκανότητα εἶναι ἐνάντια στὴ φύση του.

2) Τοῦ κλασικοῦ τεχνικὸς χαρακτήρας εἶναι ἡ ἰσοροπία περιεχομένου καὶ μορφῆς. Οὔτε ὑπερβολή, οὔτε ἐλάτωση τῆς ἔκφρασης. Ἐνὼ γενικὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ὡς ἔκφραση εἶναι φτωχὸ (γιατὶ μέρος τῆς ἐκφραστικῆς ἐνέργειας τὸ μοιραζόνται ἢ μουσικῇ καὶ ὁ χορὸς). Λέγω γενικὰ, γιατί καὶ ἀφτὴ τὴ φορὰ εἶναι σπάνια τὰ ἄγρια ἰσοροπημένα δημοτικὰ τραγούδια (τὰ παλαιότερα, ὅσα ἔχουν ξενική, ἀνατολίτικη ἢ φράγκικη ἐπίδραση καὶ σ' ὅσα ὁ προσωπικὸς ποιητὴς εἶναι καταφάνερος).

3) Ἀλλὰ ἡ τεχνικὴ ἰσορόπηση καὶ ὁ ἰδανισμὸς τῆς οὐσίας τοῦ κλασικοῦ ἔχουνε σύμφωνο στοιχεῖο τὴν ἠθικὴν ἢ πνευματικὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου ἀπάνου σὶς φυσικὰς δυνάμεις. Μέσα στὸ δημοτικὸ τραγούδι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μπαίγνιο τῆς Φύσης καὶ τῆς Ἄγνοιας του, μπαίγνιο ἄοπλο. Τρομοκρατημένος ἀπὸ τὸ θάνατο καὶ ἀφημένος στὰ πάθη του παρουσιάζει μιὰ χτυπητὴ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀδράνεια (χωρὶς—ποτα bene—ἢ ἀδράνεια ἀφτὴ νὰ εἶναι ἀντικαλιτεχνικὴ!) Ὁ λαϊκὸς ποιητὴς δὲν εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὴ Μοίρα του. Ὁ κλασικὸς ἥρωας ναί,—πάντα μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴν ἐχτίμηση τοῦ «πάνου» καὶ «κάτου».

Μὰ ὅπως μέσα στὸ δημοτικὸ τραγούδι ὑπάρχουνε συναφῆ στὴ λυρικὴ του οὐσία στοιχεῖα ἐπικά καὶ δραματικά, πού τοῦ δίνουν τὴν ἀπατηλὴν ἔμφαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ἔτσι στὴ ρεαλιστικὴ του φύση ὑπάρχουνε συνυφασμένα καὶ στοιχεῖα κλασικὰ καὶ ρομαντικά. Ὅμως τὸ κριτικὸ λάθος ἀρχίζει ὄχι ἀπὸ τὴν ἀπλὴ τούτη διαπίστωση, μὰ ἀπὸ τὴ στιγμή, πού θὰ γενικέψουμε ἀφτὲς τὶς σύμπτωσες.

Ἄλλ' ἡ κ. Α. Θ. σὰ «λογικὸς» ἄνθρωπος δὲν ἔκαμε τέτια «προαγωγή» τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ σὲ κλασικόν. Καὶ μάλιστα ἔκαμε κάτι πολὺ λογικότερο. Χώρισε τὴν τεχνικὴν ἐξέταση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀπὸ τὴ θεματικὴ, δηλ. τὴν αἰσθητικὴ (μουσικὴ, γλώσσα, ρυθμὸ) ἀπὸ τὴν ἔξωαισθητικὴν κοσμοθεωρία, βιοθεωρία, ψυχολογία κτλ.).

Τὴν ἀπουσία ὡστόσο τῆς πνευματικῆς καὶ συναισθηματικῆς ἔξαφης ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι τὴν ἀποδίνει στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς μορφωμένους τόσο τῆς Βυζαντινῆς ὅσο καὶ τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδας. Ἀφτὸ εἶναι σοβαρὸ κριτικὸ σφάλμα. Γιατὶ ἀφήνει νὰ νοηθεῖ, πὼς 1) «οἱ μορφωμένοι τοῦ ἔθνους» ἦτανε δυνατό νὰ δώσουν τίποτα τὸ ἐξυψωτικὸ στὸ λαὸ καὶ 2) πὼς, ἅμα ὁ λαὸς «ἐξυψωνότανε» (λέγε πολιτιζότανε), καὶ ἡ τέχνη του ἢ λαϊκὴ θάταν ἐξυψωμένη («πολιτισμένη»). Καὶ σὶς δυὸ ἀφτὲς γινώμες ὑπάρχει ἡ πιὸ ἔντονη ἀντινομία. Γιατὶ:

1) Πρέπει νὰ τὸ νενέψουμε μιὰ γιὰ πάντα, πὼς ἡ φροντίδα τῆς κυρίαρχης τάξης, βοηθημένης ἀπὸ τοὺς πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς τῆς ὑπηρετές (τοὺς «μορφωμένους τοῦ ἔθνους»), δὲν εἶναι νὰ δώσουν στὸ λαὸ ὕλικὰ καὶ πνευματικὰ ἀγαθὰ, μὰ νὰ τοῦ παίρνουν τὰ πρῶτα καὶ νὰ τὸν ἀποκλείουν ἀπὸ τὰ δέφτερα. Καὶ γιὰ νάνα ὅσο μπορεῖ περισσότερο ἀνίκανος ὁ λαὸς ἀφτὸς νὰ βλέπει καὶ νὰ σκέφτεται, ἢ ὀργάνωση τῆς δημόσιας ψεφτιᾶς τὸν ἀρπάζει ἀπὸ βρέφος καὶ τὸν ἀποτελειώνει μεγάλον. Κοινωνικὴ λοιπὸν ἀνισότης καὶ πνευματικὸς ὑψωμὸς τοῦ «λαοῦ» εἶναι κάτι ἀκατανόητο.

Πολιτισμὸς καὶ λαϊκὴ τέχνη ἦτοι πρωτογονισμὸς, εἶναι δυὸ ἀντιφατικοὶ ὄροι. Ὅπου ὑπάρχει πολιτισμὸς, ἢ λαϊκὴ τέχνη πσιωδρομεῖ καὶ ὅπου ἀκμάζει ἢ λαϊκὴ τέχνη, ὁ πολιτισμὸς εἶναι πῖσου ἀκόμα ἢ ἔχει ξεπέσει καὶ λησμο-

νηθεῖ. (Πρέπει νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὸ φολκλόρ καὶ τὴν «ἐντεχνη» βιοτεχνία τῶν πολιτισμένων λαῶν).

\* \*

Ἄλλ' ἡ «κορυφὴ τοῦ θαύματος» εἶναι ἡ θεωρία (στὴν Ἑλλάδα ἔλοι θεωρίες κάνουν' ὅσο πιὸ προσωπικὴ, τόσο πιὸ ἄξια) πού θέλει νὰ στηρίξει τὸ «νεοελληνικὸ πολιτισμὸ» ἀπάνου στὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἡ κ. Α. Θ. σὰ «λογικὸς» ἄνθρωπος ἀπόδειξε τὴ ματαιότητα ἐνὸς τέτιου «δράματος». Ἄς μᾶς ἐπιτρέψει νὰ τὴν βοηθήσουμε.

α) Πὼς εἶναι δυνατό νὰ στηρίξουμε πολιτισμὸ ἀπάνου σ' ἓνα στοιχεῖο, πού βασικὴ του προϋπόθεση εἶναι ἡ ἀπουσία πολιτισμοῦ; Καὶ πὼς εἶναι δυνατό νὰ στηρίξουμε «πραγματικότητα» ἀπάνου σὲ συναισθηματικὴ βάση;

β) Δὲν εἶναι ἡ Τέχνη αἰτία γενετικὴ πολιτισμοῦ, μὰ ἀποτέλεσμα. Δηλ. ἡ Τέχνη τάδε (ὅπως καὶ ἡ ἠθικὴ, Θρησκεία, Δικαιοσύνη κτλ.) δὲ δημιουργεῖ τὸν πολιτισμὸ τάδε, ἦτοι δὲ δίνει τὴ μορφή τάδε σὲ μιὰ κοινωνία, μὰ οἱ παραγωγικὲς σχέσες, ἢ τάδε ταξικὴ ἀντίθεση τῆς κοινωνίας, γενοῦν τὰ τάδε στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ ἐπιστροφώματος. Ὡστε γιὰ νὰ θελήσεις νὰ ξαναφέρεις στὴ ζωὴ ἓναν παλαιὸ πολιτισμὸ τῆς ἀρέσκειας σου (θεῖον ὄραμα!) ἢ ἓνα του μονάχα στοιχεῖο (τὴν Τέχνη π.χ. ἢ τὴν Οἰκογένεια), πρέπει πρῶτα νὰ ξαναφέρεις στὴ ζωὴ τοὺς ἕλικὸς ὄρους ἀφτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ «πολιτισμὸς» ἔξαφνα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἀναπόσπαστος ἀπὸ τὴ φεουδαρχικὴ οἰκονομία καὶ ἀσυμβίβαστος μὲ τὸ νεώτερο μηχανικὸ πολιτισμὸ.

γ) Ἀλλὰ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ δὲν εἶναι ξεκάρφωτοι καὶ δὲν ἔχουνε μονάχα δεσμὸ αἰτιολογικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Συνεδένονται ἀναμεταξύ τους καὶ ἐπηρεάζονται ἀμοιβαίᾳ. Δὲ μπορούμε λοιπὸν, ὅσο καὶ νὰ θέλουμε, ν' ἀπομονώσουμε τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ τὸν ποιητικὸ συναισθηματισμὸ ἀπὸ τ' ἄλλα πρῶτογόνα, ἀνεξέλιχτα, ἐγωϊστικὰ καὶ προ-λογικὰ του στοιχεῖα, πού εἶναι οἱ συνθετικοὶ παράγοντες ἀφτῆς τῆς μονάδας, πού λέγεται Ποίηση τάδε. Κι ὅλ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα πρέπει ὄχι νὰ τὰ φανταστοῦμε ἀφαιρεμένα, σὰ λογικὲς ὄντοτητες, μὰ ζωντανὰ, ἀπάνου στὴν κίνηση τους, μέσα στὸ κοινωνικὸ τους περιβάλο ἢ στὴν ὀρισμένη ἱστορικὴ στιγμή τῆς ἐξέλιξης τους. Ἐπομένως δὲ μπορεῖ οὔτε νὰ νοηθεῖ οὔτε νὰ «ξαναζήσει» τὸ δημοτικὸ τραγούδι χωρισμένο ἀπὸ τὸν ἀνθρωπομορφισμό, τὸν ἀνιμισμὸ, τὴ μαγεία, τὸ θάμα, τὸν τρόμο τοῦ θανάτου, τὸν κομπογιαντισμὸ,—τὸν κοτζαμπασισμό, τὸν καλογερισμὸ (συμαχία τῶν ντόπιων φεουδαρχικῶν στοιχείων μὲ τὸν ξένο Κατακτητὴ) τὸν τοπικισμὸ, τὴν κλεψιά, τὸ καπετανλίκι καὶ τὴν ἀπουσία κάθε ἔνοιας «ὀλότητος».

δ) Οἱ συνθήκες, πού γενοῦν ἓνα κοινωνικὸ φαινόμενο, εἶναι πάντα δυνατότερες ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο. Ἐτσι τὸ δημοτικὸ τραγούδι πέθανε ὄχι γιατί εἴμαστε κακοὶ υἱοὶ μεγάλων Πατέρων, μὰ γιατί οἱ συνθήκες, πού τὸ γενήσανε, δὲν ὑπάρχουν πιά. Κι ἂν ἐξακολουθοῦν κάπου—κάπου νὰ παράγονται μερικὰ καθυστερημένα τραγούδια σὶς πιὸ καθυστερημένες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδας, δὲν εἶναι ἡ «νεοελληνικὴ πραγματικότητα» πού προσαρμόζεται σ' ἀφτὰ, μὰ τὰ τραγούδια προσαρμόζονται στὴ «γεοελληνικὴ πραγματικότητα». Μ' ἄλλα λόγια, μόλις ἔρθουν σ' ἐπαφὴ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ ἡ ζωὴ, ἢ τελεφταία νικᾷ. Παράδειγμα:

## ΟΙ ΠΑΡΑΞΕΝΙΕΣ \*

Ἦρθαν καὶ μὲ ζητήσασιν  
 τρία Κατωπαγκιάτικα  
 μὰ κείνα εἶτα Σταβριάτικα.  
*Πρῶτα καὶ δὲ καὶ κατ' ἀρχὰς*  
 ὁ δάσκαλος ὁ Καβαντζᾶς.  
 Δὲ μ' ἤθελε γιὰ λόγου του  
 παρὰ γιὰ τὸ ζεμπέκι του.  
 Καὶ μὲ τὴ δέφτερη σειρά  
 τὸ Κωτσιάκι τὸ ζουρλό,  
 πὺν πρῶτο μπαίνει στὸ χορό,  
 κι εἶτα ψηλὸς *χρηματαντζής*  
 καὶ κουντουνοῦσα οἱ τσέπες του...

Βλέπουμε λοιπὸν μέσα σ' ἀφτὸ τὸ νέο δείγμα τῆς λαϊκῆς Τέχνης πόσο ἡ νέα ζωὴ ἔχει ἐπιβάσει καὶ τὴν ψευτογλώσσα τῆς («πρῶτα καὶ δὲ καὶ κατ' ἀρχὰς») καὶ τὴ μικροαστικὴ ψυχολογία τῆς (ὁ χρηματαντζής, πὺν κουντουνοῦν οἱ τσέπες του). Ὅμως ἐκεῖνο, πὺν πρέπει νὰ προσέξουμε πὺν πολὺ εἶναι τὸ ἔξῃς: ἀφτὸ τὸ «δημοτικὸ τραγούδι» μπορεῖ νάνα ὅσο θέλει τραγούδι κι ὅσο θέλει δημοτικὸ, δὲν εἶναι ὅμως ποίηση. Πὺν θὰ πεῖ: τὰ τελεφταῖα, σκόρπια καὶ καθυστερημένα ὑπολείματα τῆς λαϊκῆς Μούσας εἶναι τόσο ἄζωα, τόσο ἄψυχα, τόσο λίγο κοινωνικὰ δικαιολογημένα, ὥστε δὲν ἔχουνε μέσα τους δημιουργικὴ πνοή. Εἶναι ἕνας ἀπλὸς σπασμὸς ἐνὸς ξεπερασμένου αἰσθηματικοῦ ἀφτοματισμοῦ. Δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἄδειος φορμαλισμὸς. (Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ πῶμε καὶ γιὰ ὅλους ὅσοι *μιμηθήκανε* τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλους τὸ Σολωμό).

ε) Μὰ ἡ νεοελληνικὴ πραγματικότητα, γιὰ νὰ δλοκληρώσει τὸν «ἄστικό της» πολιτισμὸν, δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ξαναφέρει στὴ ζωὴ τὰ ψυχογραφικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ στοιχεῖα πὺν μᾶς δίνει τὸ δημοτικὸ τραγούδι, μὰ νὰ τὰ ἐξαφανίσει, —γιατὶ δόξα στὸ Θεὸ τῆς Ἑλλάδας ἐπιβιοῦν ἀκόμα. Καὶ εἶναι, ὅπως εἶπαμε παραπάνου, ὁ κοτζαμπασισμὸς, ὁ καλογερισμὸς, τὸ καπετανιλίκι, ἡ ληστεία, ἡ ψευτιά. δηλ. ὅλα ἀφτὰ τὰ «στίγματα» τῆς ἀστικῆς προόδου. «Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, λέγει πολὺ σωστά ἡ κ. Α.Θ., δὲν εἶναι παράγοντας ἐκπολιτιστικός, μὰ δεσμεφτικός γιὰ τὴν πρόοδο».

στ) Γιὰ νὰ μπορεῖ λοιπὸν τὸ δημοτικὸ τραγούδι νὰ γίνεῖ πηγὴ πολιτισμοῦ, ἀλοιώνουν τὸ νόημα του. Ἔτσι ἀπὸ τὸ κατ' ἐξοχὴν αντιδιανοητικὸ, ἐγωϊστικὸ καὶ φυσιοκρατημένο δημοτικὸ τραγούδι ἀνασέφρουν ἰδεαλισμὸ (κλασικισμὸ), ἀλτρονισμὸ (ἄνθρωπισμὸ) καὶ περιφρόνηση τοῦ θανάτου (στωϊκισμὸ). Ἄρα λένε ψέματα. Ἄπάνου λοιπὸν σ' ἕνα ψέμα θέλουν νὰ στηρίξουν τὴν νεοελληνικὴ **πραγματικότητα**; Ἄς μὴ στενοχωροῦνται. Τὸ κράτος κάνει καλύτερα ἀφτὴ τὴ δουλειά!

ζ) Ἀλλὰ στὸ δημοτικὸ τραγούδι ὑπάρχει ἀκόμα ἕνα ἐνοχλητικὸ στοιχεῖο γιὰ τοὺς θεωρητικούς τῆς «αἰώνιας ἐπιστροφῆς»: εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀνταρσίας τοῦ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ δούλου λαοῦ ἐνάντια στὸν ἐκμεταλεφτὴ ἀγά, κοτσάμπαση καὶ καλόγερο. Δὲν ἔχει βέβαια ταξικὴ συνείδηση, ἔχει ὅμως ταξικὸ ντετερμινισμὸ.

\* Ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ κ. Κώστα Πασαγιάνη: «Μανιάτικα Μοιρολόγια καὶ τραγούδια».

Γιατὶ κι ὁ κλέφτης ἂν ἔβγαινε στὰ βουνὰ ἐνάντια στὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ κα-  
 θεστώσ, δὲ ζητοῦσε καὶ τὴν ἀνατροπὴν του· ζητοῦσε μὲ τὴν ἀνάληψη λίγων κιν-  
 τύνων νὰ μάσει ἕνα ποσὸ χρηματικὸ γιὰ ν' ἀποσυρθεῖ κατόπι στὴν «ἀγαπητὴν  
 γενέτειραν» γιὰ νὰ περάσει ἄνετα γηρατιά καὶ «τιμημένα» μέσα στοὺς κόλπους  
 τοῦ ἴδιου καθεστώτος. Ἄν δὲν εἶναι ταξικοὶ «ἤρωες» δὲν εἶναι καὶ πατριωτικοί,  
 πολὺ λιγότερο. Θὰ μπορούσαν οἱ μυθολόγοι τῆς «νεοελληνικῆς πραγματικότητας»  
 νὰ ζητήσουν τὴ συνειδητοποίηση ἀφτοῦ τοῦ χαρακτήρα τῆς δημοτικῆς ποίησης (τῆς  
 κλέφτικης γιὰ τὴν ἀκρίβεια) καὶ μάλιστα νὰ διδάξουν στὸ θῦμα—λαὸ τὸ δικαί-  
 ωμα τῆς ἀρπαγῆς καὶ τῆς ἀνταρσίας ἐνάντια στὸν ὄμαιμο καὶ ὁμόθητο ἐκμε-  
 ταλεφτῆ; Ὅχι, θὰ σιωπήσουν κι ἀπάνου σ' ἀφτὴ τὴν ἀλήθεια. Καὶ τοῦτο θὰ  
 ὀνομαστεῖ σεβασμὸς τῆς **πραγματικότητας**.

η) Μὰ ὅλα ὅσα εἶπαμε παραπάνου θὰ ἦταν ἀφτονόητα, ἂν ἐφτὺς ἀπὸ τὴν  
 ἀρχὴ εἶχαμε ἐπικαλεστεῖ τὸ βιολογικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ νόμο, πὺν καμιά μορφὴ  
 ζωῆς δὲν ἐπαναλαβαίνεται καὶ πὺν ὅ,τι γίνεται, ἀφτὸ εἶναι δικαιολογημένο κι  
 ὄχι ὅ,τι δὲ γίνεται. Μ' ἄλλα λόγια ὁ θάνατος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ τῆς  
 δημοτικῆς παράδοσης εἶναι δικαιολογημένος κι ὄχι ἡ ἐπιστροφή τους.

\* \*

Ἄλλὰ ποιοὶ εἶναι οἱ μυστικοὶ λόγοι, πὺν κινήσανε τοὺς θεωρητικούς τοῦ  
 νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἐφέβρωση τῆς θεωρίας τους;

α) Ἀντίδραση γλωσσική. Ἀντίδραση δηλ. κατὰ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ἀντικατά-  
 σταση τοῦ ἀρχαίου κλασικισμοῦ μὲ τό... δημοτικὸ κλασικισμὸ, τῆς περικεφαλαίας  
 τῶν Μαραθωνομάχων μὲ τὸ σουγιὰ τὸν κολοκοτρωνεῖκο.

β) Ἀντίδραση σωβινιστική. Ἀφὺν εἶμαστε «περιούσιος λαὸς», χρέος μας νὰ  
 κάνουμε καὶ δικὸ μας «περιούσιον» πολιτισμὸν: δικὴ μας τέχνη, δικὴ μας ἐπιστήμη  
 (γιατὶ δὲ λένε καὶ «δικὴ μας» οἰκονομία ἢ πολιτική;) <sup>1)</sup>

γ) Ἀντίδραση μισονεῖστική. Ὅχι τόσο ἀγάπη τῶν περασμένων, ὅσο μίσος  
 τῶν τωρινῶν. Ὅπου νέες μορφὲς ζωῆς παρουσιάζονται, ἐκεῖ οἱ καθυστερημένοι  
 ἄνθρωποι ὄχι μονάχα ζητοῦν «ἐθνικὲς» ἐπιστροφές, μὰ πολλὰς φορὲς καὶ τοπι-  
 κιστικές. Ὅπως, καλὴ ὥρα, τὸ φολκλόρ. Εἶναι ἡ περίφημη ψυχολογία τῆς  
 Ἄρνησης.

δ) Ἀντίδραση ταξική. Δηλ. ἀντίδραση ἐνσυνείδητα ταξικὴ ἐνάντια στὸ φω-  
 τισμὸ (τὸν ἐπικίντυνο) τοῦ λαοῦ· ἄμυνα τῆς κυρίαρχης τάξης, πὺν τρεκλίζει, καὶ  
 τῶν πνευματικῶν τῆς μπράβων, πὺν δὲν ντρέπονται, ἐνάντια στὴ διαμφισβήτηση  
 τοῦ.. θεῖου δικαίου τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Οἱ ἐφεβρότες τοῦ «νεοελληνικοῦ  
 πολιτισμοῦ», στρηγμένου στὴ «δημοτικὴ παράδοση», εἶναι λυσασμένοι ἐχτροὶ τοῦ  
 «ἀπαίσιου» Κομμουνισμοῦ.

ε) Ἀντίδραση τῆς μεταφυσικῆς ὄρασης ἐνάντια στὴ φυσική. Δηλ. ἀνικανό-  
 τητα τοῦ βλέπειν μὲ τὰ φυσικὰ μάτια. Ἡδονὴ τοῦ παραληρήματος.

\* \*

Ἀφτὴ ὅμως ἡ προσπάθεια τῆς «ἐπιστροφῆς» εἶναι δυνατὸ νὰ παρουσιάξεται  
 σὲ δυὸ ἀντίθετες περιπτώσεις:

1) Δηλ. ἐνάντια στὸν ἐβρωπαϊκὸ πολιτισμὸν καὶ ὑπὲρ τοῦ.. τούρκικου. Γιατὶ ὁ μίσος μας  
 «δημοτικὸς» πολιτισμὸς εἶναι τούρκικος.

1) \*Η όταν ένας λαός δεν είναι πολιτισμένος\* και τότες η προσπάθεια να γίνει βαρβαρότερος δεν είναι φυσικά υπέρ, μα ενάντια στον εκπολιτισμό του. (\*Ο Γκάντι ζητάει μιαν τέτλια «δραματιστικήν επιστροφή» στην ηθική των ιερών βιβλίων και στην παλιά οικιακή βιοτεχνία για τους καθυστερημένους Ινδούς). \*Η 2) \*Όταν ο πολιτισμός ενός λαού έχει τόσο ραφινάριστεϊ, ώστε να ζητιέται από αίσθημα κόρου ή αντίδραση στις πολύ σύνθετες μορφές και το ξανάνωμα μέσα στις πηγές της πρωτόγονης αφέλειας, απλότητας κι αδεξιότητας. \*Απλότητα ένσυνείδητη, άρα απλότητα «πολιτισμένη». \*Έτσι θα εξηγηθῆι ὁ σημερινός πριμιτιβισμός των εικαστικών τεχνών. \*Όμως ὁ πριμιτιβισμός ἀφτός δεν πάει πάρα πέρα ἀπὸ τις Τέχνες: δὲ μπορεί ν' ἀπλωθῆι οὔτε στην Ἐπιστήμη, οὔτε στην Πολιτική, οὔτε στην Οἰκονομία. Εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, ὅ,τι στὸ Μεσαίωνα ὁ «βουκολισμός» των εὐγενῶν και των πριγκίπων. Ἀλλὰ τόσο ὁ βουκολισμός ἀφτός, ὅσο κι ὁ σημερινός πριμιτιβισμός, πὸν ἔχουν αἰτίες ὄχι μονάχα ἔνδοαισθητικές, μα και οἰκονομικές, δὲν εἶναι πηγὲς πολιτισμοῦ. \*Ὡστε κι ὁ νεοελληνικός φολκλορισμός ἢ ἐπαρχιωτισμός (τοπικισμός, ρεξιοναλισμός) μπορεί νὰ θεωρηθῆι τὸ πολὺ ὡς μὴ αἰσθητική,<sup>1</sup>) μα δὲ μπορεί νὰ ἔχει καμιάν ἄλλη ἐπίδραση στις ὑλικές, ἠθικές, πνευματικές βάσεις τῆς ζωῆς μας.

Στὴν ποίηση μας ὅμως (τὴν ἔντεχνη) τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἔδωσε ὅ,τι ἦταν δυνατό νὰ δώσει: τὰ πρῶτα μαθήματα γλώσσας και ρυθμοῦ. \*Όμως ἀφτὰ τὰ τεχνικὰ στοιχεῖα ἔχουνε ξεπεραστεῖ, καθὼς λέγει ἡ κ. Α. Θ. Μποροῦμε μάλιστα νὰ βεβαιώσουμε, πὸς ὅσο περισσότερο ἀποσπάται ἡ Νέα Τέχνη τεχνικὰ και ιδεολογικὰ ἀπὸ τὴ λαϊκή, τόσο πλιότερο ἀτομικέβεται, τόσο κι ὁ ρόλος της γίνεται πλιό συχρονισμένος, ἄρα γόνιμος.

Και γιὰ νὰ τελειώνουμε, ἄς ἀντιγράψουμε ἔδῶ μερικὰ σοφὰ λόγια τοῦ διασημοῦ ἀρχιτέχτονα Le Corbusier: «\*Ανάμεσα στὰ 20 και στὰ 30 χρόνια περνάει κανεὶς ἀπὸ τὸ Ἄκρωτήρι των Καταιγίδων. Στὰ 30 βρῖσκειται κάποιον ἔχοντας ἢ μὴ, ἔχοντας ξεπεράσει τὸ Ἄκρωτήρι—δηλ. ἔχοντας ἢ μὴ ἔχοντας γίνει «λογικός».

Γ

### ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ: ΧΡΙΣΤΟΣ

\*Ο κ. Καζαντζάκης «ὅ,τι θέλει ἢ μπορεί». Μα στὴν Τέχνη πρῶτα πρέπει νὰ «μπορεῖς» κι ὕστερα νὰ «θέλεις» \*Αφτὸ θὰ πεῖ: ἂν με τὴν ἀσκητική θέληση (βιολογική φτώχεια) ἢ μπορεί κανεὶς ἔφκολα ν' ἀρνηθῆι στοιχειακὰ προστάγματα τῆς Φύσης (κι ἀφτὸ εἶναι μιὰ ἡδονή, ἄρα... θεϊκή ἐπιδοκιμασία!), ὅμως δὲ μπορεί νὰ δημιουργήσει, δηλ. νὰ ὀδηγήσει τὸν ἑαφτό του σ' ἐνέργειες, πὸν τοῦ λείπουνε τὰ εἰδικὰ ὄργανα. \*Ο καλλιτεχνικός «ἠρωϊσμός» εἶναι φανέρωμα ἀντίθετο με τὸ θρησκευτικὸ ἢ ἠθικό. Δὲ γίνεται κανένας καλλιτέχνης «με καιρὸ και με κόπο». \*Έτσι γίνονται μονάχα τὰ «ἔργα». Τὸ πολὺ—πολὺ ὁ καιρὸς κι ὁ κόπος νὰ τὸν κάμουνε «λόγιον» ἢ βιοτέχνη, ποτές ὅμως ποιητὴ και καλλιτέχνη, ἂν τοῦ λείπει τὸ «δῶρο» ἢ τὸ «σπειρὶ τῆς τρέλας», ὅπως τὸ ὀρίζει μεταφορικὰ ὁ Νίτσε.

1) \*Αν βρεῖ ἔδαφος ἑτοιμασμένο γιὰ νὰ πιάσει.

Μ' ἀφτὰ δὲ θέλουμε καθόλου νὰ παλινρθώσουμε τὴν παλιὰ γνώμη των Ἑλλήνων και των Λατίνων, πὸς «ὁ ποιητὴς γενιέται» «poeta nascitur», τότες πὸν πιστέβανε, πὸς ὁ ποιητὴς κι ὁ μάντης εἶναι τὸ ἴδιο πράμα. Δὲν ἔνοοῦμε δηλ. πὸς ὁ ποιητὴς ἢ παίρνει μέσα ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τῆς μάνας του ἑτοιμα τὰ τραγούδια και τὰ θέματα, πὸν θὰ «ψάλλει», τις ἀγάπες και τὰ μίση του, δηλ. τις μελοντικές ἀντιδράσεις τῆς φύσης του μέσα στὴν κοινωνία· ἢ τοῦ τὰ μιλεῖ σιγὰ ὁ Ἀπόλλωνας σ' ἀφτὶ κι ἀφτὸς τὰ ξαναλέει με δυνατότερη φωνή, σὰ θελήματα τοῦ Θεοῦ! Κι ὅμως δὲ μπορεί και νὰ «γίνει», ἂν δὲν «εἶναι». \*Αφτὸ τὸ ἀπλὸ πράμα εἶναι και τὸ πλιό δύσκολον, γιὰτι εἶναι ἀπαραίτητον. Μπορεῖ κανεὶς νὰ προκόψει σ' ὄλα τὰ ἐπαγγέλματα με τὴν ψεφτιά (ὅσο πλιό ἀμαθής, τόσο μεγαλύτερος ὁ πολιτικός, ὅσο πλιό στενοκέφαλος, τόσο σπουδαιότερος ὁ Καθηγητὴς, ὅσο πλιό ὑποκριτὴς, τόσο ἱκανότερος ὁ δεσπότης, κι ὅσο πλιό ἀσυνάρτητος, τόσο ἔγωϊστικότερος ὁ παιδαγωγός). \*Όμως στὴν Τέχνη οὔτε ἡ ψεφτιά, οὔτε ἡ «χουσι» μετριότητα εἶναι ἀρετές. Γιατί, ἂν τὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα μποροῦνε νὰ μετρηθοῦν ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ «βαθμοῦ» ἢ τοῦ μεγέθους, μα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ποιοῦ, ὄλα, μικρὰ και μεγάλα, εἶναι ἰσότιμα. Κι ὅπου ὑπάρχει ποσὸ, μα δὲν ὑπάρχει ποιὸ, ἐκεῖ εἶναι τὰ κακὰ ἢ μέτρια ἔργα. Κι ἡ μετριότητα, ὅπως και ἡ ἀσκήμια, εἶναι ἡ ἀρνηση τῆς ἔνοιας τοῦ «ὠραίου». Εἶναι ἡ καλλιτεχνική ψεφτιά. \*Ὁχι ἄδικα ἀπὸ πολλοὺς θεωρητικὸς (Κρότσε, Σουριώ) ἡ ὠραιότητα ταφτίζεται με τὴν «τελειότητα». Τελειότητα, φυσικά, σχετική με τοὺς κινητοὺς νόμους τῆς ἀρμονίας, διαφορετικὸς κατὰ λαοὺς ἢ ἐποχές. Κι ἂν ἡ τελειότητα ἀφτὴ εἶναι κυριολεχτικὰ «τεχνική» (=καλλιτεχνική) —κι ἄς λένε ὅ,τι θέλουν ὅσοι ξεκινώντας ἀπὸ τὴ ματεριαλιστική ἐρμηνεία τῆς Τέχνης καταλήγουνε στὸν ἰδεαλιστικὸ ὀρισμὸ της ὡς ἰδέας ἢ σκοποῦ ἢ κάτι τέτιον — ὅμως εἶναι ἀδύνατη ὅπου δὲν ὑπάρχει τάλαντο, ἢτοι ἱκανότητα νὰ ἔχει κανεὶς ἐντύπωση και νὰ τις ἐκφράζει, νὰ τις μεταοσιώνει και τις πραγματοποιεῖ αἰσθητικὰ κι ὄχι γνωσιολογικὰ.

\* \*

\*Ο κ. Κ. ἔχει τὴ θέληση τοῦ ἠρωϊσμοῦ, κι ἀκόμα και τὸν ἠρωϊσμὸ τῆς θέλησης. Δὲν ἔχει ὅμως, ὅσο μπορῶ νὰ καταλαβαίνω, ὅσο μοῦ ἐπιτρέπει ἡ φύση μου και ἡ πείρα μου μαζί με τὴν κάποια γνωριμιά μου με τὸ θέμα, τὸ δημιουργικὸ ἠρωϊσμὸ. Εἶναι λόγιος. Αἰστάνεται με τὸ κεφάλι, ἐνὼ ἔπρεπε τις σκέψεις του νὰ τις αἰστάνεται με τὴν καρδιά. Κι ὅσο κι ἂν ἡ «τεχνική» του εἶναι δεξιότεχνη, δὲν πάβει νάναί πάρα πολὺ... τεχνητή. Κι ἀφτὸ εἶναι τὸ πλιό σίγουρον σημάδι γιὰ τὴ συναισθηματικὴ ἀνεπάρκεια των «ἐντυπώσεων» του, πὸν θὰ πεῖ τὴν ἀνεπικρίνεια των ἐντυπώσεων του. Ξαναλέω ἄλλη μιὰ φορὰ, πὸς μιλῶ γιὰ εἰλικρίνεια ἢ ψεφτιά αἰσθητική. Γιατί μπορεί νὰ ναι ὅσο θέλει μεγάλη ἢ «ἀλήθεια» ἢ γνωσιολογική, ἢ θρησκευτική, ἢ ἠθική κτλ. των «ἐντυπώσεων»· ὅταν ὅμως τοὺς λείπει ἢ αἰσθηματικὴ ἀλήθεια—τότες δὲν ὑπάρχει ζωντανὴ ποίηση, μα φωναχτὴ «εἰδῶλον» ποίησης. Και ὁ κ. Καζαντζάκης εἶναι ἐπιτήδειος κατασκευαστὴς «εἰδῶλων», ὄχι ὅμως κι ἐμψυχωτὴς ζωντανῶν ὀργανισμῶν.

\* \*

Καμιά δεξιότητα δὲ μπορεί ν' ἀντικαταστήσει τὴν ἀπουσία τῆς συγκίνησης.

ἄρα δὲ μπορεῖ νὰ μεταδώσει ἀνύπαρξτο παλμό. Ἡ ὑπερβολικὴ διακόσμηση, ἡ μηχανικὴ διακόσμηση, εἶναι προσπάθεια νὰ σκεπαστοῦν ἐλατώματα καὶ χάσματα τῆς σύνθεσης, νὰ σκεπαστεῖ ἡ ψεφτιά τῆς ἔμπνευσης.

Μπορεῖ καθέννας μετρῶντας τὸ ρυθμὸ τῶν στίχων στὰ δάχτυλα νὰ γράφει στίχους μετρικὰ σωστούς. Μάλιστα πάρα πολὺ σωστούς (=θανάσιμα σωστούς). Ὅμως θά ναι ἄρρυθμοι. Γιατὶ τὸ περπάτημα, ἡ ἠχητικὴ, ἡ ἁρμονία τους δὲν εἶναι φυσικὸ ξεχείλισμα, ἀποτέλεσμα ἀνάγκης τῆς ψυχῆς νὰ κινηθεῖ ἔτσι κι ὄχι ἄλιως. Θά ναι στίχοι λοιπὸν ἀκίνητοι.

Loi de Ripolin!

Loi du lait de chaux!

Ἔτσι συνοψίζει σ' ἄφτὸ τὸ σύνθημα τὸν πόλεμο του ἐνάντια σὲ κάθε διακόσμηση ὁ Le Corbusier. Ἀσβεστόνερο. Τοῖχοι ἄσπροι. Ἐπιφάνειες λέφτερες κι εἰλικρινεῖς. Μονάχα ὁ ἄσπρος τοῖχος μπορεῖ ν' ἀναδείξει στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τὴ σημασία ὅλων τῶν ἀντικειμένων, πὺρ προβάλλονται ἀπάνω του. Ἐνας τοῖχος παραφορτωμένος, εἶναι μιὰ ποίηση παραφορτωμένη.

\* \*

Οἱ στίχοι τοῦ κ. Κ. φωνάζουν πολὺ. Σά νὰ θέλουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀφορατὲς τους νὰ ξυπνήσουν τὴν ἴδια καρδιά τοῦ ποιητῆ, πὺρ δὲ μετέχει σ' ὅλη ἀφτὴ τὴν ἱστορία. Ὑπερβολές, θεατρικὲς πόζες, εἰκόνες, μεταφορές, ἀποστροφές, κλητικὲς προσηφώνησεις, προσταχτικὲς, λέξεις σπάνιες ἢ ἰδιωματικὲς λέξεις διαλεγμένες μέσα ἀπὸ σημειωματάριο, βαλμένες κοντὰ μὲ τάξη καὶ προσοχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὀπτικὴ τους ἢ λογικὴ συγγένεια. «Ὅζουν ἔλλυχνίου». Τοὺς λείπει ὁ ἀκατάλυτος, ὁ μοιραῖος ἐκεῖνος δεσμὸς ἀνάμεσα τους, πὺρ κατορθώνει ξαφνικὰ νὰ ὀλοκληρῶναι τὴ συνείδηση καὶ νὰ μεταβάλλει τὰ σύμβολα σὲ ζωντανὲς ὑπαρξες γεμάτες ἀνατριχίλα καὶ θέληση. Οἱ στίχοι τοῦ κ. Καζαντζάκη εἶναι κανωμένοι μὲ ὅλους τοὺς κανόνες τῆς Ρητορικῆς. Χριστός, Μαγδαληνὴ, Παναγία, Ἀπόστολοι, λαὸς—ὄλοι ρήτορες, πὺρ βάζουν λόγο καὶ πὺρ προσπιθοῦν νὰ ἐπιδειχτοῦν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο. Παραδείγματα:

Σιγή, σὰ τυχοπούλι ἀπάνου μας κουρνιασσου

Δὲ μᾶς χωροῦν, στενέψαν πιά τὰ σύνορα τῆς Γῆς,  
μᾶς πνίγουν τὰ κορμιά μας.

Φέγγουν τὰ πόδια του σὰ δυὸ φτερά καὶ κοίτεται  
μὲς τὸ ἀψηλό του μέτωπο βαθιά, γαλήνιος  
ὁ νοῦς του καὶ καλός, σὰ χορτασμένος λιόντας.

Γιατὶ χτυπάε κα σὲ τὸν οὐρανὸ ἡ καρδιά μας.

Ὅμπρός πιασιῆτε στὸ χορὸ καὶ δόστε βίτσιμα  
τῆς γῆς, πὺρ ὡς μούλα ὀκνή ἀνεβαίνει τὸν ἀνήφορο  
τοῦ αἰθέρα.

Τὸ θάνατο πιά τὸν κρατῶ σιγὴ φούχτες μου, σὰ μεροκάματο.

Ὁ νοῦς μου τριζει.

Τὰ χεῖλη σου μὲ κάρβουνο ἀναμένο ἀλείβω.

Δέσε σφιχτὰ τὴν κεφαλὴ νὰ μὴ σκορπίσει.

Ἄχ! οὐρανὸς καὶ γῆ στὸ φίλημά του σμίγουν.

Τὸ σπέρμα μου στὴν κεφαλὴν ἀνέβηκε ὄλο.

Καθέννας θά ὁμολογήσει, πὺρ ἀφτοῦ τοῦ εἶδους οἱ «μεγαληγορίες» εἶναι πολὺ de mauvais goût. Θυμίζουμε τοὺς κακοὺς Ἑλληνες ρομαντικούς τοῦ 1870—80. Ἀκόμα καὶ τὴν κοροϊδία, πὺρ κάνει ὁ Σαίξπηρ στὸν Ἄμλετ τῶν πομπολόγων τραγικῶν τῆς ἐποχῆς του:

Ποῦτος εἶδε τὴν Ἐκάβην πεπλοπεριτυλιγμένην  
καὶ τὰς φλόγας ἀπειλοῦσαν μὲ τὸ ἄφθονόν της δάκρυ;

(Μετάφρ. Δ. Βικέλα)

Θυμίζουμε ἀκόμα τὴν ἀγαματοπλημύρα style baroque τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης: Μελωδραματικὲς στάσεις, χουσάφια, στεφάνια, λαβύρινθος ἀπὸ πτυχές μὲ σκοπὸ τὴν ἐκπληξη.

Βέβαια ὁ κ. Κ. δὲν ἔρχεται ἀπὸ τόσο μακρὰ. Εἶναι πολὺ κοντὰ οἱ δασκάλοι τῆς ποιητικῆς φλυαρίας, τῆς ρητορικῆς ψεφτιάς, τοῦ esprit de parade ὁ δούκας τοῦ Monte Nevoso, ὁ χοντροὺς πρεσβεφτῆς τῆς Βασιγιτώνας, ὁ φωνασκὸς Ὁρφέας τοῦ Καστριοῦ, Ντ' Ἀνούτζιο, Κλωντέλ, Σικελιανός, οἱ διανοητικοὶ Λιονταρήδες, πὺρ προσπαθοῦνε μὲ τὶς φωνές νὰ στηρίξουν τὴν πίστη στὸ Θεὸ καὶ τὴν Πατρίδα, πὺρ τοὺς λείπει,—γιατὶ λείπει ἀπὸ ὅλους. Οἱ ἄνθρωποι, πὺρ «μὴ μπορόντας νὰ κάνουνε τὴν Ἀφροδίτη ὤραία τὴν κάνουνε πλούσια».

\* \*

Δὲν ὑπάρχουν ἀντιπαθητικότερα τεχνικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς μεταφορὲς καὶ τὶς εἰκόνες, ὅταν τοὺς λείπει ἡ φυσικότητα, ὅταν δηλ. ἡ παρουσία τους δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀναπόφευκτης ἀνάγκης. Ὅταν ὅμως εἶναι ἀτελειώτες, ὅταν μιὰ ποίηση «μακροῦς πνοῆς» εἶναι γεμάτη ἀπὸ ρουκέτες τέτιου εἶδους, μονάχα ἂν εἶσαι ἀκαλαίσθητος «Βοιωτὸς» μπορεῖ νὰ βρῖσκες ἐφχαρίστηση σ' ἀφτὴ τὴν ἐκλογικὴ διαδήλωση.

Ἐχεις τὴν ἐντύπωση, πὺρ ὅλη ἡ φράση δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸ νὰ τοποθετήσῃ μιὰν εἰκόνα, μιὰν παρομοίωση ἐτοιμασμένη ἀπὸ τὰ πρὶν, ἄσχετα μὲ τὴν περίσταση, μέσα σὲ εἰδικὸ σημειωματάριο. Ἄλλοτε πάλι εἶναι καταφάνερο, πὺρ ἡ παρομοίωση ἔρχεται νὰ δώσει ἐνδιαφέρον σὲ μιὰν ἀσήμαντη κοινοτυπία ἢ σὲ μιὰν ἀσυγκίνητη ὥρα, ὅπως πάνου—κάτου κινουῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χαζῶν Ἀθηναίων ὁ Δανδῆς Ἀλκιβιάδης κόβοντας τὴν οὐρὰ τοῦ σκύλου του.

\* \*

Μὰ γιατί ὁ κ. Κ. νὰ σταθεῖ σὲ τόσο κακοὺς δασκάλους; Πλήρωσε κι ἀφτὸς τὸ φόρο τοῦ αἵματος στὰ ἐπίσημα ψέματα καὶ στοὺς ἀντιπροσωπεφτικούς τύπους

των. Λόγος υπερατομικός. Όμως κι από ψυχική συγγένεια με ανθρώπους, πού η ανάγκη του «φαίνεσθαι» είναι μεγαλύτερη από την ανάγκη του «είναι» Και τρίτο: γιατί πολύ έφκολότερα μπορεί κανείς να δανειστεί ένα τεχνικό τρυς, πού σαυτό να συνοψίσει όλη την ποίηση, παρά να έχει τάλαντο.

\* \* \*

Ό κ. Κ. ένας από τους πιο σημαντικούς διανοούμενος της «δέφτερης» σημερινής γενιάς, πού τότε τιμούμε και τότε σεβόμαστε σαν άνθρωπο της μελέτης, της σκέψης και της δουλειάς, θα μπορούσε, όπως το θέλει, να τανε ένας μεγάλος ποιητής, αν η Μοίρα του εΐτανε αψτή. Φαίνεται όμως πως δεν είναι. «Θεατής μαζί και θεατρίνος» έγραψε κάποτε σ' ένα νεανικό του σονέτο. Αψτό το «αξιωμα» πού τότες το πίστεβε για κανόνα της πνευματικής του ζωής, δε φαντάζομαι πια να μην το βρίσκει πολυ ακόν οδηγό. Όμως είτε ναι, είτε όχι, η συνήθεια αψτού του δόγματος αναγνωρίζεται μέσα στην ποίηση του. Αναγνωρίζεται, πως ο κ. Κ. υποκρίνεται το συγκινημένο, «κάνει» τον ποιητή. Ό κ. Κ. δεν «πιστέβει». Κι όμως κάνει θρησκευτική ποίηση. Η θεοσέβεια του είναι φιλολογική. Και το ποίημα του έχει βαθύτητα τη σφραγίδα αψτής της φιλολογικής θρησκευτικότητας. Δε συγκινεί, άρα δεν πείθει.

Δε θέλω ν' αποδώσω (όπως κι ο ίδιος ο συγγραφέας δεν αποδίνει) σκοπό θρησκευτικό στο έργο του—να τονώσει και να φρεσκάρει μια ψυχική πηγή, πού χει στερέψει. Δηλ. το έργο του κ. Κ. δεν είναι διδαχτικό. Είναι ένα λυρικό ξέσπασμα θρησκευτικής συνείδησης (έγκεφαλικά θρησκευτικής). Κι, όμως σπάνια να υπάρχουν έργα, πού να μην πάνε πάρα πέρα, να μη βγαίνουν από την δική τους αισθητική περιοχή. Εΐτε επίτηδες, είτε από παρεξήγηση, είτε χωρίς να το καταλαβαίνουμε, στην Τέχνη δε βλέπουμε την Τέχνη, μα τ' άλλα ξένα στοιχεία και μ' αψτά τη μετρούμε και την έχτιμούμε.

Ό κ. λοιπόν Κ. μένοντας μέσα στη χριστιανική παράδοση, βεβαιώνοντας «φιλοσοφικά», «ποιητικά», «ρητορικά» τη μυθολογία της Νέας Διαθήκης, ύμνώντας την προ-λογική ένατένιση της ζωής (φύσης και πείρας), ύμνώντας την πίστη στο θάμα, στις υπερφυσικές δύναμες, στη θεϊκή κι ανθρώπινη αιωνιότητα (στη μεταθανάτια επιβίωση κι ανταπόδοση) δεν κάνει μονάχα θρησκευτική ποίηση, μα (αψτά είναι άχώριστα πράματα) και ποίηση αντιδραστική. Καμιά λυρωμένη καρδιά, κανένας προχωρημένος νοός δε μπορεί να τη δεχτεί χωρίς στενοχώρια ή θυμό. Κι ένα τέτιο αποτέλεσμα αντιδραστικό (είτε το θέλει είτε όχι ο συγγραφέας) δεν είναι μονάχα μια άρνηση της βαθύτερης σημερινής πραγματικότητας, μα και μια οξύτατη αντίφαση με τη διανόηση του ίδιου του κ. Καζαντζάκη, τουλάχιστο με την κυριαρχούσα γραμμή της, τον ιστορικό ματεριαλισμό, πού η ουσία του είναι η άρνηση κάθε μυστικισμού στην εξήγηση του κόσμου και της ιστορίας. Και το έργο αψτό έρχεται ακόμα σαν αντίφαση και με την τελεφταία επαναστατική εμφάνιση του ίδιου του συγγραφέα. Και το έργο αψτό είναι τόσο πιο

αντιδραστικό (λέγε αντιπαθητικό), όσο προσπαθεί να ενώσει τη χριστιανική αψτοεγκατάλειψη με το βουδικό μηδενισμό, δηλ. έργο δυο φορές τυφλό.

\* \* \*

Κι όχι μονάχα από την άποψη της ειλικρίνειας (ουσίας) και του αποτελέσματος (σποπού) ο «Χριστός» του κ. Κ. είναι ένα έργο ψέφτικο, μα όπως είδαμε κι από την άποψη της τεχνικής. Πλούσια τεχνική, φτωχή ποίηση.

Μα πάρ' όλο αψτό τον πλούτο, πού βεβαιώνει άλλη μια φορά, πως κι ο κ. Καζ. «μη μπορώντας να κάνει την Αφροδίτη ωραία, την έκανε πλούσια» η ύψη του στίχου του είναι πεζολογική. Τι θα πεί αψτό; Θα πεί, πως ο κ. Κ. γράφει τους στίχους, όπως θα γραφε είτε ο ίδιος είτε ένας άλλος μια πρόζα. Ό παλιός Όρφέτιος έλεγε, πως η αληθινή ποίηση μένει, κι αν χαλάσεις τα μέτρα της. Ένω η πεζολογία θα φανεί μόλις την εξαρθρώσεις, δηλ. μόλις βγάλεις από πάνω της όλη εκείνη τη φενάκη των έξωτερικών στοιχείων, πού σκεπάζουνε τη φτώχια της. Κάνετε αψτή την απόπειρα σε στίχους του Σολωμού, του Μαλακάση, του Γρυπάρη, του Φιλύρα του Καριωτάκη από τη μια μεριά και του κ. Καζ. από την άλλη. Τότε θα φανεί τί τεράστια, απροσπέραστη άβυσσο χωρίζει το στίχο:

*«Περίσα γλυκομίλητο νέον πνεύμα της θαλάσης*

από το στίχο π.χ.

*Και τί μαι εγώ να σταβρωθώ, καθώς σταβρώθηκες;*

Μπορούμε λοιπόν να πούμε, πως ο κ. Κ. ύστερα από τους Salvatores Dei «πλούτισε» τη νεοελληνική λογοτεχνία μ' ένα επί πλέον έργο ψέφτικο κι αντιδραστικό. Δηλ. πρόστεσε στους έθνικούς μας θησαυρούς κάτι πού τους περίσεβε.

Μια νίκη του λογικού αξίζει δέκα νίκες της ψεφτιάς και της συκοφαντίας.

*Μάκ Ντόναλντ*

Dr. E. ERKES

## ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

**Ἡ θρησκεία εἶναι κοινωνικὸ φαινόμενο.**—Ἡ λέξις «Religion=θρησκεία» παράγεται ἀπὸ τῆ λατινικῆ λέξις religio=δεσμός. Religion λοιπὸν στήν πρὸ πλατιά σημασία τῆς λέξεως θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε τὸν κάθε πνευματικὸ σύνδεσμο τοῦ ἀνθρώπου μὲ μιὰ ξένη δύναμη, τὸ κάθε συναίσθημα μας, πὼς ἔξαοτιόμαστε ἀπὸ δυνάμεις, πὼς ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας. Στὴν ἐπιστημονικὴ ὁμως καὶ στὴ συνηθισμένη σημασία τῆς Religion—θρησκεία εἶναι καθ'αυτὸ τὸ συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου, πὼς ἔξαοτιέται ἀπὸ μιὰ ἢ πολλὰς ἀόρατες καὶ ὑπερφυσικὰς δυνάμεις, πὼς τίς θεωρεῖ σὰν ὁδηγοὺς καὶ κυρίαρχους τοῦ κόσμου καὶ τῆς κοινωνίας καὶ πὼς τίς φαντάζεται εἴτε σὰν θεοὺς καὶ πνεύματα, εἴτε σὰν ἀπρόσωπες δυνάμεις πὼς ἐνεργοῦν κατὰ ἓνα ἀκατανόητο μαγικὸ τρόπο.

Τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ πρόβλημα πὼς προβάλλει σὲ ὅποιον θέλει νὰ ἐμβαθύνει καὶ νὰ κατανοήσῃ τὰ φαινόμενα τῆς θρησκείας εἶναι τοῦτο: Οἱ ὑπερφυσικὰς αὐτὰς δυνάμεις, πὼς παραδέχεται ἡ θρησκεία, ὑπάρχουν στήν πραγματικότητα ἢ εἶναι πλάσματα τῆς φαντασίας μας; Ἐπιβαίνουν λοιπὸν στήν πορεία καὶ ρυθμίζουν τὴν ἐξέλιξη τοῦ κόσμου καὶ τότε ἡ θρησκεία ἔχει ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα, ὥστε πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε σὰν κάτι πὼς ξεφέβγει ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ τῆς κοινωνίας; Ἡ οἱ ὑπερφυσικὰς καὶ ἀόρατες αὐτὰς δυνάμεις ὑπάρχουν μόνον μέσα στὴ φαντασία ἐκείνων πὼς τίς λατρεύουν καὶ τότε ἡ θρησκεία εἶναι ἀπλούστατα δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, ἓνα φυσικὸ φαινόμενο, ὅπως τόσα ἄλλα;

Γιὰ νὰ λύσουμε τὸ γενικότερο τοῦτο πρόβλημα, πρέπει πρῶτα ν' ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα: Ἐπιτρέπεται νὰ δεχτοῦμε καταρχὴν πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν τέτοιες ὑπερφυσικὰς δυνάμεις; Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ὑπαρξὴ τους συμβιβάζεται μὲ τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς; Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἂς ἐξετάσουμε πρῶτα πρῶτα τίς δυὸ ἐκείνες παραστάσεις, πὼς τίς συναντάμε ἀκόμη καὶ σήμερον σ' ὅλες τίς ζωντανὲς θρησκείας τοῦ πολιτισμένου κόσμου, καὶ πὼς παίρνουν χαρακτηριστικὸ μέρος στὶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις καὶ στήν πίστη τῶν περισσότερων ἄλλων λαῶν, τὴν παράστασιν τοῦ ἑνὸς Θεοῦ καὶ τὴν παράστασιν τῆς ψυχῆς ἢ τῶν πνευμάτων.

Ὅταν λέμε Θεὸς, ἐνοοῦμε ἓνα ὄν, πὼς δημιούργησε τὸν κόσμον καὶ ὅλα τὰ πράγματα καὶ πὼς ἡ φύσις του δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὰ δημιουργήματα του. Ἐνοοῦμε λοιπὸν ἓνα ὑπερκόσμιον δημιουργὸν τοῦ κόσμου, πὼς ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὸν κόσμον, πὼς δὲν ταφτίζεται μὲ τὸν κόσμον καὶ γι' αὐτὸ πρέπει ἡ οὐσία του νὰ μὴν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν οὐσία τοῦ κόσμου, ὥστε πρέπει νὰ τὸν φανταστοῦμε ἄυλον, πνεῦμα. Ὁ Θεὸς λοιπὸν εἶναι ἡ πρώτη, ἡ ἀρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου. Ἡ παραδοχὴ ὁμως μιᾶς τέτιας πρώτης αἰτίας δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν λογικὴν. Γιατὶ τὸ κάθε τι πὼς ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνον σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς προηγούμενης αἰτίας. Κάθε κατάσταση προϋποθέτει μιὰ προηγούμενη κατάσταση, ἀπ' ὅπου γενήθηκε. Ἐτσι μιὰ πρώτη, ἀρχικὴ αἰτία, θὰ ἦταν ἓνα ἀποτέλεσμα χωρὶς καμιά προηγού-

μενῆ αἰτία, θὰ ἦταν λοιπὸν κάτι ἀδύνατον. Τὸν κόσμον δὲ μπορούμε νὰ τὸν συλλάβουμε μὲ τὸ λογικὸν μας παρὰ μόνον σὰ μιὰν ἀλυσίδα χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος ἀπὸ αἰτίαι καὶ ἀποτελέσματα. Ὅστε μιὰ πρώτη, ἀρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου,—εἴτε προσωπικὴ εἴτε ἀπρόσωπη τὴ φανταζόμεσθε, τὸ ἴδιο κάνει—δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ. Ὁ ἓνας Θεὸς λοιπὸν σὰν ἡ πρώτη αἰτία τοῦ κόσμου καὶ κάθε ὑπαρξῆς δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν λογικὴν καὶ γι' αὐτὸ μιὰ τέτια ἀντίληψη βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐπιστημονικῆς θεώρησης καὶ ἐρευνας. Τί συμβαίνει ὁμως μὲ τὴν δέφτερην ἀντίληψη, πὼς ὑπάρχουν πολλοὶ Θεοὶ ἢ πνεύματα καὶ ψυχῆς, πὼς ὑπάρχουν δηλαδὴ αἴθρες, ἀπὸ πνεῦμα, ὀντότητες, πὼς ἐμψυχώνουν, δίνουν ζωὴν, καὶ κυβερνοῦν σὰν κυρίαρχοι τοὺς ἀνθρώπους, τὰ ζῶα, ἀκόμη καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, πὼς ρυθμίζουν λοιπὸν καὶ κατευθύνουν τὴν πορεία τοῦ κόσμου;

Καὶ οἱ τέτιες ὀντότητες, πὼς ἡ οὐσία τους εἶναι ἀπὸ πνεῦμα καὶ ὄχι ἀπὸ ὕλη, καὶ πὼς θὰ εἶχαν τὴν δύναμιν νὰ ἐπενεργοῦν σὲ σώματα καὶ ἀντικείμενα ὕλικα, δὲ συμβιβάζονται καὶ αὐτὰς μὲ τὴν λογικὴν. Εἶναι κάτι τὸ ἀκατανόητο. Γιατὶ ὅ,τι ἐπενεργεῖ σὲ κάτι ὕλικόν, πρέπει καὶ αὐτὸ νὰ ἔχει τὴν ἴδια ὑπόστασιν. Δυὸ οὐσίαι, πὼς στήν ὑπόστασιν τους διαφέρουν ὀλοτελὸς ἀναματαξὺ τους, δὲ μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Ὅστε καὶν ἀκόμη δεχτοῦμε, πὼς ὑπάρχουν αἴθρες ὀντότητες, πνεύματα, καὶ πάλιν δὲ θὰ μπορούσαν μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐπενεργοῦν καὶ νὰ ἐπηρεάσουν εἴτε ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους, εἴτε τὰ ζῶα, εἴτε τὰ ἄλλα ὕλικα ἀντικείμενα. Οὔτε ὑπάρχει μάλιστα τρόπος, πὼς θὰ μπορούσαν νὰ κάνουν ἀντιληπτὴ τὴν ὑπαρξὴ τους. Ψυχῆς λοιπὸν καὶ πνεύματα εἶναι τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ὁ ἓνας Θεός, κάτι πὼς ἡ λογικὴ ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ τους, κάτι ἀδύνατον.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τίς ἀπρόσωπες δυνάμεις, πὼς τίς φαντάζονται πὼς ἐνεργοῦν κατὰ ἓνα μαγικὸν τρόπο στὰ ἐμψυχα ἢ στὰ ἄψυχα πράγματα. Ὅλες ἡ τέτιες δυνάμεις, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἐπενεργοῦν στὰ ἀντικείμενα τοῦ ὕλικου κόσμου, πρέπει καὶ αὐτὰς νὰ εἶναι τῆς ἴδιας ὑπόστασιν. Ὅπως οἱ αἴθρες «ἀπὸ πνεῦμα» ὀντότητες, ἔτσι καὶ τὰ αἴθρα «ἀπὸ πνεῦμα» ρευστὰ (fluides) δὲ μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐπηρεάσουν τὸν ὕλικόν κόσμον.

Δὲν ὑπάρχουν λοιπὸν οὔτε ὁ ἓνας ὑπερκόσμιος Θεός, οὔτε οἱ πολλοὶ θεοὶ, οὔτε οἱ ψυχῆς, οὔτε οἱ μαγικὰς δυνάμεις. Ἡ θρησκεία δὲν ἔχει ἀντικειμενικὸν χαρακτήρα. Τὸ περιεχόμενον τῆς δὲν ἔχει γιὰ βάση τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν. Οἱ θρησκευτικὰς παραστάσεις δὲν ἀπεικονίζουν ἀντικειμενικὰ πραγματικὰ ὑπαρχόντων ὀντότητες, παρὰ εἶναι δημιουργήματα τῆς φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅστε τὴν θρησκείαν δὲν πρέπει νὰ τὴν συλλάβουμε μὲ τὸ μυαλὸν μας σὰ μιὰν ἐπέμβασιν τοῦ ὑπερφυσικοῦ στὸν ὕλικόν κόσμον. Ἡ λογικὴ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τὴν ἀντικρίσουμε σὰν να φυσικὸ φαινόμενο. Καὶ σὰν τέτιον φυσικὸ φαινόμενο πὼς εἶναι, βρίσκεται ἐκτὸς ἔξωθεν καὶ ἀπομονωμένη, ἢ, γιὰ νὰ καναλάβουμε τὴν γέννησιν τῆς καὶ τὸ μέρος πὼς παίζει στὴ ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ τὴν δεχτοῦμε σὲ στενὴν συνεξάρτησιν μὲ τὰ ἄλλα κοινωνικὰ φαινόμενα;

Ὅταν τὴν ἐποχὴν τοῦ διαφωτισμοῦ, τὸ 18ο αἶονα, ἔφτασαν νὰ διακρίνουν τὸν ὑποκειμενικὸν χαρακτήρα τῆς θρησκείας, δὲν εἶδαν ἐφ' ἑαυτὸς πὼς εἶναι ἓνα κοινωνικὸ φαινόμενο, παρὰ τὴν ἀντίκρισαν σὰ μιὰν ἐφέβρεσιν τῶν φίλαρχων παπάδων, σὰν κάτι βλαβερόν, πάνω κάτω σὰ μιὰ κοινωνικὴ ἀρώστεια, πὼς, σὰν περιτὴ καὶ βλαβερὴ πὼς ἦταν, ἔπρεπε μιὰ ὥρα γληγορότερα νὰ ἐξοστρακιστεῖ ἀπὸ τὴν κοινωνίαν. Μὰ καὶ ἡ ἀντίληψιν αὐτὴν, πὼς θεωρεῖ τὴν θρησκείαν ἓνα σύ-

στημα από συνειδητά ψέματα δεν είναι λιγότερο σφαλερή από την άλλη, πού πιστεύει πως το περιεχόμενο της θρησκείας στηρίζεται στην αντικειμενική αλήθεια. Η αντίληψη αυτή, είναι αλήθεια, εξακολουθεί και σήμερα να υπάρχει. Όμως οι ιστορικοθρησκευτικές και λαογραφικές έρευνες των τελευταίων εκατό χρόνων από καιρό τώρα μάς άνοιξαν τα μάτια. Και όπως θα ιδούμε παρακάτω, η θρησκεία δεν είναι κατανοητή παρά μόνο σαν ένα απαραίτητο στοιχείο της συνολικής εξέλιξης του πολιτισμού και δε μάς επιτρέπεται να τη φανταστούμε απομονωμένη και να την ξεχωρίσουμε από την ιστορία της ανθρωπότητας, όπως δε μάς επιτρέπεται ούτε την τέχνη, ούτε το δίκαιο. Είναι κι αυτή ένα τμήμα του ψυχικού κόσμου του ανθρώπου και μόνο οι γενικοί παράγοντες, πού καθορίζουν την εξέλιξη τους, θα μάς κάνουν και τα θρησκευτικά φαινόμενα κατανοητά.

\*  
\*\*

**Η μόνη μέθοδος για την επιστημονική έρευνα της θρησκείας.**—Οι κοινωνικές επιστήμες με την πρόοδο τους τα τελευταία χρόνια μάς διδάσκουν με το θετικότερο τρόπο, πως η ανθρώπινη σκέψη, ο ψυχικός κόσμος του ανθρώπου καθορίζεται παντού και πάντοτε από τους όρους της ζωής του. Του Karl Marx η βασική αντίληψη, πως το περιεχόμενο και η εξέλιξη της ανθρώπινης σκέψης καθορίζεται από τους όρους της κοινωνικής συμβίωσης, βλέπουμε να επικυρώνεται ολοένα κάθε μέρα από τους πιο διάφορους κλάδους της επιστήμης, από την κοινωνιολογία, την πολιτική οικονομία, την ιστορία, τη λαογραφία. καθώς και από τους πολυάριθμους ειδικούς κλάδους των, και προπάντων από την επιστήμη της θρησκείας, και από καιρό πια έγινε κοινό χτήμα της επιστήμης. Όστε η μέθοδος της έρευνας των θρησκευτικών φαινομένων δε μπορεί να είναι άλλη από τη μέθοδο της κάθε άλλης κοινωνικής επιστήμης. Έτσι λοιπόν η θρησκευτική έρευνα πρέπει να προσπαθήσει τα θρησκευτικά φαινόμενα να τα συλλάβει και να τα εξηγήσει σαν αποτέλεσμα και αντικαθρέφτισμα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης κάθε εποχής, και να παρακολουθήσει κάθε φορά την εξέλιξη της θρησκείας παράλληλα με τη συνολική εξέλιξη του πολιτισμού.

Δυό είναι λοιπόν οι βασικές αρχές της επιστημονικής έρευνας της θρησκείας, καθώς και κάθε άλλης κοινωνικής επιστήμης, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας και η θεωρία της εξέλιξης. Η πρώτη, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας μάς φέρνει να ιδούμε ποιοι παράγοντες κάθε φορά καθορίζουν τη γέννηση των θρησκευτικών φαινομένων, η δεύτερη, η θεωρία της εξέλιξης, μάς δείχνει και μάς εξηγεί τη διαδοχική εμφάνιση τούτων των παραγόντων. Όποιος αρνιέται σήμερα την εξέλιξη της θρησκείας κάθε φορά από τους οικονομικοκοινωνικούς όρους της ζωής και την αντικρίζει σαν ένα ξεχωριστό και απομονωμένο φαινόμενο έχει σταματήσει στο προεπιστημονικό στάδιο της ανθρώπινης σκέψης, όπως στο ίδιο στάδιο βρίσκονται και όσοι αρνιούνται την εξέλιξη της θρησκείας και γενικά την εξέλιξη του πολιτισμού, και παραδέχονται τις διάφορες μορφές της θρησκευτικής εξέλιξης σαν τυχαία περιστατικά, σαν συνέπειες της «ομαδικής ιδιοφυΐας μιας φυλής» ή σαν «δάνεια από άλλους πολιτισμούς». Μά και οι άλλες αντιλήψεις, σαν εκείνες πού ιδιαίτερα είναι αγαπητές στους οπαδούς της θεωρίας «των κύκλων του πολιτισμού» δε μπορούν να σταθούν. Γιατί ξεπέφτουν είτε

στην ανεπιστημονική αντίληψη πως όλα γίνονται τυχαία, είτε στην προεπιστημονική παραδοχή, πως η μύρα (ο πεπωμένο) ή ο Θεός κυβερνούν και ρυθμίζουν την πορεία του κόσμου. Το γενικό όμως κύρος για όλα τα φαινόμενα του νόμου της αιτιότητας και η αλυσιδωτή χωρίς κανένα χάσμα λειτουργία του, είναι η πρώτη και μοναδική προϋπόθεση της επιστημονικής διανόησης. Έτσι η κάθε απομάκρυνση από το δρόμο πού μάς ανοίγει η θεωρία της εξέλιξης είναι και μια πιασμένη στο προεπιστημονικό στάδιο της ανθρώπινης σκέψης και γι' αυτό απρόδεκτη από κάθε άνθρωπο πού σκέπτεται επιστημονικά.

Ο εξελικτικός λοιπόν (der Evolutionismus) στηριγμένος επάνω στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας είναι η μόνη επιστημονική μέθοδος και για την έρευνα και την έρμηνεία των θρησκευτικών φαινομένων όπως και για όλους τους κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Με την αυστηρή και συνακόλουθη εφαρμογή του και από κάμποσες πλάτες θά προφυλαχτούμε και κάμποσες δυσκολίες θά προσπεράσουμε, πού αλλιώς τόσο μεγάλη σύγχυση δημιουργούν. Θα είμαστε σε θέση να καταλάβουμε ποιο ψυχικό περιεχόμενο ήταν δυνατό να πάρει ένας λαός σε μια ορισμένη βαθμίδα της εξέλιξης του και ποιο όχι, ποιές ιδέες μπορούσαν και έπρεπε να γενηθούν σε μια κοινωνική εποχή και ποιές όχι ακόμη, και θά αποφύγουμε το τόσο συχνό σφάλμα να αποδίνουμε σ' έναν λαό θρησκευτικές παραστάσεις, πού σύμφωνα με την εξέλιξη του δε μπορούσε ακόμη να τις έχει, ή να τις έρμηνέβουμε με τέτοιο τρόπο και με τέτοιο νόημα, πού δεν υπάρχει ως εκείνη τη στιγμή στο μυαλό των οπαδών τους. Και ακόμη ούτε άδικαιολόγητα θά υποτιμήσουμε ορισμένα θρησκευτικά φαινόμενα και τους φορείς τους, ούτε πάλι θά υπερτιμήσουμε το μέρος πού παίζει ο θρησκευτικός παράγοντας. Τέλος και τη δική μας κοσμοθεωρία και των άλλων γύρω μας, φωτισμένη με το φως των περασμένων εποχών, και καλύτερα θά καταλάβουμε και σωστότερα θά έχτιμήσουμε.

\*  
\*

**Η πρώτη, ή κατώτατη βαθμίδα της θρησκείας. Μαγεία και πανζωισμός (animatismus).** Κάθε ζωντανό πλάσμα εξαρτιέται από τη φύση. Είναι ένα τμήμα της. Για να συντηρήσει τη ζωή του είναι υποχρεωμένο και την τροφή του να ψάξει να βρει και να προφυλάγεται να μην πέσει στα νύχια των άλλων. Έτσι αναγκάζεται αδιάκοπα να προσέχει και ολοένα να παρατηρεί αν και τί από τον γύρω του κόσμο του είναι ωφέλιμο ή βλαβερό. Όστε η πρώτη πρώτη αίτια πού σπρώχνει τα ζώα καθώς και τον πρωτόγονο άνθρωπο να προσέχουν και να παρατηρούν τη γύρω τους φύση είναι η ανάγκη της τροφής και η ασφάλεια της ζωής τους από τον κίνυνό να καταπαραχτούν. Βέβαια όλα τα κοιτάζουν τα γύρω τους αντικείμενα και όλα τα επιθεωρούν. Μά ό,τι ιδιαίτερα τραβάει την προσοχή τους είναι το κάθε τι πού έρεθίζει την όρεξη τους ή καλύτερα ακόμη το κάθε τι πού φαίνεται πως τα άπειλει. Στρέφουν λοιπόν με ιδιαίτερη φροντίδα την προσοχή τους πρώτα πρώτα σε ό,τι μοιάζει με τους γνωστούς εχθρούς των, σε κάθε τι δηλαδή πού έχει τη χαρακτηριστική ιδιότητα γι' όλα τα ζωντανά πλάσματα, να κινιέται μόνο του. Έπειτα παρατηρούν προσεχτικά το κάθε τι, πού θά μπορούσε ίσως να είναι εχθρός τους, το κάθε τι πού δεν έτυχε ακόμη να



μάθουν πώς τούς είναι άκίντυνο, τὸ κάθε τι πού τούς φαίνεται παράξενο, άσυνήθιστο, έκπληχτικό. Γι' αὐτὸ ὅλα τὰ ζῶα σκιάζονται κιάλας, ἅμα πέσει στὰ μάτια του: ἓνα πράμα πού τούς φαίνεται ἀλόκοτο, καὶ τρομάζουν, ἅμα τὸ άγνωστο τούς ἀντικείμενο μοιάζει ἢ συμπεριφέρεται ὅπως ἓνα ζωντανὸ πλάσμα. Ἔτσι φοβούνται τὰ πουλιά τὰ ἀνθρωποντυμένα σκιάχτρα, καὶ τρομάζουν μπρὸς σ' ἓνα ἀντικείμενο μόλις τὸ ἀντιληφτοῦν ἀπροσδόκητα νὰ κουνιέται. Ἀκόμη καὶ ἄλλα ζῶα κυριολεκτικὰ τὰ χάνουν ἀπὸ τὸ φόβο τους μπρὸς στὰ πιὸ γνωστὰ τους πράματα, μόλις τὰ ἰδοῦν ν' ἀρχίσουν ξαφνικὰ νὰ κουνιούνται. Ὁ Darwin μᾶς πληροφορεῖ, πὼς τὸ σκυλί του γάβγιζε μὲ μανία μίαν ὀμπρέλα, τὴ στιγμή πού γύριζε στὸν ἀέρα. Ὁ Romanes πάλι ἔκανε ἓνα παρόμοιο πείραμα μὲ τὸ σκυλί του. Ἔδωσε μὲ μιὰ ψιλὴ ψιλὴ κλωστίτσα ἓνα κόκαλο καὶ τὸ ἔβαλε μπρὸς στὸ σκυλί του. Ὁ σκύλος ἔπαιζε ἀνύποπτος καὶ εὐχαριστημένος. Τὴ στιγμή ὅμως πού ὁ Romanes τράβηξε τὴν κλωστή καὶ τὸ κόκαλο ἄρχισε νὰ κουνιέται, ὁ σκύλος τινάχτηκε τρομαγμένος κι ἔτρεξε καὶ κρύφτηκε γιὰ νὰ βιέπει ἀπὸ μακριὰ τὸ έκπληχτικὸ θέαμα. Παρόμοια ἐπεισόδια βέβαια ἔχουν νὰ ἀναφέρουν ὅσοι ὀπωσδήποτε ἔχουν καταγίνει μὲ τὰ ζῶα.

Τὸ ζῶο λοιπὸν συνηθισμένο νὰ τοῦ ἔρχονται οἱ κίντυνοι ἀπὸ κινούμενα ἀντικείμενα, πού δὲν ἀνήκουν στὸ δικό του γένος, πιστέβει πὼς καὶ τὰ ξένα, άγνωστα του πράματα, ὅσα τοῦ κάνουν τὴν ἴδια ἐντύπωση μὲ ζωντανὰ πλάσματα πὼς κι αὐτὰ κάποιο κακὸ μποροῦν νὰ τοῦ κάμουν. Πιστέβει λοιπὸν πὼς ὅλα αὐτὰ τὰ ἀλόκοτα, έκπληχτικὰ καὶ δυσκολοεκτιμήσιμα πράματα καὶ ζωὴ ἔχουν μέσα τους καὶ εἶναι προικισμένα μὲ δύναμη.

Τὰ πρωταρχικὰ τούτα συναισθήματα, πού ἔχουν καὶ τὰ ζῶα καὶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν πρώτη τους ἐπαφή μὲ τὴ Φύση, ἀποτελοῦν τὴν πρώτη πρώτη βαθμίδα τῆς θρησκείας. Τὸ ξρώτημα λοιπὸν γιὰ τὴν «καταγωγή» τῆς θρησκείας δὲν τὸ θέτουν σωστὰ καὶ εἶναι μάταια ἢ προσπάθεια ὅσων ἀγωνίζονται ν' ἀνακαλύψουν ποιὲς τάχα αἰτίες μπορεῖ νὰ γένησαν σὲ μιὰ ὀρισμένη βαθμίδα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου θρησκευτικὰ συναισθήματα καὶ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις. Γιατὶ καὶ ἡ θρησκεία εἶναι τόσο λίγο ἀνᾠκάλυψη τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο εἶναι καὶ ἡ κοινωνία, ἢ οἰκονομία ἢ ἡ γλῶσσα. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐμφανίστηκαν ζωντανὰ πλάσματα μὲ συνείδηση, κίνηση καὶ ἀνάγκη τροφῆς, ἀπὸ τὴν ἴδια στιγμή παρουσιάζονται καὶ ἐξελίσσονται καὶ οἱ κοινωνικὲς αὐτὲς λειτουργίες, οἱ τόσο ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τους. Ἡ θρησκεία στὴ πιὸ γενικὴ μορφή της εἶναι τόσο παλιὰ ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἢ καλύτερα τόσο παλιὰ ὅσο καὶ τὸ ζῶο, ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἢ ζωὴ.

Τὰ ζῶα λοιπὸν καὶ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος βλέπουν ὀλόγυρα τους λογῆς λογῆς κιντύνους. Βέβαια, γιὰ μᾶς σήμερα, οἱ κίντυνοι αὐτοὶ σ' ἓνα μεγάλο τους μέρος ὑπάρχουν μόνο στὴ φαντασία ἐκείνων πού τούς πιστέβουν, γιὰ τὰ ζῶα ὅμως καὶ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο εἶναι ἀναμφισβήτητα ὅλα ἐκεῖνα πραγματικά. Πιστέβουν ἀκράδαντα, πὼς ὅλα τὰ πράματα, ὅσα τούς φαίνονται γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο προικισμένα μὲ ζωὴ—εἴτε γιὰτὶ κινούνται, εἴτε γιὰτὶ ἔχουν κάποια ἐξωτερικὴ ὁμοιότητα μὲ πραγματικὰ ζωντανὰ πλάσματα, εἴτε ἀκόμη γιὰτὶ τούς εἶναι κάπως άγνωστα, δυσκολοερεβνήσιμα,—πιστέβουν λοιπὸν πὼς ὅλα αὐτὰ τὰ ἀλόκοτα καὶ έκπληχτικὰ πράματα ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ τούς βλάψουν, ὥστε εἶναι ἀνώτερα τους καὶ προικισμένα μὲ δύναμη.

Τὴν πρώτη πρώτη τούτη βαθμίδα τῆς θρησκείας, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει πούθενά

πιὰ καθαρὴ, τὴ συναντάμε γενικὰ στὸς πρωτόγονους λαούς. Μὰ τὴ βλέπουμε νὰ ξεπροβάλλει ἀκόμη λίγο ἢ πολὺ ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις ὅλων τῶν πολιτισμένων λαῶν. Μάλιστα διατηρεῖται ἀκόμη καὶ ἐκεῖ, ὅπου ἄλλες πολὺ ἀργότερα γενημένες θρησκευτικὲς παραστάσεις πέθαναν κιάλας καὶ τὸ σπουδαιότερο σώζεται καὶ σὲ περιστάσεις, ὅπου ἡ ἴδια ἢ καθαφτὸ θρησκευτικὴ συνείδηση βρίσκεται πιὰ σὲ πτωχικὴ, γιὰ νὰ ἐπικυρωθεῖ ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ ψυχολογικὸς νόμος τοῦ Wundt, πὼς τὸ κατεξοχὴν πρωτόγονο, σὴν πιὸ βαθιὰ ριζωμένο ἀπὸ ὅλα, διατηρεῖται ἐπίμονα καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα.

Φυσικὰ ὁ ἄνθρωπος στὴν ἀγρία του κατάσταση, ὅπως καὶ τὰ ζῶα, δὲν ἔχει καμιὰ καθαρὴ ἰδέα τί θὰ πεῖ καὶ τί λογῆς εἶναι ἡ δύναμη, πού φαντάζεται προικισμένα τὰ πράματα τῆς φύσης. Ἐκεῖνο πού νιώθει εἶναι ὁ φόβος, μήπως τοῦ κάνουν κανένα κακὸ καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἀποφύγει. Δὲν καταγίνεται, βέβαια, σὲ θεωρητικὸς στοχασμὸς (Spekulationen) γιὰ τὴν ποιότητά καὶ τὴν οὐσία τῶν μυστηριακῶν τεύτων δυνάμεων. Πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸν ἐνδιαφέρει ἡ πραχτικὴ ἄποψη, ἢ πραχτικὴ ὠφέλεια, πὼς δηλαδὴ θὰ μπορέσει τὸ καλύτερο νὰ προφυλαχτεῖ ἀπὸ τὴ βλαβερὴ τους ἐπίδραση. Τὸ μόνο πού νιώθει εἶναι, πὼς κάποιος κίντυνος ἀπὸ κάποια μεριὰ άγνωστη σὶς λεπτομέρειες τὸν ἀπειλεῖ, πὼς παντοῦ κάποια άγνωστη δύναμη, κάτι φοβερὸ καὶ ἀπαίσιο τὸν παραμονέβει. Τῆς άγνωστης καὶ ἀπαίσιας τούτης δυνάμης, πού τὴ φαντάζεται ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος νὰ ἐνεργεῖ μέσα σ' ὅλα τὰ παράξενα καὶ φοβιστικὰ ἀντικείμενα, τῆς ἔχουν κιάλας δώσει ἰδιαίτερη ὀνομασία πολλοὶ πρωτόγονοι λαοί. Στὴ λαογραφία ὅμως πολιτογραφήθηκε ἡ τόσο ὀμορφη καὶ σύντομη ἔκφραση τοῦ λαοῦ τῆς Μελανησίαις, τὸ ὄνομα μάνα.

Τὸ οὐσιαστικὸ λοιπὸν περιεχόμενο τῆς πρωτόγονης θρησκείας εἶναι καθαφτὸ τὸ προφύλαγμα ἀπὸ τὴν κακὴ ἐπίδραση τέτιων, μὲ «μάνα» προικισμένων, ἀντικειμένων. Φυσικὰ γιὰ τὴν ἄμυνα του μεταχειρίζεται ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος τὰ ἴδια μέσα, πού χρησιμοποιεῖ καὶ γιὰ νὰ προφυλαχτεῖ ἀπὸ τοὺς πραγματικὸς—σύμφωνα μὲ τὴ δική μας ἀντίληψη—κιντύνους. Μὲ τὴ διαφορὰ μόνο πὼς τὰ ἄμυντικὰ τούτα μέτρα παίρνουν πνευματικότερη, συμβολικὴ μορφή, ἐπειδὴ καὶ οἱ κίντυνοι ἀπὸ τὸ μάνα, τὴν ἀπαίσια καὶ δυσκολοσύληπτη γιὰ τὸ μυαλό του δύναμη, δὲν εἶναι ἔτσι ὀρατοί, ὅπως ὁ ἀληθινὸς κίντυνος ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα. Γιὰ τὸ προφύλαγμα του λοιπὸν ἀπὸ τὴ βλαβερὴ ἐπιρροὴ τοῦ μάνα, κάνει ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος διάφορες ἐνέργειες, παρόμοιες ὅμως μὲ τὶς ἐνέργειες πού χρησιμοποιεῖ γιὰ ν' ἀποφύγει τοὺς ἀληθινὰ πραγματικὸς κιντύνους. Καὶ ὅπως τὸν ἀληθινὸ ἐχθρὸ του ζητάει νὰ τὸν τρομάξει καὶ νὰ τὸν καταστήσει ἄβλαβο μὲ διάφορες χειρονομίες καὶ φωνὲς καὶ ἀπειλές, τὸ ἴδιο καὶ τὴν άγνωστη καὶ ἀπαίσια δύναμη, τὸ μάνα. Ἔτσι ἐπιβάλλονται σιγὰ σιγὰ διάφορες ἐνέργειες καὶ γενιέται ἓνα ὀλόκληρο σύστημα ἀπὸ ἔθιμα. Στὴν ἀρχὴ ὁ προσορισμὸς τους εἶναι νὰ προφυλάξουν ἀπὸ τὶς ἀπαίσεις, τὶς ἀπειλητικὲς δυνάμεις μέσα στὴ φύση. Δὲν ἀργεῖ ὅμως ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, ὅπως εἶναι πολὺ φυσικὸ, νὰ ἀπλώσει τὴν εὐεργετικὴ τους ἐπίδραση καὶ νὰ ἐκμεταλεφεῖ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς καὶ γιὰ ἄλλους σκοποὺς ἐξυπηρετικὸς τῆς ζωῆς του. Τὶς τέτιες ἐνέργειες, πού δουλέβουν σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ μας γνώση μὲ ἀνύπαρχτες καὶ φανταστικὲς, σύμφωνα ὅμως μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου μὲ ἀπόλυτα πραγματικὲς δυνάμεις τὶς ὀνομάζουμε μάγια καὶ μαγεία τὴ βαθμίδα τῆς θρησκείας.

δπου κυριαρχοῦν. Ἡ βαθμίδα τούτη ἐμφανίζεται ταφτόχρονα μὲ τὴν ἄλλη, τὴν βαθμίδα τοῦ πανζωισμού, τοῦ ἀνιματισμοῦ—ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *animatus*—ὅπου ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, ὅπως εἶπαμε, φανταίνεται ὅλα νὰ πράματα δλόγυρα του προικισμένα μὲ δύναμη καὶ ζωὴ.

Στὴ βαθμίδα λοιπὸν τούτη τῆς θρησκείας τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ἐξωτερικέβεται μὲ τὴν τυφλὴ πίστη στὴ μαγεία καὶ λειτουργεῖ κατὰ τὸν ἀκόλουθο περίπου τρόπο. Θέλει κάποιος π. χ. νὰ σκοτώσει ἕνα ἐχθρό του, δὲν ἔχει ὅμως τὸ θάρρος νὰ τὸν πλησιάσει, εἴτε δὲ μπορεῖ γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο. Παίρνει τότε ἕνα ἀκόντιο καὶ τὸ πετάει κατὰ τὴ διεύθυνση, ὅπου ὑποθέτει πὼς εἶναι ὁ ἐχθρός του, λέγοντας ἴσως τὴ στιγμὴ πού τὸ πετάει τὰ λόγια «τώρα νὰ ἴδεις, νά, σὲ σκοτώνω» ἢ κάποια ἄλλη παρόμοια τυπικὴ φράση. Ἡ πλάθει τὴν εἰκόνα τοῦ ἐχθροῦ του ἢ κάτι, πού νὰ τὸν ἀντιπροσωπεύει, καὶ τὴν κατατρυπάει τὴν εἰκόνα ἢ τὴν καίει, καὶ πιστέβει πὼς μὲ τὴν ἐνέργεια του τούτη θὰ φέρει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, σὰν νὰ μαχαίρωνε ἢ μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο τρόπο νὰ σκοτώνει τὸν ἐχθρό του. Ἀκόμη καὶ σήμερα στὴν Εὐρώπη δὲν εἶναι σπάνιο νὰ συναντήσουμε τέτιες μαγικὲς ἐνέργειες. Πέρα πέρα ὅμως κυριαρχοῦν στοὺς πρωτόγονους λαοὺς σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς. Καὶ γενιέται τὸ πρόβλημα. Γιὰ ποιὸν τάχα λόγο ἢ μαγεία, μιὰ ἐθιμοτυπία φαινομενικὴ δλότελα ἀνόητη καὶ ἄγονη, ἀπλώθηκε καὶ κυριάρχησε γενικὰ σ' ὅλους τοὺς πρωτόγονους λαοὺς, καὶ διατηρήθηκε μὲ τέτια ἐπιμονὴ ἀκόμη καὶ στίς ἀνώτατες βαθμίδες τοῦ πολιτισμοῦ, ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλα θρησκευτικὰ φαινόμενα, πού πέρασαν καὶ ἐσβυσαν, ἄν καὶ γεννήθηκαν ἀργότερα σὲ κατοπινὰ στάδια τῆς θρησκευτικῆς ἐξέλιξης; Ἡ αἰτία εἶναι πὼς τὰ μάγια, μὲ τὴν πανίσχυρη δύναμη τῆς ὑποβολῆς, πού κλείνουν μέσα τους, ὄχι σπάνια φέρουν πραγματικὰ τὸ ἀποτέλεσμα, πού περίμενε ὁποῖος τὰ κάνει. Εἶναι δὰ γνωστό, πὼς ὅ,τι κανεὶς πιστέβει ἐπίμονα καὶ σταθερά, καταντάει στὸ τέλος πολὺ συχνὰ καὶ νὰ τὸ ζήσει πραγματικὰ. Ὅποιος ὑποβάλλει μὲ ἐπιμονὴ στὸν ἑαυτό του, πὼς εἶναι ἄρρωστος, δὲν ἀργεῖ καὶ πόνους νὰ νιώσει καὶ ἄλλα ἀκόμη συμπτώματα τῆς φανταστικῆς του ἀρώστειας. Μπορεῖ στὸ τέλος καὶ ν' ἀρωστήσει πραγματικὰ καὶ νὰ πεθάνει μὲ τὴν ὑποβολή. Τὰ φαινόμενα ἀφτὰ τὰ βλέπουμε ἀκόμη καὶ σήμερα δλόγυρα μας καὶ μάλιστα ὄχι σπάνια. Πόσο συχνότερα θὰ ἦταν στοὺς πρωτόγονους ἀνθρώπους. Εἶναι ἡ φαντασία τους τόσο ἀσυγκράτητη, ἀφού λείπει ἡ φωτισμένη μάθηση καὶ ἡ κριτικὴ γιὰ νὰ τὴ χαλιναγωγήσουν. Παραπολὺ συχνὰ λοιπὸν θὰ συνέβαινε ἕνας ἄνθρωπος, πού τὴ ζωὴ του τοῦ τὴν ἀπειλοῦσε ἕνας ἄλλος μὲ διάφορες μαγικὲς ἐνέργειες, ν' ἀρωστοῦσε πραγματικὰ καὶ νὰ πέθαινε, μόλις μάθαινε πὼς τοῦ εἶχαν κάνει μάγια. Ἴσως μάλιστα οὔτε ἦταν καν ἀνάγκη νὰ τὸ μάθει. Πάλι θὰ μποροῦσε νὰ πάθει μὲ τὴν ἐπενέργεια τῆς τηλεπάθειας. Εἶναι ἀλήθεια πὼς χρόνια πολλὰ ἀμφισβητοῦσαν τὸ φαινόμενο τῆς τηλεπάθειας, εἰτεδὴ τοὺς φαινόταν πολὺ παράξενο καὶ ἀνεξήγητο. Τὸν τελεφταῖο ὅμως καιρὸ ἔχουμε πολλοὺς λόγους νὰ δεχτοῦμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα τὴν ὑπαρξη της. Καὶ ἀφού ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος στέκει πολὺ κοντύτερον στὸ ζῶο ἀπὸ μᾶς σήμερα, καί, ὅπως καὶ τὸ ζῶο, εἶναι κι ἀφτὸς πολὺ αἰσθησιακότερος παρὰ ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος, καὶ ἐργάζεται πολὺ περισσότερο μὲ τὸ συναίσθημα καὶ τὸ ἔμφυτο ἔνστικτο παρὰ μὲ τὸ λογικόν, εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ καὶ ἡ τηλεπάθεια νὰ ἐπενεργοῦσε πολὺ συχνότερα ἐπάνω του. Ὡστε ἀρκοῦσε σὲ ὁρισμένες περιστάσεις ἀπλὴ μὰ ἔντονη ἐπιθυμία ἐκείνου πού ἔκανε τὰ μάγια νὰ φέρει τηλεπαθητικὰ στὸν ἀντίπαλο του τὸ

ἀποτέλεσμα της. Δὲν εἶναι τώρα, βέβαια, ἡ ὥρα νὰ ἐξετάσουμε βαθύτερα τὸ ζήτημα τοῦτο. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς σήμερα πιά δὲ μπορεῖ ν' ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀποτελεσματικὴ δυνατότητα του.

Ἐχτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ὑποβολὴ καὶ τὴν τηλεπάθεια ὑπάρχει καὶ ἕνας ἄλλος λόγος, πού δυνάμωνε τὴν πίστη στὰ μάγια: ἡ ὄλωσδιόλου τυχαία σὲ ὁρισμένες περιστάσεις ἐπιτυχία τους, πού, ὅπως εἶναι φυσικόν, ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος τὴ θεωροῦσε σὰν ἐπικυρωτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς μαγικῆς του ἐνέργειας. Καὶ ἐπειδὴ, ὅπως ἔξερουμε, μένει βαθύτερα χαραγμένη στὴ μνήμη μιὰ ἐπιτυχία παρὰ ἑκατὸ ἀποτυχίες, δυνάμωνε πολὺ περισσότερο τὴν πίστη στὴ μαγεία μιὰ ἐπιτυχημένη μαγικὴ ἐνέργεια, ἀπ' ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ τὴν κλονίσουν ἑκατὸ ἀποτυχημένες.

Καὶ δὲ ζητοῦσε μόνο νὰ βλάψει τοὺς ἐχθροὺς του ὁ πρωτόγονος μὲ τὰ μάγια. Προσπαθοῦσε ἀκόμη μὲ τὰ ἴδια μέσα, μὲ μαγικὰ ἀντιφάρμακα, νὰ προφυλαχτεῖ, νὰ ἐμποδίσει νὰ τὸν πιάσουν τὰ μάγια τῶν ἄλλων ἢ νὰ γιαιτρεφεῖ ἀπὸ τὸ κακὸ πού ἔπαθε. Συχνὰ τὸν βοηθοῦσε ἡ τύχη νὰ βρεῖ τέτια ἀντιφάρμακα. Καὶ νὰ πῶς: Ἐβρισκε, ἄς ποῦμε, κάπου μιὰ ἀλόκοτη πέτρα. Τοῦ ἔκανε ἐντύπωση καὶ τὴν ἐπαιρνε μαζί του.

Τύχαινε ὅμως τὴν ἡμέρα ἐκείνη νὰ εἶχε ἐπιτυχία στὸ κυνήγι. Ἄθελα του τότε τὰ δυὸ τούτα περιστατικὰ συνδεδονόντουσαν στὸ μυαλό του. Ἡ ἀλόκοτη πέτρα ἦταν γι' αὐτὸν ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς ἐπιτυχίας του στὸ κυνήγι, καί, φυσικά, τέτιες πέτρες πού φέρουν καλὸ κυνήγι, εἶναι μαγικὲς. Καὶ πραγματικὰ καὶ στὴν περίσταση τούτη ἡ μαγικὴ δύναμη δὲ θὰ λαθέψει. Γιατὶ ὁ κάτοχος μιᾶς τέτιας, μαγικῆς πέτρας ἔχει ὄλωσδιόλου ἄλλη πεποίθηση, μεγαλύτερη ἡρεμία καὶ βεβαιότητα καὶ ἔτσι μὲ μεγαλύτερη εὐκολία θὰ πετύχει στὸ κυνήγι του, παρὰ ἕνας ἄλλος, πού δὲν ἔχει μιὰ τέτια πέτρα, ἢ πού, ἀκόμη χειρότερα, τὴν ἔχασε καὶ γι' αὐτὸ ἔχει κλονιστεῖ τὸ θάρρος του καὶ κυνηγᾷ χωρὶς αὐτοπεποίθηση καὶ ἀνόρεχτα. Ἡ ἄς ὑποθέσουμε, πὼς τὸν κάτοχο μιᾶς τέτιας τυχερῆς πέτρας τὸν προσβάλλει ἕνα ἄγριο θηρίο καὶ ἀφτὸς κατορθώνει νὰ γλυτώσει. Θὰ πῆ πὼς ὁποῖος ἔχει τέτιες πέτρες προστατέβεται ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία καὶ γι' ἀφτὸ καὶ ἄλλο θάρρος ἔχει καὶ μεγαλύτερη ἀσφάλεια νιώθει. Ἐτσι ἡ πέτρα γίνεται μαγικὴ, καὶ μὲ τέτιο τρόπο περίπου γενιούνται τὰ μαγικὰ ἀντιφάρμακα. Καὶ χρησιμέβουν εἴτε γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν μιὰ ἐπιθυμία, καὶ τότε τὰ ὀνομάζουν μὲ τὴν ἀραβικὴ λέξη «Talisman», εἴτε γιὰ νὰ προφυλάξουν ἀπὸ κάποιο κακὸ καὶ τότε τὰ λένε μὲ τὴ λατινικὴ λέξη «Amulet» «φυλαχτά». Καμιά φορὰ ὑπάρχουν καὶ μαγικὰ μέσα μὲ διπλὴ δύναμη πού ἐκπληρώνουν καὶ τοὺς δυὸ προορισμούς. Αὐτὰ τὰ λένε μὲ τὴν πορτογαλικῆς καταγωγῆς λέξη «Fetisch». Τὰ γνωστὰ π.χ. φετιχ στὴ δυτικὴ Ἀφρικὴ πρέπει καὶ τὰ δυὸ νὰ τὰ κατορθώσουν: καὶ νὰ φέρουν τὴν εὐλογία καὶ τὴν εὐτυχία σ' ἕνα ὀλόκληρο χωριὸ καὶ νὰ τὸ προφυλάξουν ἀπὸ ὅλα τὰ κακά.

Βλέπουμε λοιπὸν, πὼς ἡ θρησκεία ἐφτὺς ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ βρίσκεται πέρα πέρα στὴν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς. Ἐτσι καὶ ἡ μαγεία ὄχι σπάνια χρησιμοποεῖται στὴν ἐξυπηρέτηση τῆς πρωτόγονης οἰκονομίας. Στοὺς Αὐστραλοὺς π.χ. ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους σκοποὺς τῆς μαγείας εἶναι νὰ φέρει τὴ βροχὴ γιὰ νὰ προκόψουν τὰ ἀπαράιτητα γὰ τὴ διατροφή τους ζῶα καὶ φυτὰ. Γιὰ νὰ προκάλεσουν λοιπὸν τὴ βροχὴ, ὀλόκληρη ἡ φυλὴ κάνει ἕνα σωρὸ μαγικὲς τελετές. Γνωρίζουμε ἀκόμη πὼς ὅλοι οἱ πρωτόγονοι κυνηγετικοὶ λαοὶ ἔχουν ὁρισμένους μαγικοὺς τρόπους γιὰ νὰ σαγήνουν τὸ κυνήγι ἢ καὶ γιὰ νὰ ἀποδιώξουν,

σάν τύχει ανάγκη, τὰ επικίντυνα ἄγρια θηρία. Καὶ ἂν τὰ κνηγετικά τούτα μάγια τόσο συχνὰ πετυχαίνουν, μιὰ ἴσως αἰτία μπορούσε νὰ εἶναι ἡ ἐσωτερικότερη, ἡ πνευματικότερη στενὴ ἐπαφή, πού ὑπάρχει ἀκόμη μεταξὺ τοῦ ζῶου καὶ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου, καὶ πού κάνει τοὺς δύο τοὺς νὰ καταλαβαίνει ὁ ἕνας τὸν ἄλλο πολὺ περισσότερο, ἢ ὅ,τι μπορεί ὁ πολιτισμένος ἀνθρώπος, ὁ τόσο ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴ φύση.

Πολλές, παραπολλές ἀπὸ τίς μαγικὲς τούτες ἐνέργειες δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ἐκεῖνο πού στὴ λαογραφία ὀνομάζεται ἀναλογικὴ μαγεία. Πολλοὶ π.χ. πρωτόγονοι λαοὶ τῆς Ἀμερικῆς καίνε φύλα καπνοῦ γιὰ νὰ κάνουν μάγια στὴ βροχή. Ἐνεργοῦν λοιπὸν σύμφωνα μὲ ἓνα γνωστό τους ὑπόδειγμα καὶ πιστεύουν πὼς τὰ σύνεφα αὐτὰ τοῦ καπνοῦ πρέπει νὰ φέρουν τὴ βροχή. Βέβαια ὁ πρωτόγονος ἀνθρώπος κάθε ἄλλο παρὰ ξέρε, πὼς ὁ αὐτὸς τίς περιστάσεις ἐνεργεῖ ἀναλογικά. Δὲν ἔχει συνείδηση πὼς τὰ σύνεφα τοῦ καπνοῦ τὰ φτειαίνει, ἐπειδὴ βλέπει τὰ σύνεφα τῆς βροχῆς. Γι' αὐτὸν ἡ ἐνέργεια του δὲν εἶναι ἀναλογικὴ, ὅπως φαίνεται σὲ μᾶς σήμερα. Ἀλεξαντίας εἶναι πραγματικὴ καὶ κρύβει μέσα της ἀληθινὴ μαγικὴ δύναμη. Πιστέβει πὼς τὰ σύνεφα τοῦ καπνοῦ εἶναι πραγματικὰ σύνεφα βροχῆς καὶ θὰ φέρουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πιστέβει πὼς καὶ τὰ μαγικά λόγια φέρουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα πού θὰ εἶχε, ἂν πραγματικὰ ἔχτελοῦσε ἐκεῖνα, πού φοβερίζει τὸν ἀντίπαλο του. Ἡ ἀπειλὴ λοιπὸν μὲ τὰ μάγια τοῦ εἶναι τόσο επικίντυνα ὅσο καὶ ἡ πραγματικὴ ἐπίθεση καὶ μὲ τὴν ὑποβολὴ πού παθαίνει ὁ πρωτόγονος ἀνθρώπος φέρνει συχνὰ καὶ ἡ ἀπειλὴ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Σ' ἀφτὴ τὴν πρωτόγονη πεποίθηση ἔχουν τὴ ρίζα τους καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κατάγονται ἡ πίστη καὶ τοῦ σημερινοῦ, τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου, πὼς πιάνει ἡ κατάρα τῶν γονέων ἢ τὸ ἀνάθεμα τῶν παπᾶδων, καθὼς καὶ ἡ σύγχρονη ἀντίληψη, στὴ σημερινὴ Εὐρώπη, γιὰ τὴ βρυσιά. Γιατὶ πὼς ἀλιῶς νὰ ἐξηγήσουμε παρὰ σὰν προϊστορικὸ λείψανο πρωτόγονης σκέψης, τὸ τόσο παράξενο φαινόμενο νὰ τιμωροῦνται σήμερα ἐνέργειες, ὅπως ἡ βρυσιά, ἡ προσβολὴ, πού στὴν πραγματικότητά δὲν κάνουν κανένα κακὸ σὲ κείνον πού τις λέμε; Μὰ καὶ ἡ παλιὰ συνήθεια τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου, πού γιὰ νὰ ξεφύγει τίς συνέπειες τῆς μαγείας ἔπρεπε νὰ σκοτώσει ἢ μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο τρόπο νὰ ξεπαστρέψει τὸν ἴδιο τὸ μάγο, ζεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς μὲ τὴ μορφὴ τῆς μοιρομαχίας. Ἀκόμη καὶ σήμερα πιστεύουν κατὰ ἓνα ἀληθινὰ πρωτόγονο τρόπο πὼς ἡ βρυσιά, ἡ προσβολὴ, μόνο «μὲ αἷμα μπορούν νὰ ξεπλυθοῦν».

(Ἀκολουθεῖ συνέχεια).

Μετάφραση Κ. Π.

Σ. ΣΩΜΕΡΙΤΗ

## ἹΣΤΟΡΙΚΟΣ ὙΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΦΙΛΙΣΤΑΪΣΜΟΣ

Toutefois les vrais habiles se donnent  
la masque du desintéressement

Julien Benda.

Ὁ κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἔδειξε στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του μιὰν ἀληθινὰ ἀξίεπαινη προσπάθεια. Ἄν δὲν κάνω λάθος ἢ ἐμφάνιση του στὸ φτωχὸ ἐπιστημονικὸ μας στερέωμα εἶναι σχετικὰ πρόσφατη. Μαζὶ μὲ ἄλλους νέους πρωτοπαρουσιάστηκε ἐδῶ καὶ 3—4 χρόνια, ὕστερα ἀπὸ μακρὲς σπουδὲς στὴ Γερμανία. Μιὰ κάπως πλατιὰ μελέτη γιὰ τὴν Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν καὶ ἓνα Δοκίμιο γιὰ τὴν ἔνοια τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου ἦταν οἱ πρώτες ἐμφανίσεις του. Μ' ἀφτὲς φάνηκε πὼς εἶχε τὴ διάθεση νὰ ἐργαστεῖ στοὺς γενικότερους κύκλους τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης, καὶ οἱ προσπάθειες του ἦταν πραγματικὰ ἐνθαρρυντικὲς. Ὅμως γιὰτὶ νὰ τὸ κρύβουμε; Σὲ πολλοὺς νεοέλληνες δὲ μένει τὸ αἶσθημα τῆς καλοσυνείδητης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Νὰ κάτσουν νὰ μελετήσουν καὶ ἐργασιοῦν μόνο γιὰ τὴν ἐπιστήμη, δὲν τοὺς εἶναι ἀρκετό. Ἡ ἐπιστήμη καταναίει μέσο καὶ ὄχι σκοπὸς. Γι' ἀφτό, ὅ,τι κάνουν τὸ κάνουν πολλὲς φορὲς γιὰ νὰ πετύχουν ἄλλο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ, πολιτικὴ ἀνάδειξη, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ὠφελήματα. Γι' ἀφτό βρίσκουν καὶ τὸ χειρότερο τρόπο ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Διαλέξεις στὸν Παρνασσὸ ἢ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρία καὶ ἀρθρα σὲ καθημερινὲς ἐφημερίδες, πού τοὺς βάζουν σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὸ πολὺ κοινὸ, τοὺς κάνουν ἀνθρώπους τῆς ἡμέρας, φημισμένους καὶ πασίγνωστους γιὰ τίς γνώσεις τους. Ἄραγε νὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸν κ. Π. Κανελλόπουλο; Τὸν περασμένο χειμῶνα ξεσπάθωσε. Καὶ τί ξεσπάθωμα! Οἱ καιροὶ οὐ μενετοί. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πολιτικὲς ζυμώσεις, τόσοι πειρασμοὶ γιὰ ἓναν ἀνθρώπο δυναμικὸ. Καὶ γιὰ τὴν ἐπιτυχία σὲ ὅλα ἀφτά, ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἓνα πιστοποιητικὸ καλῆς διαγωγῆς ἀπὸ τὴν τάξη πού διαθέτει ὅλα τὰ ἀγαθὰ, ὅπως ὁ Κύριος «τὰς ἀμπελοῦς» του. Ἐχτροὶ πού πρέπει νὰ χτυπηθοῦν πάντα ἐλοχεύουν. Μιὰ φορὰ ἦταν οἱ μαλιαροὶ. Τῶρ εἶναι ὁ κομμουνιστικὸς κίντυνος. Καὶ ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος, ἀνθρώπος ὅπως εἶπαμε δυναμικὸς καὶ θεληματικὸς, δὲ διστάζει. Ρητορικὴ ἱκανότητα ἔχει, τὴν καθαρῆβουσα τὴν κατέχει, ἔτοιμα λοιπὸν τὰ ὄπλα πού θὰ χρησ-μέψουν στὸ χτύπημα τῶν ἀντιπάλων, προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ τὸ πιστοποιητικὸ. Ἐτσι σ' ἓνα μήνα παρουσιάζεται πάνοπλος. «Κριτικὴ τοῦ Ἱστορικοῦ Ὑλισμοῦ», «ὁ Σοσιαλισμὸς καὶ ἡ Κρίσις τῆς Ἐποχῆς μας», «ἡ Κοινωνιολογία καὶ ἡ μέθοδος της» τρεῖς ἀσκήσεις καλῆς ἀστικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τοῦ χρόνου ἔχει ὁ θεὸς. Ὅσο γιὰ τὴν ἐπιστήμη; Ἐ! δὲν τὴ λησμονεῖ καὶ ἀφτὴ ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος. Οἱ ἐργασίες του, ὅπως λέει καὶ ὁ ἴδιος, σ' ἀφτὴν ἀκριβῶς πού πρόκειται νὰ κρίνω, ἔχουν «χαρακτῆρα αὐστηρῶς ἐπιστημονικόν». Ὅμως ἀφτὴ εἶναι μιὰ ἀφτοκριτικὴ πού κανένα δὲν ὑποχρεώνει καὶ δεσμεβεῖ. Γι' ἀφτό καὶ χρειάζεται νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ μιὰν ἐξέταση τῶν ὅσων λέει καὶ γράφει.

Ἡ Κριτικὴ τοῦ Ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ (1) μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ τρία μέρη. Σὲνὰ κάπως μακρὸν πρόλογο (σελ. 37). Στὴν κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ (σελ. 8-18). Στὴν κριτικὴ τῆς Διαλεχτικῆς καὶ τὰ συμπεράσματα πού τὴν ἀκολουθοῦν (σελ. 18-27). Τὸ ἔργο ἔγινε πρῶτα διάλεξη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στίς 10 τοῦ Μάρτη 1928. Ἔχει κι ἓνα δισέλιδο παράρτημα, ὅπου ὁ συγγραφέας παίρνει τὴν φροντίδα νὰ ὑπερασπίσει τὸν Werner Sombart ἀπὸ μιὰν ἀντικριτικὴν τοῦ Jürgen Kripzinski. Τὴν ἴδια σειρὰ θὰ κρατήσω καὶ στὸ σημεῖωμα ἀφτό, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν πρόλογο, πού νομίζω ὅτι εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναλύσω κάπως εἰδικότερα.

\* \*

Ὁ κ. Κανελλόπουλος διαπιστώνει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ ὅτι «ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον σημαντικὰ γεγονότα εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εἶναι ἢ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη σημειωθείσα ἀθρόα προσχώρησις τῶν διανοουμένων εἰς τὸν Ἱστορικὸν ὕλισμόν». Δὲν πρόκειται νὰ διαφωνήσω στὴν οὐσίαν τῆς διαπίστωσης ἀφτῆς. Προσθέτει ὅμως: «ὅτι μόνον ἐν Ἑλλάδι ἐσημειώθη τὸ φαινόμενον τῆς προσχωρήσεως εἰς θεωρίαν τινά, χωρὶς νὰ προηγηθῆ πνευματικὴ ἢ καὶ ψυχικὴ ἀντίστασις, χωρὶς νὰ γεννηθῆ ἢ ἀνάγκη σοβαρᾶς κριτικῆς». Αὐτὸ ὁμολογῶ δὲν τὸ καταλαβαίνω. Τί σημαίνει αὐτὴ ἡ λέξις «προχώρησις» καὶ τί εἶδους «πνευματικὴν» ἢ «ψυχικὴν ἀντίστασιν» περιμένε ὁ κ. Κανελλόπουλος; Ἀσφαλῶς τὸ φαινόμενο, πού δέχομαι κι ἐγὼ, δὲν ἔχει τὸ χαραχτήρα, πού τοῦ δίνει ὁ συγγραφέας. Τουλάχιστο δὲ μοῦ ἔτυχε καμιά δήλωσις «ἀθρόας προσχωρήσεως» ἑλλήνων διανοουμένων στὸν Ἱστορικὸ ὕλισμό, ἐνῶ ἀντίθετα ἔξρω, καὶ τὸ θεωρῶ σημαντικότατο, ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ ἐπιστήμονες, πού στηρίζουν τὴν ἔρεβνα τους στὴ μέθοδο καὶ στὰ δεδομένα τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὅμως ἂν οἱ λέξεις δὲν ἔχουν χάσει τὴν καθιερωμένη σημασίαν τους, τὸ φαινόμενο ἀφτό δὲν ἔχει κανένα χαραχτήρα τέτιο, πού νὰ δικαιολογεῖ τὸν ὄρο τῆς «ἀθρόας προσχωρήσεως», πού δικαιολογεῖται μόνο, ὅταν μιλάει κανένας γιὰ κοινοβουλευτικὰ τερτίπια «καταρτισμοῦ πλειοψηφίας» ἢ γιὰ κάποια περιώνυμα στρατιωτικὰ κινήματα τοῦ τελεφταίου καιροῦ. Ἐπομένως ἄλλος εἶναι ὁ τρόπος πού δημιουργήθηκε τὸ γεγονὸς ἀφτό κι ἄλλη ἡ ἐξήγησις του. Καὶ διασαφίζω.

Ὁ σοσιαλισμός, καὶ ὑποθέτω νὰ μὴ διαφωνεῖ σ' αὐτὸ ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος, εἶναι μιὰ συνέπεια τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ status. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξις εἶχε σταματήσῃ στὴ φεουδαρχικὴ μορφὴ τῆς ζωῆς, ὁ σοσιαλισμός δὲν θὰ ὑπῆρχε. Κι ἀπόδειξις τὸ γεγονὸς, ὅτι δὲν ὑπῆρξε. Πότε πρωτοπαρουσιάστηκε σὰ συγκεκριμένο κοινωνικὸ κίνημα; Στίς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Δημιουργεῖται τότε ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λειτουργίας τῆς βιομηχανικῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, τὸ θέλει ἢ δὲν τὸ θέλει ὁ κ. Κανελλόπουλος. Ἐμφανίζεται στίς περισσότερο βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένους χώρους τῆς Ἑυρώπης, στὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴ Γαλλίαν, σὰν καθαρὰ οἰκονομικὸ, ἐπαγγελματικὸ, κίνημα.—Δὲν ἀργεῖ νὰ ἔχει καὶ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις. Εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ γενικὸ τίτλο τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ.—Γίνεται ἀκόμα καὶ κίνημα πολιτικόν.—Ὀλόκληρον ἢ τα-

ραχῶδικη περίοδος τοῦ 1830 ὡς τὰ 1848 εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὴν προσπάθεια τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐνωμένης μὲ τὴ μικροαστικὴν, γιὰ τὴν κατάκτησιν τῆς καθολικῆς ψήφου.—Σ' ἀφτό τὸ σημεῖο παρουσιάζεται ὁ Marx. Ἔχει μπροστά του δξύτατη τὴν οἰκονομικὴν πάλην, ἀντίστροφα ἀνάλογη μὲ τὸ πλάτος τῶν πολιτικῶν τῆς διεκδικήσεως καὶ τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τῆς.—Μαχητὴς κι ἐρεβνητὴς ταφτόχρονα ζητεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰ φαινόμενα, γυρέβει τὴν αἰτία τους, καὶ σ' ἀφτὴ τὴν πατριίδα τοῦ βιομηχανισμοῦ μελετᾷ τὴ γένεσιν κι ἐξέλιξιν του. Οἱ κύριες βάσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ εἶχαν πιά τεθεῖ. Κι ἀπὸ τότε ἐνώνεαι ἀναπόστατα, παρ' ὅλες τὶς διακρίσεις, παρ' ὅλες τὶς ἀντίθετες προσπάθειες, μὲ τὴν προσπάθεια τῆς ἐργατικῆς τάξης. Δὲν εἶναι «μόνον ἐν Ἑλλάδι» οἱ σοσιαλιστὲς πού συνδέουν τὴν πολιτικὴν τους προσπάθειαν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν τοῦ Marx. Ὅλα τὰ μεγάλα σοσιαλιστικὰ κόματα σήμερον εἶναι βασικά Marxικά.—Καὶ φυσικὰ μπορεῖ νὰ ἐρωτηθεῖ καὶ τί σχέση ἔχει ἀφτό μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ κ. Κανελλόπουλου, γιὰ τὴν ἀνώμαλη ἐμφάνισιν καὶ ἀποδοχὴν τοῦ Ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα; Ἔχει σὲ τοῦτο, ὅτι ἂν ἐξέταζε κοινωνιολογικὰ τὸ φαινόμενον, δὲ θὰ μιλοῦσε γιὰ μιὰ τέτιαν ἀνωμαλίαν, θὰ ἤξερε, ὅτι ἡ «ψυχικὴ» ἀντίστασις, πού γυρέβει εἶναι κάτι ἀκατανόητο, ὅταν δεχτοῦμε ὅτι ὁ Σοσιαλισμὸς εἶναι, στὴν φυσικὴν σειρὰ τῶν πραγμάτων, τὸ ἄμεσο δημιούργημα τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ, συνέπεια τῆς ἀνάπτυξιν του σὲ μιὰ χώρα, κι ὅτι ἀφτό ἐπαναλαβαίνεται ἀπαράλαχτα παντοῦ ἀπὸ δὴ κι ἑκατὸ χρόνια τώρα. Κι ἐμεῖς δὲν εἶμαστε καθόλου ἰδιότυποι στὸ σημεῖο ἀφτό. Ὅπως κάθε κοινωνία ἐξελισόμεσθε βιομηχανικὰ, στὰ τελεφταῖα χρόνια μάλιστὰ ἀρκετὰ ραγδαίαν, ἀρα καὶ σοσιαλιστικὰ. Ὁ σοσιαλισμὸς σὰν οἰκονομικόν, ἀρα καὶ πολιτικόν καὶ πνευματικόν κίνημα, ὑπάρχει στὸν τόπον μας. Καὶ ἀφού ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Marx, ἡ θεωρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, μένει τὸ κυρίαρχον πνευματικόν ἐφόδιον γιὰ τὴν δημιουργίαν μιᾶς καινούργιας κοινωνίας, πού ἤθελε νὰ στραφοῦν «οἱ ἐν Ἑλλάδι» σοσιαλιστὲς ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος; Τί εἶδους ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ἀντίστασις ζητεῖ νὰ παρουσιάσῃ; Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι σοσιαλιστὲς δεῖχνουν ἀντίθετα ὅτι ἔχουν καὶ οἰκονομικὴν καὶ ψυχικὴν προδιάθεσιν, πού τοὺς βάζει ἔξω ἀπὸ τὰ πνευματικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ συμφέροντα τῆς ἀρχουσας καπιταλιστικῆς τάξης. Οἰκονομικὴ ἢ ψυχικὴ ἀντίστασις πρὸς τὸ σοσιαλισμὸν ἔχουν μόνο ὅσοι συνδέονται μ' ὁποιοδήποτε τρόπο μὲ τὴν τάξιν πού τῆς συμφέρει νὰ μὴν πραγματοποιηθεῖ. Καὶ στὴν κατηγορίαν ἀφτῆ ἀνήκει ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος.—Ὅπως κι ἂν λέει ὅτι βλέπει τὰ πράγματα, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι λεφτερος ἀπὸ κοινωνικὸν ἐπηρεασμὸν. Ἄν συνέβαινε ἀφτό, θὰ ἦταν τέρας, καὶ τέρας δὲν εἶναι, δόξα στὸ Θεόν! Γι' ἀφτό τὴ δικὴν του ψυχικὴν—διάβαζε κοινωνικὴν—ἀντίστασιν πρὸς τὸ σοσιαλισμὸν θέλει νὰ βλέπει, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει καὶ ἐκεῖ, ὅπου κοινωνιολογικὰ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει.

Μήπως ὅμως μὲ τὸν ἀφορισμὸν τοῦ ἀφτοῦ ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος ἀποδίδει μιὰν ἄλλην κατηγορίαν; Δηλ. ὅτι οἱ σοσιαλιστὲς «διανοούμενοι» δέχτηκαν τὸν ἐπιστημονικὸν σοσιαλισμὸν, χωρὶς προηγούμενην ἔρεβναν του καὶ τοποθέτησιν τους στὸ περιεχόμενον του; ὁμολογῶ πὼς ἡ φράσις πού ἀκολουθεῖ σ' ἀφτὴν πού ἀνάφερα πρὶν, μὲ κάνει νὰ τὸ ὑποψιάζομαι.—Λέει ὁ συγγραφέας: «ἐξαιρέσει ἐλαχίστων προσπαθειῶν, ὡς ἡ ὑπὸ τοῦ Δημ. Καλιτσουνάκη γενομένη μετὰφρασις τοῦ Marx τοῦ Hegel, κυρίως ὅμως ἡ πρωτότυπος ἐργασία τοῦ Πέτρου Ζήση, οὐδεμία ἄλλη φωνὴ ἠκούσθη μὲ πρόθεσιν εὐγενεστέραν τῆς ἀπολύτου περιφρονή-

(1) Κοίτῃς ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ τόμος Α', 1928 τεῦχος Θ'. Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Ἐλευθερουδάκης».

σεως, ἢ ἐπιστημονικωτέραν τῆς ἀκρίτου ὑπερτιμήσεως τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου» Ἀλλὰ ποῦ βρίσκεται ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος; Βέβαια τὸ λέει καὶ ἡ παροιμία: ὁποιος δὲν παίνεσει τὸ σπίτι του πέφτει καὶ τὸν πλακώνει. Καὶ μὰ τὴν ἀλήθεια μερικὲς φορὲς ἀπὸ τὸ σταματᾶει στὸ σπίτι, μὰ παίρνει μέσα καὶ ἄλλα πράγματα, ὅπως τοὺς φίλους γιὰ παράδειγμα.—'Απ' ἀφτὴ τὴν ἄποψη ὁ συγγραφέας μένει πιστὸς στὴ φιλικὴν ἀληθεύγη. Ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ ἀγνοεῖ, ἢ νὰ κάνει πῶς ἀγνοεῖ ὁλότελα τὴ σοσιαλιστικὴ πνευματικὴ μας κίνηση, ποῦ δείχνει ἀκριβῶς πόσο βάθος παίρνει ὁ σοσιαλισμὸς καὶ σ' ἡμᾶς, καὶ πῶς ἀπὸ οἰκονομικὸ κίνημα στὴ στενὴ ἐπαγγελματικὴ ἄποψη, ἀποχτᾶ τὸ περιεχόμενον ποῦ πῆρε καὶ ἀλλοῦ, μιᾶς ριζικῆς δηλ. ἀναικατάστασης ὅλων τῶν ἀξιῶν, ποῦ ρυθμίζουν τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων, εἶναι κάτι ἀκατανόητο. (1)

Καὶ βλέπω παρακάτω: «οἱ σοσιαλισταὶ—κυρίως ἐν Ἑλλάδι—εἶναι τελείως ἀδικαιολόγητοι, συνταυτίζοντες τὴν ἰδεολογίαν των πρὸς τὴν ἐπιστήμην τοῦ Ματχ. Ὁ συνταυτισμὸς δὲν σημαίνει εἰμὴ ἔλλειψιν ἐσωτερικῆς ἐμπνεύσεως καὶ πίστεως πραγματικῆς. Ἡ πολιτικὴ δὲν προσφεύγει εἰς τὴν ἐπιστήμην εἰ μὴ ὅταν στερεῖται δημιουργικῆς θελήσεως. Ἡ δημιουργία δὲν ἔχει ἀνάγκη ἐπιστημονικῶν κριτηρίων».—Ἡ σύγχυση καὶ ἡ ἀγνοία εἶναι φανερῆ. Τὶ σημαίνει γιὰ τὸ συγγραφέα πολιτικὸ φαινόμενο; εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἡ πολιτικὴ κοινωνικὴ λειτουργία; ὅταν μιᾶ γιὰ δημιουργία, ποῦ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐπιστημονικὰ κριτήρια, τί ἐνοεῖ; Νὰ μερικὲς ἀπορίες ποῦ εἶσι πρόχειρα μοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ, ξαναδιαβάζοντας τὶς φράσεις αὐτὲς τοῦ κ. Π. Κανελλοπούλου. Ἄς προσέξουμε ὅμως βαθύτερα.—

Ἡ πολιτικὴ ἔχει ἀναμφισβήτητα ἓνα πλατύτερον καὶ ἓνα στενότερον περιεχόμενον. Στὴν πρώτη τῆς ἄποψη, περιλαμβάνει μέσα τῆς ὅλη τὴ δημόσια ζωὴ μιᾶς κοινωνίας, σ' ὅλες τὶς πολυποίκιλες ἐκδηλώσεις τῆς, σ' ὅλες τὶς ἀντιθέσεις ὕλικές καὶ πνευματικές. Καὶ κάθε ὁμαδικὴ ἢ ἀτομικὴ πράξη, ποῦ βρίσκεται σὲ σύνδεσμον μὲ τὶς κοινωνικὰς ἀφτὲς λειτουργίαι, εἶναι πολιτικὴ στὴν πῶ πλατιά σημασία τοῦ ὅρου.—Ὁ συγγραφέας ποῦ γράφει γιὰ τὸ οἰκογενιακὸ status, καὶ ζητεῖ τὴ μεταρρύθμισήν του, ὁ σύλογος, ποῦ μελετᾶ τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς ἢ τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα, κάνει καὶ ἀφτὸς πράξη πολιτικὴ, ἀφοῦ ζητεῖ μὲ τὴν ἐνέργειά του ἀφτὴ νὰ ἐπηρεάσει τὸ κοινωνικὸ σύνολο, σ' ἓνα μεγαλύτερον ἢ μικρότερον ποσοστὸ τοῦ καὶ νὰ τὸ ὁδηγήσει σὲ μιὰν ὤρισμένην κοινωνικὴν μεταβολήν. Σὰν ἀναλάβει καὶ μιὰν ἐνεργὴν δράσιν γιὰ τὴν πραγμάτωσιν τῆς μεταβολῆς ἀφτῆς, ἂν γίνῃ κόμα, τότε κάνει πολιτικὴ καὶ στὴ στενότερην σημασίαν τοῦ ὅρου. Ἄν πάρουμε ἀφτὸ τὸ διδόμενον, καὶ δεχτοῦμε ἀκόμα, ὅτι ἡ κοινωνία μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενον μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας καὶ κριτικῆς: ἀκόμα ὅτι μόνον ἀπὸ μιὰ τέτλια ἐπιστημονικὴ ἐρευνα καὶ κριτικὴ μποροῦν νὰ βγοῦν οἱ ὀρθότερες λύσεις γιὰ τὰ προβλήματα, ποῦ ἡ ἀδιάκοπη ἐξέλιξις τῆς γενᾶ, τότε θὰ πρό-

(1) Θὰ μπορούσα νὰ πληροφορήσω τὸν κ. Κανελλόπουλο, ὅτι στὴν Ἑλλάδα κυκλοφοροῦν σὲ χιλιάδες ἀντίτυπα τρία μεγάλα σοσιαλιστικὰ περιοδικά, ἐκδίδεται μιὰ Σοσιαλιστικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, ἀποφοιτοῦνται ἀπὸ τὸ κοινὸ δύο ἐκδόσεις ὁλόκληρου τοῦ Κεφαλαίου τοῦ Μάρξ, ἐκτὸς ἀπὸ ὅλη τὴν ἄλλη πρωτότυπη καὶ μεταφραστικὴ ἐργασία, ὅπως τοῦ Κορδάτου, τοῦ Σίδερη, τοῦ Βάρναλη, τοῦ Καζαντζάκη καὶ τῶν ἄλλων, ποῦ ἀπὸ συντομία δὲν ἀναφέρω. Τὶ τάχα νὰ σημαίνει ἀφτὸ;

πει νὰ ποῦμε, ὅτι μίνο οἱ πολιτικὲς πράξεις, ποῦ στηρίζονται στὰ διδόμενα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κριτικῆς τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, ποῦ ὑπάρχουν κάθε φορά, εἶναι τὰ σωστά, ἀφοῦ στηρίζονται στὸ μόνον ὀρθὸ κριτήριον γιὰ κάθε ἀπόδειξη *erga omnes*, δηλ. τὴν ἐπιστήμη.—Τὸ ἀντίθετο, τὸ ἀριστερὸ κριτήριον τῆς κοινωνίας καὶ ἡ ὑπόδειξις ἀνθαίρετων λύσεων στὰ προβλήματα τῆς, μὲ τὴν πρόφασιν τῆς δημιουργικότητος, εἶναι ἡ ἀνοησία ἢ ψέμα γιὰ τὴ συγκάλυψιν ἰδιοελῶν συμφερόντων.—Ἄφτὴ εἶναι ἡ θέση τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀέναντι τῆς ἐπιστήμης. Ἄς τὴν ἀναλύσουμε πλατύτερα ἀπὸ τὴν ἄποψιν του.

Ὁ βιομηχανικὸς καπιταλισμὸς, στὴν ἀνάπτυξιν του δημιούργησε τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς ἐργασίας. Ὅπως εἶπαμε καὶ πρὶν, εἶναι ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τοῦ σοσιαλισμοῦ. Τὸ πρόβλημα ἀφτὸ εἶναι πολιτικὸ στὴν πλατιά σημασίαν τοῦ ὅρου. Κι ἤρθαν οἱ ὑποδείξεις γιὰ τὴ λύσιν του. Οἱ ὑποδείξεις ἀφτὲς στηρίχθησαν στὴν ἐπιστημονικὴ ἐρευνα τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, ποῦ πιστοποιήσεν ὅτι ὁ βιομηχανικὸς καπιταλισμὸς, εἰσάγοντας καὶ ἀφτὸς καινούργια μέσα παραγωγῆς, καὶ συνεπῶς καινούργιες μορφὲς οἰκονομικῆς ζωῆς, ὁδηγεῖ βαθμιαίαν στὸν κολεκτιβισμό, ποῦ ἡ πραγματοποίησιν του φέρνει καὶ τὴ λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἐργασίας.

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀφτὴ ἀπάντησις ἦταν καὶ ἀφτὴ μιὰ πράξις πολιτικὴ, ποῦ ὁδήγησε τὶς ἐργαζόμενες μάζες σὲ μιὰν ὀρισμένην γραμμὴν στὸν ἀγῶνα τους, τὴ γραμμὴ πρὸς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ κολεκτιβισμοῦ.—Ἀφτὸ τὸ δέφτερον εἶναι ἡ στενὴ πολιτικὴ πράξις.—Ἡ ἀσκηση τῆς, ἡ ἐπιτυχία τῆς εἶναι καθαρὸ ζήτημα δυναμικότητος.—Ἡ ἐπιστήμη τῆς καθορίζει τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τῶν ἐπιδιώξεων τῆς.—Ἀκόμα τῆς ὑποδείχει καὶ τὰ καταλληλότερα μέσα καὶ τὸν καλύτερον τύπον, ποῦ θὰ δώσει στὴ ζωὴ, ὅταν ἐπιτύχει.—Κι ὅτι ἀκριβῶς τίποτα μοιρολατρικὸ καὶ ἀδυναμικὸ δὲν ὑπάρχει στὸ σημεῖον ἀφτὸ, ἔχουμε ἀπόδειξιν καταφάνεσθαι τὸν δξύτατον ἀγῶνα ποῦ κάνει ἡ ἐργατικὴ τάξις στὴ στενὴ πολιτικὴ πράξις τῆς ἐναντίαν τοῖς ἐκμεταλεφετές τῆς.—Ποῦ εἶναι λοιπὸν «ἡ ἔλλειψις θελήσεως;» ποῖος περιμένει μοιραία τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σοσιαλισμοῦ; Ἀντίθετα μάλιστα ἂν ὑπάρχει κάτι μοιραῖον, ἂν καὶ ὁ ὄρος δὲν εἶναι σωστός, στὸ γύρω μας ἀγῶνα, εἶναι τοῦτο: ἡ ἀφτόματη κινητοποίησιν καὶ δράσιν τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, ποῦ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν λειτουργία, εἶναι προορισμέναι νὰ πραγματοποιήσουν μιὰν ἱστορικὴν μεταβολήν.

Ὁ συγγραφέας ὅμως δὲ σταματᾶ στὴν παρανόησιν ὅλων αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Κοινωνιολόγος ἀφτὸς θεωρεῖ τὴν κοινωνιολογικὴν θεωρίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ «ὡς μετάθεσιν τῆς ἐπιστήμης εἰς τὸ πεζοδρόμιον, ἐπὶ θυσίαν αὐτῆς ταύτης τῆς ὑποστάσεως τῆς».—Καὶ προσθέτει σ' ἀφτὸ: «Δυστυχῶς ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη ὁ Μαρξισμὸς ἐχαρακτηρίζετο κυρίως διὰ τῆς τάσεως πρὸς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθησαν τῶν πάντων. Ἡ τάξις αὐτὴ δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν Μαρξισμὸν, ἀλλ' εἰς τὸ ἰδιάζον εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πνεῦμα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπήγασαν—ὑπὸ τοῦ ὁποίου πάντως ἠυνοήθησαν—τόσον ὁ Μαρξισμὸς ὅσον καὶ αἱ συγγενεῖς πρὸς αὐτὸν ἐμφανίσεις, ὡς ἡ νατουραλιστικὴ τέχνη, τὸ μελόδραμα, τὸ μυθιστόρημα, ἡ ὀπερέτα καὶ ἡ ἐπιθεώρησις».—Σταματᾶ.—Ὁποιος ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ συνέχισιν, ὁποιος ἀντέχει νὰ διαβάσει τὰ πῶ ἀνόητα ἀντιδραστικὰ φληναφήματα, ποῦ ἔχουν γραφῆ ἀπὸ νέον ἐπιστήμονα στὸν τόπον μας, τὸν παραπέμπω στὶς σελίδας 7 ὡς 8 τῆς ὁμιλιοπραγματείας τοῦ κ. Π. Κανελλοπούλου.—Γιατὶ πῶς ἀλιῶς παρὰ εἶσι μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ τέτιοι στοχασμοὶ

του; Χαρακτηρίζει επιπόλαια σάν εποχή κατάπτωσης μιάν ολόκληρη περίοδο στην εξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, πού στά χρόνια της μέσα πραγματοποιήθηκε ἀπεριόριστα ἡ κατάκτηση τῶν φυσικῶν δυνάμεων ἀπό τόν ἄνθρωπο, βοηθημένο στό ἀσύγκριτο ἀνέβημα του ἀπό τήν ἐπιστήμη καί τὰ τεχνικά μέσα πού ἀφτῆ τοῦ δημιούργησε. — Καί γιατί τάχα ὁ Μαρξισμός νά εἶναι σύγχρονος καί παράλληλος μέ τήν ὀπερέτα καί τήν ἐπιθεώρηση, καί νά μὴν εἶναι μέ τήν ὑπερτατη ἀφτῆ ἀνάπτυξη τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καί τήν ἀπεριόριστη κατάκτηση τῆς Φύσης ἀπό τόν παντοδύναμο μέ τις γνώσεις του ἄνθρωπο;

Ὅμως, ἄς κατατοπιστοῦμε στήν ἄποψη τοῦ κ. Κανελλοπούλου. Μαρξισμός, νατουραλιστική τέχνη, μυθιστόρημα, ὀπερέτα, ἐπιθεώρηση. — Ἀφτῆς εἶναι κύριες πνευματικές ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου στήν περίοδο αὐτή. Πάει καλά. — Για μιὰ στιγμή τὸ δέχομαι. — Θὰ τὸν ρωτήσω ὅμως: σ' ὅλη τήν ἀνθρώπινη ἱστορία, πού ξέρουμε, ποιά εἶναι ἡ θέση πού παίρνει ἡ εξέλιξη τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρώπου; Φυσικά τὸ πρῶμα θὰ ἐξεταστῆ σὲ συνάρτηση μέ τήν εξέλιξη καί τὸν ρόλο καί ὄλων τῶν ἄλλων ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Κάτω ἀπὸ ὅλες τις δ αὐκμάνσεις, πού παρουσιάζει ἡ ἀνθρωπότητα στήν ἱστορική εξέλιξη της, κρύβεται μιὰ σταθερὴ προσπάθεια της γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, πού ἔχει συνέπεια τὴν δημιουργία κάθε φορά ἀνώτερων ἐπιπέδων πολιτισμοῦ. Καί τὰ σημεῖα, πού ἐπιστήμονες σὺν τὸν κ. Π. Κανελλόπουλο, χαρακτηρίζουν, χωρὶς βαθύτερη μελέτη τους, περίοδες decadence ἢ «ἐκχυδαϊσμοῦ», εἶναι οἱ μεταβατικοὶ σταθμοί, ἀπὸ μιὰ παλιὰ σὲ μιὰ καινούργια μορφή ζωῆς. Καί οἱ πνευματικές ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, σύμφωνα μέ τὴ γενικὴ εξέλιξη του, βρίσκονται κι ἀφτῆς σὲ μιὰν ἀδιάκοπη ἀνηφορικὴ γραμμὴ προόδου.

Ἄς πάρουμε τὸ παράδειγμα τοῦ κ. Π. Κανελλόπουλου, δηλ. τὸ ΙΘ' αἰῶνα. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, πού τὸν χαρακτηρίζει, δὲν ἦταν δυνατὸ παρά νά ἐπιδράσει καί στὴ μορφή καί τὴν οὐσία τῶν πνευματικῶν του φανερωμάτων. Ἀφού δὲν ὑπῆρχε πιά φεουδαρική κοινωνία, οὔτε ἡ τέχνη της μποροῦσε νά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει. Κι ἦταν ἀκόμη συνακόλουθη, ἡ καινούργια τέχνη, σύμφωνα μέ τὸ γενικὸ δημοκρατικὸ, θετικιστικὸ πνεῦμα, καί τὴν ταφτόχρονη συνθετικότερη διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπινου ὑπάρχειν καί σκέπτεσθαι, νά γίνει κι ἀφτῆ δημοκρατικὴ, θετικὴ καί συνθετικὴ. Οἱ ἀπαρχῆς ξεκινοῦν βέβαια ἀπὸ τὸ ΙΗ' αἰῶνα, — Σαφῆς διαχωρισμὸς δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ καμιὰ ἀνθρώπινη περίοδο. — Κάθε στιγμή τῆς ζωῆς εἶναι καί θὰ εἶναι πάντα κάτι πού πέρασε καί κάτι πού ἔρχεται. Ἔτσι γιὰ νά χρησιμοποιήσω πάλι τὸν κ. Κανελλόπουλο, τὸ μελόδραμα, δηλ. ἡ σύνθεση σὲ κοινὴ δράση τριῶν καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ποίησης, τῆς μιμικῆς καί τῆς μουσικῆς, ὑπάρχει κιόλας ἀπὸ τὸ ΙΖ' αἰῶνα. Ὅμως ὁ ΙΘ' εἶναι ἀφτὸς πού τὸ διαμορφώνει στήν ἀνώτερη ὡς σήμερα μορφή του, δηλ. στήν πλέγρια ἔνωση (fusion) μουσικῆς, μιμικῆς καί ποίησης, μέ τὸ Wagner, καί ὄσους ἀπὸ τότε ἀκολούθησαν τὴ σχολὴ του.

Νά πάρω κι ἄλλες μορφές; Θὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς μελέτης ἀφτῆς. Ἀρκίεμαι σὲ τοῦτο: ὄλοι οἱ μεγάλοι ἐργάτες τῆς τέχνης καί τοῦ πνεύματος γενικά, στήν περίοδο πού ἐξετάζω, εἶναι ἄνθρωποι, τοὺς ἀνθρώπους μελετοῦν, καί στοὺς ἀνθρώπους μιλοῦν. — Οἱ Λειτουργοὶ τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι τὰ δημιουργήματα μιᾶς caste, πού ζοῦν μέσα στὰ στενὰ ὄρια τοῦ δημιουργοῦ των. Βγαίνουν ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, συχνά, ὅπως λίγο καλλιτέρες ὁ Beethoven ἢ ὁ Liszt,

ἢ σήμερα ὁ Hamsoun, ὁ Gorki, ὁ Istrati, ἢ ὁ Chaliapin, ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα του, ἀφτὸ αἰστάνονται, καί σ' ἀφτὸ μιλοῦν. Κι ἀφτὸ συμβαίνει σήμερα γιὰ ὅλες τις μορφές τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καί γι ἀφτῆς ἀκόμα, πού ὡς ἐδῶ καί λίγα χρόνια ἦταν καθαρὰ ἀριστοκρατικές, ὅπως ἡ Μουσικὴ. Ὅλα ἀφτὰ βέβαια γιὰ ἕναν ἀντιδραστικὸ, γιὰ ἕνα πού θέλει, γιὰ τὸν συμφέρει, νά διατηρήσει καί συντηρήσει περασμένους τύπους ζωῆς, εἶναι ἐκχυδαϊσμός, εἶναι κατέβασμα στό πεζοδρομιο. Ἀνίκανος νά νιώσει τὴ γύσω του μεταβολή, προσπαθεῖ νά ζήσει μέ ὅ,τι δὲν ὑπάρχει, μέ τὸ ζωντάνεμα μορφῶν πού ἔχουν πεθάνει, μέ τὴν ἄρνηση ἀφτοῦ πού τὸν περιτριγυρίζει.

Καί θὰ ρωτηθῶ ἴσως: καλὰ, μὰ δὲν ὑπάρχουν στήν ἐποχὴ μας ἐκδηλώσεις ἀντιπνευματικές κι ἀντιδημιουργικές; Ὑπάρχουν. Μὰ τέτιες εἶναι σὲ κάθε ἐποχῇ. Εἶναι τὰ σημάδια τοῦ ἠθικοῦ ξελεσμοῦ, ὄχι ἐκείνου πού ἔρχεται, μὰ ἀφτοῦ πού φεύγει. Εἶναι ἀφτῆς, πού προσφέρουν τὴν ταπεινὴ πνευματικὴ τροφή πού χρειάζεται ὁ νομισμὸς τῆς περιόδου πού σβύνει. Γιατί, μὰ τὴν ἀλήθεια, πού ἄλλοῦ παρά σ' ἀφτόν, βρίσκουν τὴν ἐπίσημη προστασία κι ὑποστήριξη τους;

\* \*

Μάταια θὰ ζητήσῃ κανένας στό κύριο μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κανελλοπούλου τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα, πού ἀντιτάσει στὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Γίνεται φανερό ἀπ' ἀφτὸ πὼς οὔτε τὸ περιεχόμενον του ἔνωσε, οὔτε τὴ σωστὴ θέση πῆρε ἀπέναντι του. Δὲν ἀρκεῖ νά χαρακτηρίσει μιὰ θεωρία μεταφυσικὴ γιὰ νά ἀποδείξει πὼς εἶναι καί τέτια. Μ' ἀφτὸ τὸν τρόπο θὰ ἦταν ἔφκολη κάθε ἀντίκρουση, ἀν παίρνοντας ἀναπόδειχτα μιὰ Β θέση, νομίζουμε πὼς ἔτσι ἀνατρέπουμε τὴν Α, πού θέλουμε νά χτυπήσουμε. Κριτικὴ προϋποθέτει ἀπόδειξη. Εἶδ' ἄλλως δὲν εἶναι παρά δογματισμὸς στὴ χειρότερη σημασία τοῦ ὄρου. Καί διασαφίζω. Ὁ κ. Κανελλόπουλος λέει: «ἡ θεωρία περὶ ὑπάρξεως ἀπολύτου φυσικῆς νομοτελείας ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἶναι καθαρῶς μεταφυσικὴ, δηλ. ἀποτελεῖ προϋποθέσιν ἀναπόδεικτον καί ὄχι συμπέρασμα ἐμπειρικῆς ἐρεῦνης». Κι ἄλλού: «Ὁ Μαρξ δὲν περιορίσθη εἰς τὴν ἐμπειρικὴν πιστοποίησιν γεγονότων, τὴν ἐμπειρικὴν ἀναγωγὴν αὐτῶν εἰς τὰ ἐκάστοτε προκαλοῦντα αὐτὰ αἷτια καί εἰς τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης πιστοποίησιν τῶν ὁμοιομορφικῶν καί τυπικῶν χαρακτήρων τῆς κατ' ἐπίφασιν ἀνομοιομόρφως καί μόνον δι' ἀτομικῶν χαρακτήρων ἐκδηλουμένης κοινωνικῆς πραγματικότητος. Τοῦτο θὰ ἀπετέλει καθαρῶς κοινωνιολογικὴν ἐρευναν, ἐρευναν ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπιστημονικὴν». Καί παρακάτω προσθέτει «ὁ Μαρξ δὲν ἐξάγει ἀπλῶς συμπεράσματα ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ὀρμάται ἐξ ὀρισμένης κοσμοθεωρίας καί προβαίνει εἰς τὴν ὑπαγωγὴν ὀλοκλήρου τῆς ἱστορίας ὡς συνόλου ὑπὸ τὴν ἀναγκαστικότητα φυσικῆς νομοτελείας. Τοῦτο χαρακτηρίζει ὀρθῶς ὁ Sombart ὡς καθαρὰν μεταφυσικὴν». Θὰ μπορέσω στό σημεῖο ἀφτὸ νά διεφκολύνω τὸν κ. Κανελλόπουλο καί νά πλουτίσω τῆς γνώσεις του. Θὰ μάθαινε ἔτσι πὼς ὄχι μόνον ὁ Sombart τὸ εἶπε αὐτό, μὰ καί ὁ Eugen Dühring καί ἄλλοι πολλοί, καί τελ φταῖος ὁ Max Eastman στό βιβλίον του γιὰ τὴν Ἐπιστήμη τῆς Ἐπανάστασης. Φανερότατα ὅμως, ὄσοι τὸ εἶπαν δὲ μπόρεσαν ἢ δὲ θέλησαν νά μποῦν σὲ ἐσώτερο περιεχόμενον τῆς ὕλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ἢ τουλάχιστο ἔπαθαν μιὰν ἀκούϊα σύγχυση ἀπὸ τις ἐξωτερικῆς καί μεθοδολογικῆς

ἀναλογίες της με τὴ θεωρία τῆς ἰδέας τοῦ Hegel. Ὁ κ. Κανελλόπουλος δὲν ξεφύβγει ἀπὸ τὴ σύγχυση αὐτῆ, πὺν ἴσως τὴ χειροτερέβει ἀκόμη περισσότερο τὸ γεγονός, ὅτι παρουσιάζεται πολὺ πῶ ρηχὸς στὸ περιεχόμενο, πὺν δίνει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ. Ὁπωσδήποτε ὁμως οἱ ἰσχυρισμοὶ του μᾶς θέτουν ἀντιμέτωπους μ' ἓνα γενικότερο πρόβλημα γιὰ τὴ σημερινὴ ἔννοια τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Φιλοσοφίας καὶ τὴ σχέση πὺν ὑπάρχει μεταξὺ τους.

Ὁ κ. Κανελλόπουλος καθὼς φαίνεται ἔχει τὴν γνώμη πὺς ἡ ἐπιστήμη, καὶ εἰδικὰ ἡ κοινωνιολογία, εἶναι: «ἡ ἐμπειρική πιστοποίησης γεγονότων καὶ ἡ ἐμπειρική ἀναγωγή αὐτῶν εἰς τὰ ἐκείναιτε προκαλοῦνται αὐτὰ αἷτια καὶ εἰς τὴν προκύπτουσιν ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης πιστοποίησιν τῶν ὁμοιομορφιῶν καὶ τυπικῶν χαρακτήρων τῆς κατ' ἐπίφασιν ἀνομοιομόρφως καὶ μόνον δι' ἀτομικῶν χαρακτήρων ἐκδηλουμένης κοινωνικῆς πραγματικότητος». Δέχομαι τὸν ὅρισμό του καὶ δὲν πρόκειται νὰ τὸν ἀμφισβητήσω. Καὶ τὸν ρωτῶ: ποἶα εἶναι ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας; Γιατὶ γι' αὐτῆ δὲ μᾶς λέει τίποτε ἔτσι τουλάχιστο νομίζει. Ἐνας ὁμως ἀρνητῆς τῆς μεταφυσικῆς πὺς θὰ μπορούσε νὰ μὴ συμφωνήσῃ στὸ ὅτι ἡ Φιλοσοφία δὲ μπορεί νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν προέχταση καὶ ἀνάπτυξη σὲ πλατύτερο καὶ καθολικότερο ἐπίπεδο τῶν μερικῶν συμπερασμάτων τῆς ἐπιστήμης; Καὶ τότε πὺς θὰ μπορούσε νὰ ἀρνηθεῖ πὺς ὁ ὅρισμός του γιὰ τὴν Ἐπιστήμη εἶναι ταφτόχρονα καὶ ὅρισμός τῆς Φιλοσοφίας, κλείνει δηλ. μέσα του καὶ τοὺς δυὸ ἀφτοὺς κλάδους τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπινου «νοεῖν»; Κι ἔχω νομίζω τὸ δικαίωμα νὰ τοῦ διατυπώσω καὶ μιὰ τρίτη ἐρώτηση: σὲ ποἶα στοιχεῖα στηρίζεται, ὅταν ὑποστηρίζει πὺς ὁ Marx δὲν τήρησε τοὺς ὅρους αὐτοὺς γιὰ κάθε σωστὴ ἐπιστημονικὴ ἐργασία καὶ ἔκαμε Μεταφυσική; Στὸ «Κεφάλαιο», ὅπου ὁ Marx διατύπωσε σὲ ὅλη τῆς τὴν πληρότητα καὶ ἔχταση τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, τέτιο πράμα δὲ φαίνεται. Ἀντίθετα ἴσια ἴσια, ἐκεῖ ἡ διατύπωση τοῦ νόμου τῆς ἐπίδρασης στὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι τῶν δυνάμεων τῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι καθόλου τὸ a priori θεώρημα, πὺν τίθεται πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἀπόδειξη, μὰ τὸ συμπέρασμα πὺν ἀβίαστα καὶ λογικὰ βγαίνει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας σ' ὅλη τὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη καὶ τῶν νόμων πὺν τὴ ρύθμισαν. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πρόλογο τοῦ Marx στὴν δέφερη ἐκδοσὴ τοῦ Κεφαλαίου παίρνω τὰ ἀκόλουθα: «Φανερότατα ἡ θεωρητικὴ διατύπωση πρέπει νὰ διαφέρει κατηγορηματικὰ ἀπὸ τὴ μέθοδο τῆς ἐρεβνας. Ἡ ἐρεβνα πρέπει νὰ παίρνει τὴν ὕλη στῆς εἰδικῆς κατηγορίας τῆς, νὰ ἀναλύει τῆς διάφορες φόρμες πὺν μ' ἀφτῆς ἀναπτύσσεται καὶ νὰ ἀνακαλύπτει τὸν ἐσωτερικὸ σύνδεσμο τους. Μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴ συμπλήρωση τῆς ἐργασίας αὐτῆς μπορούμε νὰ δώσουμε στὴν κίνηση τῶν πραγμάτων τὴν ἀνάλογη θεωρητικὴ τῆς διατύπωση». Καὶ στὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἐκδοσῆς βλέπουμε: «Ὅ,τι σκοπέβω νὰ μελετήσω στὸ ἔργο αὐτό, εἶναι ὁ τρόπος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς: καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ὅροι τῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς». Καὶ ρωτῶ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν κ. Κανελλόπουλο: σύμφωνα μὲ τὸν ὅρισμό πὺν δέχεται γιὰ τὴν ἐπιστήμη θέτει σωστὰ ὁ Marx τὴ μέθοδο καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐρεβνας; Ἀφτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα πὺν τίθεται. Κι ἂν ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὸ εἶναι καταφατικὴ, πὺς μπορεί νὰ χαρακτηριστοῦν μεταφυσικὰ τὰ ἐξαγόμενα τῆς; Μποροῦν νὰ βρεθοῦν λανθασμένα μερικὰ ἢ ὀλικὰ ἀπὸ νεότερες ἐρεβνες καὶ τὰ καινούργια στοιχεῖα πὺν εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ παρουσιάσουν. Μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν ἢ ἀκόμα καὶ νὰ ἀνατραποῦν. Ὁμως, ποτὲ δὲ μποροῦν νὰ χαρακτη-

ριστοῦν μεταφυσικὰ. Τὸ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ κ. Κανελλόπουλος ὅταν γράφει ὅσα εἶδαμε παραπάνω καὶ ἀκόμα τὰ ἀκόλουθα: «Ἐὰν ὁ Μαρξ καὶ οἱ Μαρξισταὶ ἠρκοῦντο εἰς ἐκείστην χωριστὰ περιπτώσιν ἐκδηλώσεως τῆς πνευματικῆς, πολιτικῆς ἢ καὶ οἰασδῆποτε κοινωνικῆς πραγματικότητος νὰ ἀναζητοῦν τὰ προκαλοῦνται αὐτὴν ἄμεσα καὶ ἔμμεσα αἷτια καὶ ἐὰν ἡ ἀναζήτησις αὐτῆ ὠδήγει αὐτοὺς εἰς τὸν συνταυτισμὸν τῶν αἰτίων τούτων πρὸς οἰκονομικοὺς παράγοντας, ἢ προσπάθεια τῶν αὐτῆ θὰ ἦτο δυνατὸν τὸ πολὺ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἐρευνα ἐπιστημονικὴ ὠδηγήσασα εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Πάντως περὶ τῆς ἐπιστημονικότητος τῆς ἐρεῦνης ταύτης οὐδεμία θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γεννηθεῖ ἀμφισβήτησις». Ὑπάρχει ὁμως σὲ ὅλα τὰ πράματα ἓνα ἄλλὰ καὶ ὁ συγγραφέας μας προσθέτει «ὁ Μαρξ δὲν ἐξάγει ἀπλῶς συμπεράσματα ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ὁρμᾶται ἐξ ὠρισμένης κοσμοθεωρίας καὶ προβαίνει εἰς τὴν ὑπαγωγήν ὀλοκλήρου τῆς ἱστορίας ὡς συνόλου ὑπὸ τὴν ἀναγκαιότητα φυσικῆς νομοτελείας. Τὴν φυσικὴν ταύτην καὶ ἀναγκαστικὴν νομοτέλειαν δὲν θεωρεῖ οὗτος μάλιστα ἀπλῶς ὡς γεγονός πιστοποιούμενον δι' ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως, ὡς διαφορικὴν τουτέστιν ἐξίσωσιν, ἀλλ' ὑπὸ ἔννοιαν καθαρῶς ὄντολογικὴν. Τοῦτο χαρακτηρίζει ὀρθῶς ὁ Sombart ὡς καθαρὰν μεταφυσικὴν». Ὡστε ἐδὼ εἶναι ὁ κόμπος. Μπορεῖς νὰ κάνεις τὴν «ἐπὶ μέρους» ἐπιστημονικὴν ἐρεβνα. Μπορεῖς νὰ ἀνάγεις τῆς εἰδικῆς περιπτώσεις στὰ αἷτια τους. Μπορεῖς ἀκόμα καθορίζοντας ἀφτὰ τὰ αἷτια νὰ πιστοποιήσεις τῆς ὁμοιομορφίης καὶ τοὺς τυπικοὺς χαρακτήρες πὺν παρουσιάζουν τὰ φαινόμενα πὺν ἐξετάζεις, ἄρα νὰ διατυπώσεις τοὺς νόμους, πὺν εἰδικὰ ὀρίζουν τὴν κίνηση καὶ ζωὴ τους. Ἀλλὰ γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ποτὲ δὲ μπορεῖς ἀπὸ τοὺς νόμους ἀφτοὺς νὰ βγάλεις ἓνα γενικότερο, νὰ διατυπώσεις ἓνα πλατύτερο καὶ καθολικότερο θεώρημα. Ἀφτὸ μπορεί νὰ διαταράξει τὴ χώνεψη ὀρισμένων κυρίων, πὺν εἶναι ἔτοιμοι γι' αὐτὸ νὰ σοῦ ριχτοῦν καὶ νὰ σοῦ ποῦν: ἔ! φτάνει κύριε, ἄρχισες νὰ κάνεις μεταφυσικὴ!

Ἄς δοῦμε ὁμως εἰδικότερα τὴ φυσικὴ ἀφτὴ νομοτέλεια, πὺν τόσο σκανταλίζει τοὺς κυρίους ἀφτοὺς. Ὁ Marx, λένε, ξεκινώντας ἀπὸ ὀρισμένη κοσμοθεωρία, «προεκτείνει τὴν ἰσχὺν τῶν φυσικῶν νόμων καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος». — Ποἶα ὁμως εἶναι αὐτὴ ἡ κοσμοθεωρία; πὺν τὴν ἔχει διατυπώσει; ποἶοι εἶναι οἱ νόμοι πὺν προεκτείνει; Μήπως τὸ σκάνταλο εἶναι ὁ νόμος τῆς διαλεχτικῆς κίνησης τῶν ὄντων; οὔτε ὁμως τὸν ἀναφέρει στὸ σημειὸ αὐτὸ ὁ κ. Κανελλόπουλος, οὔτε ἄλλωστε ὅπως φαίνεται ἀπ' ἄλλοῦ τὸν δέχεται γιὰ φυσικὸ νόμο, ἀφτοῦ δέχεται πὺς ἡ διαλεχτικὴ μπορεί νὰ ἐφαρμοστεῖ «μόνον ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῶν δημιουργικῶν ιδεῶν». Ποἶοι εἶναι λοιπὸν οἱ περίφημοι ἀφτοὶ φυσικοὶ νόμοι; Μήπως μεταφέρει ὁ Marx στὴν κοινωνία τὸν νόμο τῆς χημικῆς σύνθεσης τοῦ νεροῦ ἢ τὸ νόμο γιὰ τὴν ἀπόψυξη τῶν ὕγρων; ἀσφαλῶς οὔτε γι' αὐτὸ πρόκειται. Κι ἀφτοῦ ὁ κ. Κανελλόπουλος δὲ μᾶς καθορίζει οὔτε τὴν κοσμοθεωρία, οὔτε τοὺς νόμους, θὰ πρέπει νὰ τοὺς ζητήσουμε ἐμεῖς. — Στὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμὸ ὑπάρχει ἀσφαλῶς ἡ προέχταση μιᾶς ἀρχῆς ἀπὸ τὴ φύση στὴν κοινωνία ἢ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, γιὰ νὰ μὴν ἀλλάζω τοὺς ὅρους τοῦ κ. Κανελλοπούλου. Εἶναι ἡ ἀρχή, πὺς μπορούμε νὰ ἐρεβνήσουμε ἐπιστημονικὰ τὴν κοινωνία, ὅπως καὶ τὴ φύση. Ἀφτὸ βέβαια ἀποτελεῖ μιὰν ἀρχή, ἓνα principe. Χωρὶς τὴν παραδοχὴ του ὁμως εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρεβνα τῆς κοινωνίας. Γιὰ νὰ ἐξετάσεις ἐπιστημονικὰ τὴ δημιουργία, τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ὀλη

λειτουργία του κοινωνικού φαινομένου, δηλ. της ομαδικής ανθρώπινης ζωής, πρέπει προηγούμενα να δεχτείς, πώς είναι δυνατή ή ξεβνα άφτη. Το ίδιο συνέβηκε με το σχηματισμό των φυσικών Έπιστημών, όταν άκόμα κρατούσε ή θεοκρατική έρμηνεία της Φύσης και των φαινομένων της. Άφτη ή ίδια ή παραδοχή της άπόκλειε την δυνατότητα να έρεβνηθούν άπό έπιστημονική άποψη.—Έδινε μίαν έξήγηση. Και όσο ή έξήγηση αυτή ήταν δεχτή, κάθε άλλη έρεβνα άπόμεινε μάταιη. Το «πίστεβε και μη έρέβνα» δέν έκφράζει καθαρά τή θέση άφτη των ανθρώπων, που είχαν συνδεμένη την τύχη τους με τή θεοκρατική αντίληψη; Κι όταν μετά τις πρώτες προσπάθειες των αρχαίων φυσικών στα πρώτα χρόνια της Άναγέννησης, ο άνθρωπος στράφηκε με καινούργια όρμη στην έρεβνα του φυσικού γίνεσθαι τα όργανα του κλήρου το δόγμα άφτο του αντίταξαν. Κι όταν δέν υπάκουσε στην προσταγή τους, άμείλιχτα τον όδήγησαν στη φωτιά. Τα φαινόμενα είναι άπόλυτα ανάλογα. Γύρω άπό την «ιστορική» πραγματικότητα, όπου είχαν συμφέρο, αιώνες και χιλιάδες χρόνια τώρα σωρέψανε ψεύδη. Για παράδειγμα την προκαθορισμένη ικανότητα για δημιουργική δράση όρισμένων προσώπων, ομάδων, τάξεων ή και φυλών άκόμα όλόκληρων, όπως και τόσα άλλα. Η θα πιστέψουμε λοιπόν, κ. Κανελλόπουλε, στα ψέματα άφτα και θα τα δεχτούμε για αλήθεια και θα πούμε πως το φαινόμενο «της άνομοιόμορφης και μόνον δι' ατομικών χαρακτήρων έκδηλουμένης κοινωνικής πραγματικότητας» είναι άκριβες ή θα τα άρνηθούμε και θα πούμε πως ή κοινωνική πραγματικότητα, όπως και κάθε άλλη που ζει και κινείται μέσα στην φύση, είναι επιδεχτική σε έπιστημονική έρεβνα και άφτα που ίσχυρίζονται όσοι άρνιούνται την δυνατότητα αυτή είναι πλάνες, προορισμένες να ύπηρετήσουν το άτομικό ή το ταξικό τους συμφέρον.

Άφτο το principle δέχτηκε στην περίπτωση που μάς άπασχολεί ο Marx. Δέχτηκε δηλ. πως το κοινωνικό φαινόμενο μπορεί να έρεβνηθεί έπιστημονικά, που σημαίνει ότι μπορεί να αναχθεί άπό τις ειδικές περιπτώσεις του στα αίτια που τις δημιουργούν· κι ότι άπ' άφτα, σύμφωνα με τους όμοιόμορφους και τυπικούς χαρακτήρες που παρουσιάζουν, είναι δυνατή ή συναγωγή των γενικών νόμων, που ρυθμίζουν την λειτουργία τους άπαράλαχτα όπως και στο φυσικό φαινόμενο. Είναι φανερό έτσι και γίνεται άκόμα φανερότερο άπό τή μελέτη του έπιστημονικού σοσιαλισμού, πως άφτο είναι το μοναδικό a priori principium που δέχεται. Το να πει κανείς πως άφτο άποτελεί μεταφυσική, θα ήταν καθαρή άνοσηία. Η παραδοχή του γίνηκε αναγκαία άπ' άφτη τή σημερινή έξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, που άπ' ό,τι της έδωσε προσπάθεια άδιάκοπη αιώνων όλάκρωτων, πετάει ό,τι άκριβώς ήταν ή παιδιάστικη έκδήλωση της λειτουργίας του, ο άλόγιστος δηλ. ιδεαλισμός και ή μεταφυσική, και αντιμετωπίζει λογικά, έξηγητικά και σύμφωνα με τα διδάγματα της έμπειρίας του, δηλ. έπιστημονικά, τή γύρω του ζωή.

Κάνει λοιπόν σύγχυση και στο σημείο αυτό ο κ. Κανελλόπουλος.—Άλλο είναι ή αρχή της δυνατότητας να έρεβνηθεί έπιστημονικά το κοινωνικό φαινόμενο, άλλο είναι ή νομοτέλεια του, που προκύπτει άπ' άφτη. Η δέφτερη πηγάζει άπό την πρώτη, είναι το τέρομα της και όχι ή άφειρησία. Και μπορούσε θαβμάσια ο Marx έρευνώντας έπιστημονικά την κοινωνία και την οικονομική της όργάνωση να καταλήξει σε άλλο συμπέρασμα, ή έμπειρική έρεβνα του να μην

του άποδείξει την ύπαρξη όποιασδήποτε νομοτέλειας στην κοινωνική λειτουργία. Άπ' άφτη την κατασκευή του Κεφαλαίου γίνεται φανερό ή όρθότητα της παρατήρησης άφτης. Η θεωρία του ιστορικού έλισμού είναι το φυσικό συμπέρασμα, ή κατακλειδα της όλης έρεβνας και όχι ή άρχική βάση, που ανεξάρτητα άπό κάθε άπόδειξη θεμελιώνει και στερεώνει το έργο.

Άς δούμε όμως ποιά είναι ή διατύπωση, που δίνει ο Marx στην νομοτέλεια άφτη. Σύμφωνα με την αρχή μου να μεταχειρίζομαι τα ίδια τα έπιχειρήματα και τις παρατομπές του κ. Κανελλόπουλου, παίρνω τον όρισμό που ο ίδιος άποσπά άπό το Κεφάλαιο: «οί άνθρωποι άποχτώντας καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις μεταβάλουν τον τρόπο της παραγωγής και μαζί μ' αυτόν μεταβάλουν και τις κοινωνικές συνθήκες τους. Ο χειροκίνητος μύλος δημιουργεί την ύπαρξη κοινωνίας με κυρίαρχο. Ο άτμοκίνητος μύλος δημιουργεί κοινωνία με κεφαλαιοκρατική βιομήχανο» Ο κ. Κανελλόπουλος, πιστός μαθητής του Sombart, δέν άποκρούει την ιστορική σημασία των μεταβολών αυτών. Θα ήταν άλλωστε άστείο και να φανταστεί κανένας σήμερα άνθρωπο, έστω και ψεβτοπιστήμονα, που θα έρχόταν να άρνηθεί για παράδειγμα την έπανάσταση στους όρους της ζωής, που έφευρεν ή χρησιμοποίηση του άτμου και που άρχισε να φέρνει τώρα ο ήλεκτρισμός. Διαφωνεί όμως στην αίτιότητα και μαζί με το δάσκαλο του έπαναλαβαίνει: «έν πλήρει δικαίω εύρίσκειται ο Sombart λέγων ότι ούδεμία μεταφυσική προσέδωσε ποτέ χροιάν πραγματικότητας εις όν μυστηριακότερον των μυστηρίων των παραγωγικών αυτών δυνάμεων, αι όποια ύφιστανται ανεξαρτήτως άπό των ανθρώπων και παίζουν μετ' αυτών ως πνεύματα πειρακτικά». «Τό ότι ο Marx έθεώρει τας παραγωγικές δυνάμεις ανεξαρτήτους άπό πάσης θελήσεως του ανθρώπου, ότι προσέδωσεν εις αυτάς ύπόστασιν άπολύτως αυτόνομον και μεταφυσικήν, έξάγεται άφ' ένός μόνον εκ του ότι ούτος δέν ανεγνώριζεν εις τον άνθρωπον κατ' αρχήν ύποκειμενικήν ύπόστασιν, άφ' έτέρου δέ εκ του ότι δέν είναι δυνατόν να ήγνώει αυτάς άλλως (sic). Διότι έν ήγνώει αυτάς άλλως, δηλ. έξηρημένως εκ του πνεύματος προαγόντων την τεχνικήν ανθρώπων θα έδιδεν εις πάντα το δικαίωμα να έρωτήσει: πως μία τεχνική άφαιρέσεις είναι πρωτογενεστέρα οίανδήποτε άλλης πνευματικής άφαιρέσεως του ανθρώπου, πως είναι πρωτογενεστέρα ένός ποιήματος ή μίας πολιτικής συλλήψεως, άφ' ου τόσον ή τεχνική έφεύρεσεις όσον και το ποίημα είναι προϊόντια της ανθρώπινης δυνάμεως; Άλλά και όπως έχει ή θεωρία του, δίδει αυτή εις έμέ το δικαίωμα να έρωτήσω: διατί άρα γε ή τεχνική έφεύρεσις ζή ζωήν πρωτογενή και ανεξάρτητον άπό του πνεύματος εκ του όποιου άκριβώς πηγάζει, ένώ μία συμφωνία του Beethoven όχι; Τό ότι ύπάρχει έν μυστήριον όπισθεν όλοκλήρου αυτής της θεωρίας είναι άναμφισβήτητον. Τό ότι ή έπιστήμη δέν είναι δυνατόν να περιβάλεται ύπό μυστηρίων είναι επίσης άναμφισβήτητον». Και προσθέτω ότι όπως θα ίδούμε ή ύπαρξη του μυστηρίου άφτου είναι πραγματική. Είναι όμως για την συχισμένη διάνοηση και πνευματική λειτουργία του κ. Κανελλόπουλου και όχι για τον έπιστημονικό σοσιαλισμό.

Είναι φανερό ή θέση, που παίρνει ο μαθητής του συγγραφέα του Δοκίμιου της Ηθικής και Διανοητικής Ίστορίας του σύγχρονου οικονομικού ανθρώπου. Όπως άφτός, στέκεται και ο μαθητής συχισμένος μπρός το φαινόμενο της ανθρώπινης προσωπικότητας, και στην άδυναμία του να έξηγήσει τή σχέση της με τή λειτουργία του κοινωνικού φαινομένου, άνηψώνει σε κυρίαρχη και πρωτόγονη δύναμη



τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, πὸν σύμφωνα μὲ τὴν λήφτερη βούληση του καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἀντικειμενικούς περιορισμούς μπορεῖ νὰ καθορίσει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Βέβαια, τὸ φαινόμενο εἶναι κάπως περίπλοκο καὶ ἡ πρώτη ἐξήγηση, πὸν τοῦ ἔδωσαν ὁ Marx, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ μιὰν ἄποψη ἀπόλυτη. Ἡ πλέρια ἐξαφάνιση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γύρω ζωῆς, τὸ ἀντικαθρέπτισμα τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν στὸν ἄνθρωπο, πὸν δὲ μένει ἔτσι νὰ εἶναι παρὰ κάτι ὀλότελα παθητικὸ καὶ ἀδημιουργικὸ, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτη διατύπωση μιᾶς θεωρίας, πὸν ὅμως ἡ ἀλήθεια κρύβεται μέσα της καὶ μπορεῖ νὰ βρεθεῖ. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ κατάλληλη θέση γιὰ μιὰ πλατύτερη ἔρευνα τοῦ προβλήματος, πὸν θὰ μάκρανε καὶ ὑπερβολικὰ τὴ μελέτη αὐτή. Ἡ ἐπιστήμη θὰ δώσει στὸ μέλλον τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀπάντηση της, ἀφοῦ βέβαια δὲ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανένας βάσιμα, πὸς ἡ ἔρευνα του ἔχει ἐξαντληθεῖ. Μὲ τὰ δεδομένα ὅμως πὸν ἔχουμε ὡς σήμερα εἶναι ἀναμφισβήτητο τοῦτο: πὸς δηλ. δὲ μπορούμε νὰ πάρουμε τὸν ἄνθρωπο σὰν κάτι ἀπόλυτο καὶ αὐθύπαρτο μέσα στὴ ζωὴ. Ἀσφαλῶς, οἱ πνευματικὲς του ἱκανότητες, ἀφτὴ ἡ φυσικὴ του κατασκευὴ τοῦ δίνουν μιὰ προνομιακὴ θέση μέσα στὴ φύση. Γι' ἀφτὸ καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ἐξομοιωθεῖ μὲ κάθε ἄλλο ἀσυνείδητο ζῶο πὸν ὑπάρχει. Ἄλλ' ἀφτὸ δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ σημαίνει πὸς εἶναι σὲ θέση νὰ καθορίζεται ἀπόλυτα ἀπέναντι στὴ ζωὴ, νὰ εἶναι κυρίαρχο ὑποκείμενο δικαίου στὴν πλατύτατη σημασία τοῦ ὄρου. Μιὰ τέτια ἀντίληψη θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ μας ἐμπειρία καὶ σήμερα σίγουρα δὲ στέκεται. Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα. Ἡ μεγαλαφύια ἐνὸς Ναπολέοντα δὲ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἐπανάσταση. Γενήθηκε ἀσφαλῶς τέτιος καὶ τέτιος θὰ γινόταν καὶ σὲ κάθε ἄλλη ἐποχὴ. Ἡ εἰδοποιητικὴ ὅμως διαφορὰ εἶναι τούτη. Πὸς σὲ μιὰν ἄλλη ἐποχὴ θὰ ἦταν ἕνας Καίσαρας, ἕνας Ἀνίβας ἢ ἕνας Τιμουρλέγκ καὶ ἡ δράση του δὲ θὰ εἶχε τὸ χαρακτήρα, πὸν τῆς ἔδωσε τὸ 1800. Οἱ πολιτικὲς συλήψεις του καὶ οἱ στρατιωτικὲς προσπάθειες, πὸν τὶς ἐξυψηρετούσαν, δὲ θὰ εἶχαν γιὰ σκοπὸ τους τὴν κατάλυση στὴν Ἐβρώπη τοῦ φεουδαρχισμοῦ καὶ τὴν ἐπέχταση τῆς ἀστικῆς Ἐπανάστασης. Σὲ μιὰν ἄλλη ἐποχὴ θρησκευτικοῦ καὶ μυστικιστικοῦ φανατισμοῦ γιὰ παράδειγμα, ὁ ρατσιοναλιστὴς καὶ ριζοσπάστης στρατηγός, πὸν φυλάκισε τὸν Πάπα, σύμβολο τοῦ ἐκκλησιαστικοφεουδαρχικοῦ μεσαιῶνα, θὰ μπορούσε νὰ γίνει ὁ ἀρχηγὸς μιᾶς secte θρησκευτικῆς, ὅπως ὁ Μωάμεθ. Κι ἄς πάμε ἀκόμα πιὸ πίσω. Στὴν Ἀναγέννηση, ἂν δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ ἐμπορικὴ ἀνταλλαγὴ μὲ τὴν Ἀνατολή, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἤδη στὴν Ἰταλία, τὴ Γαλλία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὶς Κάτω Χῶρες μιὰ ἰσχυρὰ ἀναπτυγμένη ἀστικὴ τάξη, πὸν ζητοῦσε διέξοδο γιὰ τὴν ἐπικοινωνία της μὲ τὴν Ἀνατολή, πὸν εἶχε κόψει ἡ Τουρκικὴ κατάχτηση, θὰ ὑπῆρχαν οἱ μεγάλοι θαλασοπόροι, ὁ Colombo, ὁ Vespuccio καὶ τόσοι ἄλλοι; Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἄπειρα. Καὶ βγαίνει καθαρότατο τὸ συμπέρασμα ἀπ' ἀφτὰ πὸς μιὰ κυρίαρχη ἀνάγκη ἦταν ἐκεῖνη πὸν ἔσπρωξε πάντα τὸν ἄνθρωπο στὶς μεγαλύτερες προσπάθειες του. Ἡ ἐνέργεια του ποτὲ δὲν ὑπῆρξε ἀφτότελη καὶ τὸ περιεχόμενο της εἶχε πάντα ἕναν ἀφστηρὸ ἀντικειμενικὸ καθορισμό. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα ζητήσουμε παραδείγματα σ' ἕνα πλατύτερο πλαίσιο μέσα καὶ θελήσουμε νὰ βροῦμε τὴν αἰτιατὴ σχέση, πὸν μπορεῖ νὰ συνδέει τὶς διαφορὲς μορφὲς τῆς ζωῆς μὲ τοὺς ὀικονομικοὺς ὄρους «δηλ. τοὺς παραγωγικοὺς», πὸν ὑπῆρχαν κάθε φορά, θὰ ἰδοῦμε πάλι μὲ πόση σταθερότητα καὶ ὀμοιομορφία, ἐκδηλώνεται μιὰ ἀδιάκοπη ἐξάρτηση μεταξύ των. Μπορεῖ βέβαια νὰ

φαίνεται κάπως ἀστεῖο καὶ ἀφθαίρετο τὸ παράδειγμα τοῦ Marx μὲ τοὺς μύλους (χειροκίνητο καὶ ἀτμοκίνητο). Θὰ ἤθελα ὅμως οἱ ἀντίπαλοι τῆς θεωρίας νὰ μοῦ ἔφεραν τὸ ἀντίθετο. Θὰ ἤθελα πραγματικά, ἀντὶ νὰ μοῦ λένε ὅτι ἀφτὸ «ἀποτελεῖ καθαρὰν μεταφυσικὴν» νὰ μοῦ δώσουν μιὰ μορφὴ ζωῆς, πὸν νὰ μὴ ἦταν καθορισμένη ἀπὸ τοὺς παραγωγικοὺς ὄρους. Ἄλλὰ θὰ μοῦ πεῖ ὁ κ. Κανελλόπουλος: τί εἶναι αὐτοὶ οἱ ὄροι τῆς παραγωγῆς; ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πὸν «παρίστανται ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ παίζου μετ' αὐτῶν ὡς πνεύματα πειρακτικά»; Ἡ εἰκόνα εἶναι πραγματικὰ ὠραία. Δείχνει ὅμως ταφτόχρονα πόσο λίγο ἔχει ἀντιληφθεῖ ὁ μαθητὴς τοῦ Sombart τὴν θέση τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ δυνάμεις τῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι καθόλου μυστηριώδεις γιὰ τὸ σημερινὸ τουλάχιστο ἄνθρωπο. Ὁ ἀτμός, ὁ ἤλεκτροισμὸς, γιὰ νὰ μεταχειριστῶ τὶς σημερινὲς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἢ τὸ ἀνθρώπινο χέρι στὰ παλιότερα χρόνια, ὑπάρχουν μέσα στὴν Φύση, καὶ ἡ χρῆση τους στὴ ζωὴ δὲν ἐρχεται καθόλου ἀφτόματη. Γιατὶ, ἂν ἐρχόταν ἔτσι, δὲ θὰ χρειάζονταν δέκα ἑκατομύρια χρόνια γιὰ νὰ φτάσει ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς στὴν σημερινὴ ἀνάπτυξη του. Ὁ ἄνθρωπος θὰ χρησιμοποιοῦσε τὸ ἀφτοκίνητο καὶ τὸ ἀεροπλάνο καὶ θὰ κατοικοῦσε σὲ πολυόροφες καὶ ἤλεκτροφωτισμένες ὀκέλες ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνιση του στὴ γῆ. Ἀφτὸς λοιπὸν εἶναι, πὸν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν φυσικῶν δυνάμεων καὶ μὲ τὶς τεχνικὲς ἐφεβρέσεις του, πὸν τὴν ἀκολουθοῦν, μαθαίνει τὴν ὑπαρξή τους, τὶς ἐξηγεῖ καὶ τὶς χρησιμοποιεῖ στὴν ζωὴ του. Δὲν ὀδηγιέται ὅμως ἀφθαίρετα στὸ ἀποτέλεσμα ἀφτό. Ἀπλούστατα ἐκδηλώνεται μ' ἀφτὸ τὸν τρόπο ἡ ἐμφυτὴ ἀνάγκη του γιὰ τὴν ἀδιάκοπη βελτίωση τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, πὸν γενᾶ ἢ καλυτέρευση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, ἀπαράλαχτα ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ κάθε ἄλλο φυσικὸ ὄν. Ἐτσι ἕνας φυσικὸς νόμος ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν κατάχτηση ὀλότελα καινούργιων παραγωγικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν ἀνύψωση τῶν ὄρων τῆς ζωῆς του, καὶ ἀσυνείδητα γιὰ τὰ εἰδικότερα ἀποτελέσματα, πὸν μπορεῖ νὰ ἔχουν στὴ μορφὴ τους, πὸν ἐρχονται ὕστερα ἀφτόματα καὶ ἄθελα του, ὅπως σὲ κάθε φυσικὴ λειτουργία. Ποῦ εἶναι τὸ μυστήριο; ποῦ εἶναι ἡ μεταφυσικὴ; ἀσφαλῶς ὄχι στὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμό. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἐξήγηση τῶν φαινόμενων δὲ δημιουργοῦν μυστήριο, πὸν ὑπάρχει μόνο σ' ὄσους δὲ θέλουν ἢ δὲ μποροῦν νὰ νιώσουν καὶ ὀλοκληρώσουν τὸ περιεχόμενο τους. Κι ὁ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐρεβνᾶ καὶ ἐξηγεῖ. Καὶ ἡ ἐξήγηση του, χωρὶς νὰ λύνει βέβαια ἀκόμη ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἀνθρώπινο πρόβλημα, δίνει τὴν ὀρθὴ γραμμὴ γιὰ τὴ μελέτη του. Ἀφαιρώντας κάθε μυστικισμό, χτυπώντας κάθε ἰδεαλιστικὴ προκατάληψη, ἀνοίγει τοὺς δρόμους, πὸν πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου, πὸν μόνο ἔτσι θὰ μπορέσει νὰ πραγματοποιήσει τὸν ἀνώτερο προορισμὸ της, καὶ νὰ βοηθήσει στὴ δημιουργία καλύτερων συνθηκῶν γιὰ τὴ ζωὴ.

Προσπάθησα στὶς παραπάνω γραμμὲς νὰ δείξω πόσο λίγο στέκονται οἱ κατηγορίες καὶ τὰ ἀφθαίρετα συμπεράσματα τοῦ κ. Π. Κανελλόπουλου γιὰ τὸν ἱστορικὸ Ὑλισμὸ. Ἡ ἐπιθυμία νὰ παρακολουθήσω τὴν μεθοδικὴ του μ' ἔκαμε νὰ ξεχωρίσω τὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς, πὸν ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ ἕνα ἀδιάσπαστο σύνολο μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ σοσιαλιστικὴ θεωρία. Ἀληθινὰ ἡ διαλεκτικὴ γέννησε τὶς περισσότερες ἀμφισβητήσεις γύρω της. Τὸ γεγονός ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Hegel γιὰ τὴν ὑποστήριξη μιᾶς καθαρᾶ μεταφυσικῆς καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πραγμα-

τικότητα φιλοσοφίας, συνδυασμένο με το άλλο ότι αφτός ο ίδιος ο Marx στα πρώτα του χρόνια είχε παρουσιαστεί σαν καθαρός Έγελιανιστής, ήταν αρκετό για μερικούς να του αποδώσουν με περισσότερη όρμη και πείσμα την κατηγορία για μεταφυσική. Ότι όμως αυτό δεν είναι σωστό, ότι η σοσιαλιστική διαλεκτική δεν έχει παρά μόνο ονομαστική συγγένεια με την Έγελιανή, είναι τόσο καθαρό, ώστε πραγματικά να άπορεί κανένας πώς βρίσκονται έκόμα άνθρωποι, που λένε πώς μελέτησαν τον επιστημονικό σοσιαλισμό κι όμως δεν τον έχουν καταλάβει. Ο κ. Κανελλόπουλος δεν πέφτει σ' ένα παρόμοιο λάθος. Συμφωνεί κι αφτός μαζί με τον Sombart ότι «ο θεωρών ταυτόσημον την διαλεκτικήν του Hegel προς την διαλεκτικήν του Marx και του Engels περιπίπτει εις στοιχειώδες και εις μαθητάς· μόνον συγγνωστόν σφάλμα, συγγέων την αντίφασιν μετά της αντιθέσεως, το αντιφατικόν μετά του άπλως αντιθέτου». Όμως αυτό δεν τότε βοήθησε καθόλου ούτε τη σοσιαλιστική διαλεκτική να καταλάβει ούτε κανένα ουσιαστικό έπιχείρημα να παρουσιάσει άπέναντι της. Αντίθετα μάλιστα, ξεκινώντας από Έγελιανή διαλεκτική, μ' αφτήν προσπαθεί να εξηγήσει κι ανταποδείξει τη Μαρξική, όπως δείχνει με τις ακόλουθες σκέψεις του: «άλλα και εάν άκόμη πρόκειται να όρμηθῆ τις εκ της παραδόξου διαλεκτικής του Marx έρωτώ: διατι άρραγε ή μόνη όρθή αντίθεσις του φεουδαλικού μονοπωλίου να είναι ο συναγωνισμός και όχι οτι δήποτε άλλο, ως π.χ. το μη φεουδαλικόν, αλλά κεφαλαιοκρατικόν μονοπώλιον, ή —όπερ ήρθότερον— ή έλλειψις άπλως του φεουδαλικού μονοπωλίου;... Πόθεν άρα γε εξάγεται ή αναγκαστικότης των αναφερομένων υπό του Marx και Engels αντιθέσεων, άφ' ου ούτως ή άλλως δεν πρόκειται περι αντιφάσεων, αι όποιαι προνομιακώς δικαιούνται να διεκδικήσουν αναγκαστικότητα, αναγκαστικότητα όμως ουχι έμπειρικήν, αλλά λογικήν; Πόθεν εξάγεται ή αναγκαστικότης της αντιφάσεως μεταξυ της όργανώσεως εν τη έπιχειρήσει και της αναρχίας εν τη άγορά;» Κι άποκρούοντας προσθέτει έμφαντικά: «μόνον ως άντανάκλασις του πνεύματος, δηλ. ως δευτερογενής πραγματικότης, είναι δυνατόν να θεωρηθῆ ο κόσμος των φαινομένων διεπόμενος υπό των νόμων της διαλεκτικής, διότι μόνον ή παραγωγή των έννοιων εις τας όποιας αποκλειστικώς χωρεῖ ή διαλεκτική εις το επίπεδον ιδεών δημιουργών, δηλ. ο συνταυτισμός Λογικής και Μεταφυσικής είναι δυνατόν να επιτρέψει την διαλεκτικήν εξάρτησιν του κόσμου των φαινομένων εκ του πνεύματος. Πάσα άλλη χρησιμοποίησις της διαλεκτικής άποτελεῖ «*contradictio in se*». Άλλή άκριβώς; έδώ είναι ο κόμπας του ζητήματος. Στον Hegel ή διαλεκτική είναι κάτι που τίθεται και χρησιμοποιείται έξωτ'ρικά. Στον ιστορικό ύλισμό ή διαλεκτική είναι ο τρόπος της λειτουργίας του κοινωνικού φαινομένου, που υπάρχει μέσα του κι ή μελέτη τον άποκαλύπτει. Και στίς δυο περιπτώσεις βέβαια έχει κοινή καταγωγή, ότι δηλ. ή διαλεκτική άποτελεῖ την κύρια βάση της λειτουργίας της παγκόσμιας μηχανικής. Η άδιάκοπη μεταβολή και κίνηση των φυσικών στοιχείων και σ' αφτά έκόμα τα έλαχιστότατα μόρια τους, στα άπειροστά της ύλης, σ' αφτήν στηρίζεται. Αφτός ο βασικός φυσικός νόμος για την άφθαράσια της ύλης μέσα σ' όλες τις άδιάκοπες μεταβολές, που παθαίνει, πιστοποιεί φανερότατα την διαλεκτική κίνηση του φυσικού κόσμου. Η αντίληψη του νόμου αυτού δεν είναι ένα αργιογι λογικό κατασκέβασμα, ούτε ένα καλαμπούρι όπως φαντάζεται ο κ. Κανελλόπουλος. Στηρίζεται αντίθετα στην πιστοποίηση, που δίνει για την ύπαρξη του ή έμπειρική μελέτη του φυσικού γίνεσθαι, κι ο μετα-

φυσικός όρος που τον καθορίζει, δεν μεταβάλλει σε τίποτα την ουσία του περιεχομένου του. Η μεταβολή του σπέρματος σε ζωο, δηλ. ή γέννηση του όντος, κι ύστερα ο θάνατος του επιβεβαιώνουν τον νόμο αφτό, όπως δήποτε κι αν όνομαστει. Κι ή λειτουργία του φανερώνεται από κάθε φυσικό φαινόμενο χωριστά, και το σύνολο του φυσικού κόσμου, όπου ή άδιάκοπη σύγκρουση και μεταβολή των δυνάμεων, παράγει ολοένα καινούργιες καταστάσεις. Όταν λέμε αφτό το πράμα δεν κάνουμε κανένα λογοπαίγνιο. Πιστοποιούμε μιá κατάσταση που υπάρχει, επιβεβαιώνουμε μιá φυσική λειτουργία, καθορίζουμε έμπειρικά ένα νόμο της. Όπως δήποτε και αν τον όνομάσουμε, διαλεκτική κίνηση των όντων ή όπως άλλως, το περιεχόμενο μένει ένα. Κι αφτό επαναλαμβάνεται άπαράλαχτα στο κοινωνικό φαινόμενο. Η μελέτη του, κι όχι ένα αργιογι αξίωμα, άποδείχνει πώς ή μεταβολή των παραγωγικών δυνάμεων, βάζοντας σε αντίθεση τις κοινωνικές τάξεις, ενεργεί διαλεκτικά. Αυτό άποδείχνει την άνωλογία που υπάρχει στην λειτουργία του φυσικού και κοινωνικού γίνεσθαι, ανεξάρτητα από κάθε λογική και αργιογι βάση. Για ναρθω στο παράδειγμα του κ. Κανελλοπούλου, το έρώτημα γι' αυτό τίθεται έτσι: ή αντίθεση του φεουδαρικού μονοπωλίου σύμφωνα με την επιστημονική έμπειρία είναι ή δεν είναι ή λεφτερη ανταλλαγή, ο συναγωνισμός; Εκεί στρέφεται το έρώτημα και όχι ποια θα μπορούσε να είναι ή λογική αντίφαση του φεουδαλισμού. Γιατι δεν πρόκειται αν σ' ένα λογικό σχήμα μπορεί ή αντίφαση του φεουδαλικού μονοπωλίου να είναι το μη φεουδαλικόν ή το καπιταλιστικό μονοπώλιο, ή «άπλως ή έλλειψις του φεουδαρικού μονοπωλίου» όπως θέλει ο κ. Κανελλόπουλος, για τον ίδιο ακριβώς λόγο, που για τα φυσικά όντα ή αντίθεση της ζωής δε μπορεί να είναι τίποτε άλλο έξω από τον θάνατο, άφου κατά την έμπειρία της επιστήμης αφτός μόνο περιέχει την άρνηση της. Η έμπειρία μας λοιπόν από την έρευνα της λειτουργίας, που άκολούθησεν ή εξέλιξη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, μάς βεβαιώνει πώς ή αντίθεση, ή καταλυτική άρνηση του φεουδαλικού μονοπωλίου ήταν ή λεφτερη ανταλλαγή, ο συναγωνισμός, και μόνον ένας ιστορικά άκατάρτιστος και κακόπιστος θα μπορούσε να άμφισβητήσει την άλήθεια αφτή. Και σ' αφτό ακριβώς το σημείο υπάρχει ή αναγκαστικότης της διαλεκτικής, που ο κ. Κανελλόπουλος δεν καταλαβαίνει. Ο ίδιος νομίζει ακόμα πώς βρήκε μιάν αντίφαση μεταξυ Marx και Engels, και μάς λέει: «πώς συμβαίνει ώστε ο μὲν Engels να θεωρεῖ την άτομικήν ιδιοκτησίαν ως άρνησιν της κοινοκτημοσύνης, ο δε Marx την καπιταλιστικήν ιδιοκτησίαν ως άρνησιν της άτομικής και ιδίας εργασίας άπορρεούσης ιδιοκτησίας»; Άλλά που είναι ή αντίφαση κι ή σύγκρουση των αντιλήψεων; Οι δυο αυτές αντιθέσεις άφορούν χωριστές περιόδους της κοινωνικής εξέλιξης. Ο Engels μιλά για την πρωτόγονη κοινοκτημοσύνη, που ή ύπαρξη της είναι επιστημονικά βεβαιωμένη και δεν θα μπορούσε βάσιμα να άμφισβητηθῆ. Και μάς λέει πώς ή άρνηση της, ή καταλυτική της αίτια, ήταν ή δημιουργία της άτομικής ιδιοκτησίας. Ο Marx παίρνει την άκόλουθη περίοδο. Την περίοδο που από την άτομική ιδιοκτησία δημιουργήθηκε ή καπιταλιστική, κι άφου άναμφισβήτητο φαινόμενο της δέφτερης είναι ή συγκέντρωση του πλούτου, που πραγματοποιείται με την άφαίρεση του από τα άτομα για όφελος ενός στενότερου κοινωνικού κύκλου, των κεφαλαιοκρατών ιδιοκτητών, καθορίζει για άρνηση και καταλυτική αίτια της άτομικής ιδιοκτησίας την κεφαλαιοκρατική. Που μπορεί να υπάρχει διαφορά γνώμης στο σημείο αφτό, άφου

οὔτε κὰν ἡ περίστασις δὲν εἶναι ἴδια· Πουθενά. Ἄφ' οὗτο εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς σοσιαλιστικῆς διαλεκτικῆς. Εἶναι ἡ θεωρητικὴ διατύπωση τῆς αἰωνίας πάλης γιὰ τὴ ζωὴ, καὶ δὲ θὰ εἶχα νὰ ἐπικαλεσθῶ, σὰν τελικὴ ἀντίκρουση τῶν ὄσων λέει ὁ κ. Κανελλόπουλος, παρὰ τὰ ἀκόλουθα λόγια τοῦ Vilfredo Pareto, πού σὲ τόσα ἄλλα σημεῖα ἦταν ἕνας φανατικὸς πολέμιος τῆς ἐπιστημονικῆς σοσιαλιστικῆς θεωρίας. «Ὁ ἀγὼνας γιὰ τὴ ζωὴ ἢ τὴν καλύτερη τῶν ὄρων τῆς εἶναι γενικὸ φαινόμενο στὰ ζῶα, καὶ ὅ,τι ξέρουμε γι' αὐτὸν μᾶς τὸν ἐπιβεβαιώνει σὰν ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους συντελεστῆς τῆς διατήρησης καὶ τῆς βελτιώσεως τῆς ράτσας. Εἶναι λοιπὸν πολὺ ἀπίθανο ὅτι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ τὸν ἀποφύγουν, καὶ μάλιστα μὲ ὠφέλεια τους. Ἡμεῖς ἀδύναμοι ἀπέναντι στὴν οὐσία τοῦ φαινομένου, καὶ ὅλες μας οἱ προσπάθειες μόνον ἕνα ἀποτέλεσμα μπορεῖ νὰ ἔχουν, νὰ μεταβάλουν ἐλαφρὰ ὠρισμένες φόρμες του». Ὁ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς διαπιστώνοντας τὸ φαινόμενο αὐτὸ, δίνοντας μ' αὐτὸ τὸν νόμον πού ρυθμίζει τὴν ἐπίδραση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὸ κοινωνικὸ γίγνεσθαι, καὶ ταφτόχρονα τὴ μέθοδο πού πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ρεαλιστικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ, δίνει τὴν ὀρθὴ κατέφθυση καὶ τὴ μόνη σωστὴ κοινωνιολογικὴ μέθοδο. Καὶ πόσο φαίνεται ἔτσι ὀρθὴ καὶ ἀμελέτητῃ ἢ σκέψη τοῦ κ. Κανελλόπουλου, πὼς ὕλισμὸς καὶ διαλεκτικὴ εἶναι ἔνοιες ἀσυμβίβαστες. Ἀντίθετα ἡ διαλεκτικὴ ἀντλεῖ τὴ ζωὴ τῆς ἀπ' αὐτὴ τὴ λειτουργία τῆς κίνησης καὶ τῆς μηχανικῆς ὕλης, ἀποτελεῖ τὸν κύριον καὶ βασικὸν νόμον πού τὴ ρυθμίζει. Καὶ ὁ ἐπιστήμονας πού τὴ διαπιστώνει δὲν τὴ χρησιμοποιεῖ ἀφθαίρετα καὶ ἀργιόρι, μὰ δέχεται ἐκεῖνο πού ἡ ἐμπειρία τῆς παρατήρησης τοῦ ἐπιβεβαιώνει καὶ τοῦ προσδιορίζει.

Σταματῶ. Ἕνα ἄλλο κριτικὸ σημεῖωμα, πού σκόπευε νὰ σκισάσῃ τὰ ἐπιστημονικὰ σφάλματα τοῦ κ. Κανελλόπουλου καὶ τὸ ἄβαθον καὶ ὀρθὸν κατηγορῶ τοῦ ἐναντία στὸν ἐπιστημονικὸν σοσιαλισμὸν, πλάτυνε δυσανάλογα μὲ τὸ χῶρον πού μοῦ παραχωρήθηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Δὲν πιστέβω μ' ὅσα παραπάνω ἐκθέτω νὰ πρόσσετα τίποτε οὐσιαστικὸν στὴ σοσιαλιστικὴ θεωρία. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ τονίσω τοῦτο ὅτι ὁ Μαρξισμὸς ἢ ἀκόμα καλύτερα ὁ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς δὲν ἰσχυρίζεται πὼς λύνει ὅλα τὰ προβλήματα πού θέτει ἡ γύρω του ζωὴ. Ἀσφαλῶς ὅμως εἶναι ἡ ἀνώτερη καὶ πληρέστερη προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ νιώσει αὐτὸ πού πέρασε ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ νὰ προετοιμάσῃ καλύτερα τὸ μέλλον του. Γιατὶ τότε μόνον ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐξασφαλίσει πραγματικὰ τὴν ἐβημερία του, ὅταν ἐξαφανίζοντας τὴν ἐκμετάλειψη τῶν ὁμοίων του προσπαθῆσῃ νὰ καταχτήσῃ ὅσο μπορεῖ περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἀπέραντους πόρους, πού ἡ φύσις γύρω του πλέρια διαθέτει.

Καὶ οἱ ἄνθρωποι, πού θέλουν κάτι νὰ ἀφήσουν πίσω τους ἀπὸ τὴ δράση τους στὴν ζωὴ, ἔχουν μιὰ σαφῆ καὶ ὀρισμένη ὑποχρέωση. Νὰ ἀφιερῶνουν ὅλες τὶς δυνάμεις τους γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν μόνων αὐτῶν ἀνθρώπινων σκοπῶν ἐσκεπάζοντας, ὅπου τὰ βρίσκουν, τὰ ὄργανα τοῦ συσκοτισμοῦ, πού μόνον τους προσορισμὸν ἔχουν νὰ ματαιώσουν ἀπὸ ἐγωϊστικὰς ἀφορμὰς τὴν ἀνύψωσιν καὶ τὴ βελτιώσιν τοῦ ἀνθρώπινου συνόλου.

## ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

### Ἕνας νέος «κριτικὸς» τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ

Τώρα τελεφεταῖα οἱ «κριτικοὶ» τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ πληθαίνουν καὶ στὸν τόπον μας. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Καζάζη καὶ τὰ «Ἑλληνικὰ Γράμματα», ὁ κ. Παν. Κανελλόπουλος ἐνέγραψε καὶ αὐτὸς προσημείωση στὰ διανοητικὰ οἰκόπεδα τῆς Ἀντίδρασης. Μὲ μιὰ του καὶ μόνη διάλεξιν στὴν αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (\*) ἀνάλαβε νὰ ἐξοντώσῃ τὸν πατέρα τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, τὸν Κάρολον Μάρξ, καὶ νὰ ξεγράψῃ τὸ μαρξισμόν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς στὴ Γερμανία καὶ ἄλλοι οἱ «κριτικοὶ» τοῦ μαρξισμοῦ ἐγραψαν ἕνα σωρὸν τόμων γιὰ νὰ ἀναιρέσουν τὸ Μάρξ. Ὁ κ. Κανελλόπουλος ὅμως δὲν ἔκαμε τόσο μεγάλο κόπον. Ἀρκέστηκε σὲ μιὰ διάλεξιν καὶ μάλιστα μὲ ἐπιχειρήματα δανεικὰ ἀπὸ τὸ γνωστὸ γερμανὸν καθηγητὴ Σόμπαρτ. Γι' αὐτὸ, τὸ μόνον πού μπορεῖ νὰ διεκδικήσῃ ἀπὸ τὴ διάλεξιν—κριτικὴ του—εἶναι μερικὲς εἰρωνίαις του γιὰ τὸ Μάρξ καὶ Ἑγγελς, καὶ ἄλλες τόσες παρερμηνείαις, παρανοήσεις καὶ ἀνακριβείαις. Πρὸ πάντων ὅμως ἰδιοχτησία, πού ἀνήκει ἀπόλυτα στὸν κ. Κ. ἀπὸ τὴ διάλεξιν του, εἶναι τὸ ἔφος του, ἔφος πομπώδικο καὶ κάπως ἀλαζονικό. Αὐτὸ ὅμως δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ. Ἐδῶ θὰ ἀπαντήσουμε μόνον στὰ δανεικὰ ἐπιχειρήματα του. Ἰσως μερικοὶ μᾶς πούνε, πὼς δὲν ἀξίζει τὸν κόπον μιὰ ἀπάντησιν σένα φυλλάδιον πού ἀπὸ μακριὰ μυρίζει πὼς δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴ σοβαρὴν κριτικὴν. Μὲ τὴν τέττα ἀντίληψιν δὲ συμφωνῶ, γιατί πρώτα ἡ «κριτικὴ» τοῦ κ. Κ. παρουσιάζεται μὲ τὸ κύρος ἐνός Σόμπαρτ, καὶ δέφτερο τὸ τυπωμένον αὐτὸ φυλλάδιον ἔκαμε τὸ γύρον τῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαίδεψης καὶ τῶν Διδασκαλείων μὲ τὴν «ἐβγενικὰ σύμπραξιν» τοῦ πρώην ὑπουργοῦ κ. Νικολοῦθι καὶ τοῦ γραμματέα του κ. Λούβαρη.

Ἐξάλλου ἡ «κριτικὴ» τοῦ κ. Κ. εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ δείγματα τῆς «ἀφύπνισης» τῆς κυρίαρχης τάξης, πού καὶ στὸ διανοητικὸν ἐπίπεδον ἀρχισε μὲ τὰ πρῶτα ἀντιδραστικὰ μέσα τὸν πόλεμον ἐναντίον σὲ κάθε προοδευτικὴν πνευματικὴν κίνησιν, πού ὡς τὰ τώρα τὸν περιορίζετο μόνον στὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Τελεφεταῖα καὶ ὁ κ. Ν. Καζάζης θάρῃ ἀπὸ τὴν αἴθουσαν καὶ αὐτὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἔκρουσε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου καὶ φώναξε μ' ὅλη τὴ δυνάμειν του πὼς ὁ «μαρξισμὸς εἶναι ἐθνικὸς κίνδυνος». (\*\*)

Νὰ τί λέει ἀκριβῶς ὁ κ. Κανελλόπουλος. «Ἐν ἀπὸ τὰ πλέον σημαντικὰ γεγονότα εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εἶναι ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη σημειωθεῖσα ἀθρόα προσχώρησις τῶν διανοουμένων εἰς τὸν ἱστορικὸν ὕλισμον. Δὲν θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ κρίνω τὸ γεγονὸς τοῦτο. Περιορίζομαι εἰς τὴν πιστοποίησιν αὐτοῦ, πιστοποιῶσιν ὅμως, ἡ ὁποία ἔχει ἀνάγκη καὶ τῆς ἀκολουθοῦντος χαρακτηριστικῆς προσθήκης: ὅτι μόνον ἐν Ἑλλάδι ἐσημειώθη τὸ φαινόμενον τῆς προσχωρήσεως εἰς θεωρίαν τινα, χωρὶς νὰ προηγηθῇ πνευματικὴ ἢ καὶ ψυχικὴ τις ἀντίστασις, χωρὶς νὰ γεννηθῇ ἡ ἀνάγκη σοβαρᾶς κριτικῆς». Ἡ ὁμολογία αὐτὴ εἶναι στὸ βάθος ἡ ἴδια κραυγὴ τοῦ κ. Καζάζη. Ὅσο καὶ ἂν περιορίζεται στὰ ὄρια μιᾶς κριτικῆς, ὅπως ὁ Καζάζης καὶ τόσοι ἄλλοι, ἔτσι καὶ ὁ Κανελλόπουλος ντεπουτάρει γιὰ διανοητικὸν κρᾶχτην τῆς κυρίαρχης τάξης. Εἶναι πιά κοινὸν μυστικόν, πὼς σήμερον μέσα στὴν ἀστικὴν τάξιν βασιλεύει μιὰ σύγχυσις, πού τὴ βλέπει κανένας σ'

\* Στις 10 τοῦ Μάρτη 1923. Τὴ διάλεξιν αὐτὴν τὴν τύπωσεν ὁ κ. Ἐλευθεροδάκης σὲ φυλλάδιον μὲ τὸν τίτλον «Κριτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ». Τὴν πρώτην ὅμως ἀψιμαχίαν του μὲ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμον τὴν ἔδωκεν ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος στὸ περιοδικὸν τοῦ κ. Βέη. Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Χρονικὰ (Χρ. 1926) κρίνοντας τὸ βιβλίον μου «Νεοελληνικὴ Πολιτικὴ Ἱστορία».

(\*\*) Κοίτα τὸ φυλλάδιον του: Ὁ Μαρξισμὸς ἐθνικὸς κίνδυνος. Ἀθῆναι 1928. Ὁ κ. Κανελλόπουλος ἔχει βέβαια μιὰ ἐπιφανειακὴ διαφωνία μὲ τὸν κ. Καζάζη, χαρακτηρίζει τὸν μαρξισμόν ὄχι ἐθνικόν, μὰ «πνευματικόν» κίνδυνον.

όλες τις εκδηλώσεις της. Η ανέλπιση γι' αυτήν εξέλιξη του εργατικού κινήματος προς τα άριστα μ' όλες τις συνέπειες του, ο κλονισμός που έπαθαν όλες οι ήθικες «άξίες» της κυρίαρχης τάξης στη συνείδηση της νεολαίας που σπουδάζει, ή έλειψη ενός «πολιτισμού» της αστικής μας τάξης που νάχει κάποιες ρίζες και κάποιαν επίδραση, όλα αυτά έκαμαν την αστική τάξη να σαστίσει και να περάσει απότομα στην αντίδραση. Από το σάστισμα αυτό δέ γλύτωσε και ο κ. Κ., όσο κι αν είχε στη διάλεξη του για τυφλοσύνη το Σόμπαρτ.

Έρχομαστε τώρα στα έπιχειρήματα του και μάλιστα αρχίζουμε από ένα «δικό του» έπιχείρημα. Γράφει: «Οί μόν σοσιαλισται — κυρίως έν Έλλάδι— (γιατί κυρίως έν Έλλάδι;) θεωροϋν συνδεδεμένην την πολιτικήν ιδεολογίαν των προς την έπιστήμην και θεωρίαν του Μάρξ... Οί σοσιαλισται όμως είνε τελείως άδικαιολόγητοι, συνταυτίζοντες την ιδεολογίαν των προς την έπιστήμην του Μάρξ. Ο συνταυτισμός οϋτος δέν σημαίνει ει μη έλλειψιν έσωτερικής έμπνεύσεως και πίστεως πραγματικής. Η πολιτική δέν προσφεύγει εις την έπιστήμην ει μη μόνον όταν στερείται δημιουργικής θελήσεως. Η δημιουργία δέν έχει ανάγκην έπιστημονικών κριτηρίων. Ο κομμουνιστής, ο όποιος παραπέμπει τον έλέγχοντα αυτόν αντίπαλον εις την υπό του Μάρξ δήτην άποδειχθείσαν διαλεκτικήν νομοτέλειαν της ιστορίας, δμολογεί χωρίς βεβαίως να θέλη, ότι στερείται της ίδιας οϋσης εις τον γνήσιον πολιτικόν θελήσεως προς δημιουργίαν ιστορίας. Εάν οί Walther Rathenau και Gustav Landauer—άνδρες κατ' έπιφασιν μόν αντιθέτου πολιτικής και κοινωνικής συνειδήσεως, πράγματι όμως ένθουσιώδεις φορείς και ευγενή θύματα της αυτής πίστεως— έπολέμισαν τον μαρξισμόν, έπραξαν τουτο άκριβώς διότι έπίστευαν, ότι ή θέλησις οϋτε έχει, οϋτε πρέπει να έχη ανάγκην της έπιστήμης. Ο Landauer μάλιστα έπολέμησε τον μαρξισμόν διότι έπίστευεν ειδικώς εις τον κομμουνισμόν». Αντιγράψαμε δλόκληρη την παραπάνω περικοπή γιατί είναι πολύ χαρακτηριστική. Ο Κ. πιστέβει πως ή ιστορία είναι ά θαιρετη δημιουργία των «μεγάλων» άνδρων. Δέν βλέπει κανένα άλλο κίνητρο στην εξέλιξη των κοινωνιών. Βέβαια ή θεωρία αυτή δέν είναι καθόλου νέα, οϋτε «δική» του. Ίσα ίσα είναι παμπάλαιη. Ο ίντεντερμινισμός και ίντιβιντουαλισμός του όμως τον σπρώχνουν σε παραλογισμούς δλοφάνερους. Η «πολιτική» που θέλει να την άπομονώσει από την έπιστήμη δέν είναι καμιά έξω τόπου και χρόνου θεότητα. Οϋτε είναι κανένα στερεότυπο ιδανικό. Η πολιτική βγαίνει μέσα από την κοινωνία και εκφράζει συμφέροντα και πόθους ταξικών, γι' αυτό και δέν υπάρχει μια πολιτική, μα πολλά κόματα με διαφορετικές πολιτικές καταστάσεις το καθένα. Ο πολιτικός λοιπόν όσο δήποτε ίκανός κι αν είναι, δέ μπορεί στο πολιτικό του πρόγραμμα ν' άγκαλιάσει «όλα» τα προβλήματα της κοινωνίας του και να ίκανοποιήσει τα συμφέροντα «όλων» των κοινωνικών τάξεων. Σε καμιά περίπτωση της ανθρώπινης ιστορίας οί «μεγάλοι πολιτικοί» δέν ήταν οί δημιουργοί ιστορίας. Η κοινωνία δημιουργεί τους «μεγάλους πολιτικούς» ή πιό σωστά, σε κάθε ορισμένη ιστορική περίοδο που μια κοινωνική τάξη παίζει προοδευτικό ρόλο μέσα στην κοινωνία, ή τάξη αυτή αναδειχνει ήγέτες της, εκείνους δηλαδή που είναι οί «φορείς των ιδανικών της», εκείνους που έχουν τα περισσότερα προσόντα, που νοιώθουν τον ιστορικό ρόλο που έχει να παίξει ή τάξη αυτή.

Αυτό μοναχά έχουμε ν' άπαντήσουμε στο σημείο αυτό. Τώρα όσο για τον «κομμουνισμό» (!!) του Λαντάουερ, τον αντιμαρξικό του μάλιστα κομμουνισμό, δέν έχουμε ν' άπαντήσουμε τίποτα γιατί την πληροφορία για τον κομμουνισμό των παραπάνω μόνο για άστειότητα μπορούμε να την πάρουμε. Οί πολιτικοί λοιπόν μακριά, λέει ο Κ., από την έπιστήμη. Γιατί; Γιατί ή έπιστήμη πρέπει να είναι το προνόμιο της κυρίαρχης τάξης. «Η έπιστήμη—λέει πάλι ο ίδιος—δέν είναι δυνατόν να μετατεθί εις το πεζοδρομίου ει μη μόνον επί θυσία της υποστάσεώς της». Ο Κ. μάλιστα πιστέβει πως υπάρχει μια και μόνη έπιστήμη, ή έπιστήμη των εκλεκτών. «Αϋτη—γράφει—έγεννήθη όταν δέν ύπηρχεν άκόμη αστικόν καθεστώς και προλεταριακή ιδεολογία». Περίεργο. Ο Κ. κάνει μερικά πηδήματα μέσα στην ιστορία. Ξεχνάει τι είταν ή έπιστήμη πριν από τον 17ον και 18ον αιώνα και γενικά την εξέλιξη της έπιστήμης (στο επίπεδο των φυσικών και κοινωνικών έπιστημών) από το Μεσαίωνα και δώθε. Άς είναι, για το ζήτημα αυτό είπαμε άλλου τη γνώμη μας. \* Πάμε τώρα στο κύριο θέμα της κριτικής του Κ. Χωρίς να διαβάσει τα ίδια έργα του Μάρξ, Έγγελς, του Πλεχά-

\* Κοιτ. άρθρο μου: «Η έπιστήμη στην πάλη των τάξεων» στη Νέα Έπιθεώρηση τευχ. 70. (Ιούλης) 1928.

νοφ, Λένιν, Κάουτσκη, \* Ρόζας Λούξεμπουργ κ. άλλ. (το λέει ο ίδιος πως δανείζεται τα έπιχειρήματα του από το βιβλίο του Σόμπαρτ «ο προλεταριακός σοσιαλισμός») έπικρίνει μια δλόκληρη κοσμοθεωρία, που δέν την έχει καταλάβει, και γι' αυτό πέφτει και σένα σωρό ανακρίβειες και σε συγχύσεις. Και πρώτα πρώτα κάνει σύγχυση της θεωρίας του ιστορικού υλισμού ως θεωρίας, και της διαλεκτικής, καθώς και του διαλεκτικού υλισμού του Μάρξ και «Έγγελς», δηλαδή ταφτίζει τη μέθοδο μελέτης της ιστορίας πότε με τη διαλεκτική μέθοδο και πότε με τη φιλοσοφία του μαρξισμού, το διαλεκτικό υλισμό. Κι έτσι, ενώ θαρεί πως κάνει κριτική του ιστορικού υλισμού, στην οϋσία κριτικάρει τη διαλεκτική \*\* του Μάρξ παρουσιάζοντας την για καθαρή «μεταφυσική» και μάλιστα με δυο λέξεις όλες όλες για «μεταφυσική άφιλοσόφητη». «Η θεωρία—λέει—περι ύπαρξεως άπολύτου φυσικής νομοτελείας έν τη ιστορία είναι καθαρώς μεταφυσική, δηλαδή άποτελεί προϋπόθεσιν αναπόδεικτον και όχι συμπέρασμα έμπειρικής έρεύνης». Δηλαδή πιό απλά: ράβδος έν γωνία άρα βρέχει. Κι άφου έτσι πιστοποίησε τη διαλεκτική μέθοδο του Μάρξ «άφιλοσόφητα μεταφυσική», ανακαλύπτει (κρατώντας πάντα το βιβλίο του Σόμπαρτ για φανάρι) πως και οί «παραγωγικές δυνάμεις», που αναφέρονται από το Μάρξ ως κίνητρο της ιστορίας, είναι «μυστηριώδεις και άκατανόητες», άρα πρέπει να «πεταχτούν κι αυτές στο καλάθι της άφιλοσόφητης μεταφυσικής». Ο Κ. (και δέν είναι φυσικά μόνος αυτός μα οί περισσότεροι έπικριτές του μαρξισμού) δέν έδιάβασε τον πρόλογο του Μάρξ στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», αν τον έδιάβαζε με προσοχή μαζί με τα άλλα έργα του Μάρξ και Έγγελς, θά έβλεπε πως όχι μονάχα δέν είνε έφκολο να κάνει κανείς τον κριτικό του Μάρξ, μα και πως οί «άντιφάσεις» Μάρξ και Έγγελς είναι άπλως εκφραστικές παραλαγές. \*\*\* Το ν' άραδιάζει (άπό δέφτερο μάλιστα χέρι παρμένες) μερικές ψαλιδι-

\* Αν έδιάβαζε μάλιστα τον Κάουτσκη δέ θάλεγε πως ο Κάουτσκη στις παραπομπές των βιβλίων του μόνο στον Έγγελς στηρίζεται κι όχι στο Μάρξ. Φαίνεται δέ πως όποτε άγνοεί το μεγάλο δίτομο (άπό 1500 σελίδες) έργο του Κάουτσκη «Η υλιστική αντίληψη της Ιστορίας» (έκδ. 1927), καθώς και τις παλιότερες εργασίες του ίδιου συγγραφέα.

\*\* Οί περικοπές, που αντιγράφει από τα βιβλία του Σόμπαρτ και που είναι παρμένες από το Μάρξ και Έγγελς, δέν μπορούν να γίνουν αντικείμενο κριτικής έτσι ξεκάφωτες; από το κείμενο τους. Η μέθοδος της τέτιας κριτικής είναι πολύ άπλοϊκή, και για τα συμπεράσματα της έφθύνονται μόνο εκείνοι που τα κατασκευάζουν. Έπίσης και μιάν άλλη παρατήρηση έχουμε να κάνουμε: Ο κ. Κ. μιλάει για τη διαλεκτική του Μάρξ σαν προφέσορας φουσκομένοσ. Μα άφου δέν έχει καταλάβει τη διαλεκτική που κρίνει, γιατί είναι δλοφάνερο πως μόνο άποσπάσματα διάβασε από δεύτερο μάλιστα χέρι (του Σόμπαρτ κ. άλλ.) πως είναι δυνατό να την κρίνει και να την έπικρίνει; Αν έκανε τον κόπο να διαβάσει του Μάρξ την «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας», και το «Αντι-Ντύριγκ», το «Λουδοβ. Φόιερμπαχ» του Έγγελς, και του Πλεχάνοφ, του Λένιν, του Κάουτσκη, του Λαφόργκ κ. άλλ. τις σχετικές μελέτες, δέ θά παρουσιάζονταν με τόσο τουπέ «κριτικός» του μαρξισμού.

\*\*\* Ο Κ. ύποστηρίζει άκόμα, πως ο Έγγελς στα τηλεφταία του χρόνια τροποποίησε κι άλλαξε τις αντιλήψεις του για τον «ιστορικό υλισμό». Κι αυτό είναι ένας φτιαγμένος θρύλος. Είναι αλήθεια πως στα (1890 και 1895) ο Έγγελς έγραψε δυο γράματα σχετικά με τον ιστορικό υλισμό, μα σ' αυτά δέν άπαρηθήκε τις πρώτες του αντιλήψεις. Και στο σημείο αυτό ο Κ. άντις να διαβάσει ο ίδιος το κείμενο των δυο άφτων έπιστολών του Έγγελς, άκολούθησε το Μπερνστάιν, που δέν είναι «πιστός άπόστολος» του μαρξισμού αλλά «άπαρηθής» του. Ο Μπερν. είναι πιό πολύ γνωστό και στον τηλεφταίο εργάτη πως όχι μόνο άπαρηθήκε το μαρξισμό μα και σχετικά με τα δυο παραπάνω γράματα του Έγγελς τα παρανόησε και τα παρεμήνεψε. Ο Έγγελς πουθενά, οϋτε και στις δυο άφτες έπιστολές, δέν έπρόσθεσε «εις τας παραγωγικές δυνάμεις και την παραγωγήν ανθρώπων, δηλαδή τας γενετησίους δυνάμεις». Ο φροϋντισμός αυτός του Έγγελς είνε «ανάκαλυψη» μόνο του κ. Κανελ. Έκείνο που κάνει ο Έγγελς στα δυο του άφτα γράματα είναι ή κατοχύρωση του ιστορικού υλισμού από τη μηχανική έρμηνεία και έφαρμογή του που έκαναν μερικοί δήτην» δπαδοί του. Όταν πάλι τονίζει πως και ή θρησκεία και ή πολιτική, το κράτος κλπ. «έπιδροϋν μέσα στην κοινωνία» δέν μεταρθμίζει τη θεωρία του ιστορικού υλισμού. Ο Έγγελς λέει, πως και άλλοι «παράγοντες» (θρησκεία, ιδέες, Κράτος κλπ) έπιδροϋν στην κοινωνία. Μα αυτό δέν είναι νέα αντίληψη. Ο Μάρξ και Έγγελς το έλεγαν αυτό και το ύποστηρίζαν όχι

σμένες περικοπές, πολύ «ψαλιδισμένες» μάλιστα, (του Μάρξ και Έγγελς, του Μπουχάριν και του Dietzgen) \* δέν αποδείχνει πώς κατάλαβε το μαρξισμό και πώς η κριτική του είναι «σοβαρή» έστω κι αν έχει συνεπίκουρο του τό Σόμπαρτ. Γιατί κανένας μαρξιστής δε λέει πώς «ο Μάρξ δέν αναγνώριζεν εις τόν άνθρωπον κατ' αρχήν υποκειμενικήν υπόστασιν» δηλαδή πώς η ανθρώπινη ιστορία εξελίσσεται χωρίς τη θέληση των ανθρώπων \*\* 'Ο Μάρξ στις θέσεις του για το Λουδοβίκο Φόιγερμπαχ λέει: «Οί φιλόσοφοι ως τὰ τώρα ἐξηγούσαν μοναχὰ τὸν κόσμον ἔτσι ἢ ἄλλιως ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶνε νὰ τὸν μεταβάλῃς».

Άρα, ο Μάρξ δέν ἐδίδαξε κανέναν «μοιρολατρισμό». 'Ο «ύλιστής» Μάρξ δέν είναι κανένας θεολόγος παλιᾶς ἢ καινούργιας μάρκας ὥστε νὰ σκέφτεται μεταφυσικά, ὅπως μετὴ φαντασία τους, τὸν κάνουν νὰ σκέφτεται οἱ «κριτικοί» του. (\*\*\*) 'Όλοι οἱ μαρξιστές—καὶ φυσικά πρῶτοι ὁ Μάρξ καὶ Έγγελς—διδάσκουν πὼς τὰ κοινωνικά φαινόμενα δέν ὑπάρχουν χωρὶς τοὺς ἄνθρώπους, δηλαδή τὰ κοινωνικά φαινόμενα ὑπάρχουν γιατί ὑπάρχει κοινωνία. Καὶ ὁ Πλεχάνωφ (στὶς προσθήκες του καὶ σχόλια στὴν ἀπ' ἀφτῶν μετάφραση τοῦ «Λουδ. Φόιγερμπαχ» τοῦ Έγγελς) γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα λέει «Ὅπως οἱ φυσικοὶ νόμοι δὲ μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν χωρὶς τὴν ὕλη, ἔτσι καὶ οἱ νόμοι τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τῶν ἀνθρώπων». Έδώ ὅμως δέν ἐνοεῖται ταφτισμός φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν νόμων ὅπως γιὰ λογαριασμό τοῦ Μάρξ, ἰσχυρίζονται οἱ λογῆς λογῆς κριτικοί του. Άλλο φυσικά καὶ ἄλλο κοινωνικά φαινόμενα. Μόνο γιὰ σύνδεση φύσης καὶ κοινωνίας μποροῦμε νὰ μιλήσουμε καὶ, ἡ σύνδεση αὐτὴ πού ὑπάρχει χωρὶς καμιά ἀντίρρηση, γίνεται μετὴν τεχνική (μετὴ τὸ σύστημα τῶν ἐργαλείων) τῆς κοινωνίας. Κι ἀκόμα κάτι ἄλλο οἱ μαρξιστές ἀφοῦ παραδέχονται τὴ σωστὴ ἀποψη πὼς τὰ κοινωνικά φαινόμενα δὲ γίνονται ἴδια τους, παρὰ διὰ μέσου τῶν ἀνθρώπων πότε συνειδητὰ καὶ πότε ἀσυνειδητὰ, φυσικά δέν ἀρνιέονται τὸ ρόλο τῆς θέλησης τῶν ἀνθρώπων. Κάθε ἄλλο. Έκείνο ὅμως πού ἀρνιέται εἶναι τὸ ἀφεξούσιο (ἐλευθερία βούλησης). Οἱ μαρξιστές ἐξηγοῦν τὴ θέληση, δηλαδή, ἐρμηνεύουν τὶς γενεσιουργικὲς αἰτίες τῆς θέλησης.

Μὰ καὶ μιὰ ἄλλη βασικὴ παρανόηση ἐξακολουθεῖ νὰ σερβίρεται μετὴ ὕφος «ἀποστομικῆς ἐπιχειρηματολογίας» ἀπὸ τοὺς «κριτικούς» τοῦ Μαρξισμού. Εἶπαμε παραπάνω πὼς

στὰ γεράματα τους μὰ ὅταν ἀκόμη εἶταν νέοι. 'Όπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Πλεχάνωφ (Τὰ θεμελιώδη Προβλήματα τοῦ μαρξισμού γαλ. μεταφ. 52-59) καὶ στὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο ἀναγνωρίζεται ἡ ἐπίδραση τοῦ ἰδεολογικοῦ «παράγοντα». Έκείνο ὅμως πού δέν καταλαβαίνουν οἱ «κριτικοί» τοῦ μαρξισμού εἶναι τοῦτο: 'Ο Μάρξ καὶ Έγγελς λένε καὶ ὑποστηρίζουν μετὴ ἀπόλυτη συνέπεια σ' ὅλα τὰ γραφτά τους πὼς «οἱ ἄλλοι αὐτοὶ παράγοντες» στὴν τελεφταία ἀνάλυση τους δέν ἔχουν ἀφθυπαρξία, μὰ κατὰγονται, γενιούνται, ἀπὸ τὴν οἰκονομία τῆς κοινωνίας.

\* Πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τοῦτο ἀκόμα: 'Ο Ἰωσήφ Ντίτσγκεν (ὁ «φιλόσοφος τοῦ προλεταριάτου» ὅπως τότε λένε μερικοὶ στὴ Γερμανία) καὶ ὁ Μπουχάριν δέν εἶναι μετὴ τὴν ἴδια ἔνοια «ἀπόστολοι» καὶ «μαθητές» τοῦ μαρξισμού. Ἀπὸ τὸν ἕνα ὡς τὸν ἄλλον ὑπάρχει διαφορά. 'Ο Μπουχάριν εἶναι ἕνας ὑγχορονος μαρξιστῆς τῆς σχολῆς τοῦ Λένιν. 'Ο Ντίτσγκεν ἔζησε στὰ 1828-1888 καὶ, ἂν καὶ ἐργάτης (βυροσδέφνης) μόνος του ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονη μελέτη διατύπωσε ἕνα δικό του φιλοσοφικὸ σύστημα πού πλησιάζει σὶὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό τοῦ Μάρξ.

\*\* Καὶ ὁ γερμανὸς καθηγητῆς Στάμλερ κριτικάροντας τὸ μαρξισμό βάλει μετὴ τὴ φαντασία του φαναλιστικὴ βάση στὴν κοσμοθεωρία τοῦ Μάρξ κι ἔτσι βγάζει τὰ ἐπιχειρήματα πού θέλει.

\*\*\* 'Ο κ. Κ. πιστέβοντας ὁ ἴδιος, σὰ διαρχικός πού εἶναι, στὰ μυστήρια βλέπει καὶ πίσω ἀπὸ τὸν «ιστορικὸ ὕλισμό» κάποιο μυστηριώδη φάντασμα. Θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ τὸ ξεορκίσει ἂν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἤξερε τί λένε οἱ μαρξιστές γιὰ τὰ «μυστήρια» καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἂν συμβουλευρότανε ἐκείνους πού ἀσχολήθηκαν μετὴ τὴν ἐρεβνα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν προτόγονων λαῶν. Θὰ τὸν πληροφοροῦσαν τότες πὼς ὁ προτόγονος ἄνθρωπος δέν ἀπασχολούτανε οὔτε μετὴ «πνεύματα» οὔτε μετὴ «συμφωνίες» σὸν τὸν Μπετόβεν, οὔτε μετὴ «πολιτικὲς συλλήψεις». Ἀπασχολούτανε μετὴ πολὺ πεζὰ πράματα, μετὴ τὴν ἐξασφάλιση τῆς διατροφῆς του. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος, εἶναι ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ὁ ἄνθρωπος ἐφτιασε ἐργαλεῖα, ὡς τὰ σήμερα, ἡ βάση τῆς συνολικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητος

ὁ Μάρξ δέν ταφτίζει τοὺς φυσικοὺς καὶ κοινωνικοὺς νόμους. Καὶ θὰ προσθέσουμε ἀκόμα πὼς δέν παραδέχεται γενικοὺς (κοινωνικοὺς) νόμους πού νὰ ἰσχύουν δηλαδή, γιὰ ὅλες τὶς ἐποχές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκονομίας κάθε ἐποχῆς. 'Ο Μάρξ παραδέχεται πὼς κάθε ἱστορικὴ περίοδος ἔχει τοὺς δικούς της νόμους. Οἱ «κριτικοί» ὅμως τοῦ Μάρξ μετὴ τὸ νὰ μὴ καταδέχονται νὰ διαβάσουν τὰ βιβλία του, τὸν κρίνουν μετὴ τὴ φαντασία τους. Κι ἔτσι ξεχνοῦν ἢ δέν ξέρουν τὸ τί λέει ὁ ἴδιος καὶ γι' ἀφτὸ καὶ γράφουν πολλές φορές καὶ «ἀνοησίες». 'Ο κ. Κ. ἀκολουθώντας τυφλὰ τὸ Σόμπαρτ, παραδέχεται κι ἀφτὸς μαζί μετὴ ὅλη τὴ «χορεία» τῶν ἀντιμαρξιστῶν, πὼς ὁ Μάρξ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ταφτίζει τοὺς φυσικοὺς μετὴ τοὺς κοινωνικοὺς νόμους καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη παραδέχεται γενικοὺς νόμους τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἄν διάβαζε ὅμως τὸν πρόλογο τοῦ Μάρξ στὴ β'. γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου καὶ, τὸ ἴδιο τὸ «Κεφάλαιο» καὶ ἀκόμα τὴν «Ἀθλιότητα τῆς φιλοφίας» στὴν παράγραφο «ἔβδομη καὶ τελεφταία παρατήρηση» θὰ μάθαινε πὼς οἱ σχέσεις μέσα στὶς ὁποῖες ἀπαντιοῦνται οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις δέν εἶναι αἰώνιοι νόμοι μὰ ταφτίζονται σὲ μιὰ ὄρισμένη κατάσταση ἐξέλιξης τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων καὶ ὅτι ἡ μεταβολὴ πού ἐγινε στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις φέρνει ἀναγκαστικὰ μιὰ μεταβολὴ στὶς παραγωγικὲς σχέσεις». 'Ο Kuczynski λοιπὸν πού ἀπάντησε σὶὸ σημεῖο ἀφτὸ σὶὸ Σόμπαρτ δέν παρερμηνεύει τὸ Μάρξ—γιατί ὁ Kuczynski διάβασε τὸ Μάρξ καὶ τὸν κατάλαβε, μὰ τὸν ἐρμηνεύει σωστὰ. Τὰ ἄλλα ὅσα λέει ὁ Κανελ. (στὸ παράρτημα του) δέν ἔχουν καμιά σοβαρότητα, εἶναι φραστικὲς μπουμπουλήθρες καὶ τίποτε ἄλλο.

Έδώ σὸν ἐπίλογο θὰ πρέπει νὰ κάμουμε καὶ μερικὲς «ἐπανορθώσεις» στὶς τόσες ἀνακρίβειες (καὶ εἶναι τόσες πολλές) (\*) τοῦ Κ. Ἄνατορικά μετὴ τὸν Λένιν, γράφει «εἰς ἕκ τῶν συστηματικότερων μαρξιστῶν φιλοσόφων ὁ Λένιν ἀναγκάζεται εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφικὸν συγγράμμα του «ύλισμός καὶ ἐμπειριοκριτισμός» νὰ ἀποσιωπήσῃ σχεδὸν τελείως τὴν οἰκονομικὴν βάση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης πραγματικότητας καὶ νὰ ἐμφανίσῃ τὸν ὕλισμόν ἐν ἡ εὐρυτάτῃ φιλοσοφικῇ μορφῇ αὐτοῦ, δηλαδή ὡς ἄρνησιν τοῦ ἰδεαλισμοῦ». Πληροφοροῦμε τὸν κ. Κ. πὼς τὸ βιβλίον τοῦ Λένιν δὲ γράφτηκε εἰδικὰ γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ μὰ εἶναι μιὰ πολεμικὴ κριτικὴ ἐναντία σὶὸς ῥώσους μαρξιστῆς Μπογδάνωφ, Μπαζάρωφ, Λουνατσάρσκη κι ἄλ. πού στὴν πρόοδο 1903—1908 θέλησαν νὰ «ἀναθεωρήσουν» καὶ νὰ «συμπληρώσουν» τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό τοῦ Μάρξ καὶ Έγγελς παρεσυρμένοι ἀπὸ τὴν τότε ἐπικρατοῦσα φιλοσοφία τοῦ Ἄβενάριους καὶ τὴ θετικιστὴ θεωρία τῆς γνώσης τοῦ Mach. Ἄρα ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ βιβλίου τοῦ Λένιν ἦταν ὁλότελα ἄλλος. Ἦταν ἡ υπεράσπιση τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Μάρξ ἀπὸ κάθε ἰδεαλιστικὴ νοθεία καὶ ὄχι ἡ υπεράσπιση εἰδικὰ τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλα βιβλία τοῦ Λένιν πού μποροῦν νὰ διαφωτίσουν τὸν κ. Κ. γιὰ τὸ ζήτημα τῆς «οἰκονομικῆς βάσης τῆς ἱστορικῆς ἐξελισσομένης πραγματικότητας». Ἐπίσης ἔχομε νὰ κάμουμε καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση. 'Ο Κουλουμβάκις μπορεῖ νὰ μιλεῖ σὸν Κουλουμβάκις γιὰ τὸ Μάρξ καὶ Έγγελς, μὰ ὁ κ. Κ. πού θέλει νὰ παρουσιάζεται «σοβρός» κριτικὸς θὰ ἔπρεπε μετὴ περισσότερο σεμνότητα νὰ μιλάει γιὰ γίγαντες τῆς σκέψης σὸν τὸ Μάρξ καὶ Έγγελς καὶ νὰ τοὺς «ἐπιτρέπῃ» νὰ νομίζουν πὼς ἐξιάβασαν καὶ κατάλαβαν τὸν Έγγελο. Ἡ σπατάλη εἰρωνίας, ὅπως τὸ ξέρε ὁ κ. Κ., ἀποδείχνει τίς πὶὸ πολλές

(\*) 'Ο Κανελ. θέλοντας νὰ παρουσιάζει τὸ μαρξισμό ὡς φαναλιστικὴ κοσμοθεωρία μαζί μετὴ ἄλλες συγχύσεις καὶ παρανοήσεις πού κάνει, λέει (σελ. 27) πὼς «ὁ μαρξισμός ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀντικατέστησε τὸν Θεὸν διὰ τοῦ διαβόλου, ἐκήρυξε διὰ στόματος τοῦ Μάρξ ὅτι μόνον τὸ κακὸν δημιουργεῖ τὴν ἱστορίαν...» Ὑπάρχει πουθενὰ τέιο κήρυγμα τοῦ Μάρξ; Ἀπαντοῦμε μετὴ τὸν πὶὸ κατηγορηματικὸ τρόπο, ὄχι. Έδώ ὁ Κ. ἢ πέφτει σὲ γκάφα γιατί δέν παίρνει τὴν παραπάνω φράση ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ σχετικὸ βιβλίον τοῦ Μάρξ (Ἀθλιότης τῆς Φιλοσοφίας) ἢ κάνει ἐξεπίτηδες μιὰ λαθοχειρία. Νὰ πὼς γράφτηκε ἡ παραπάνω φράση τοῦ Μάρξ (μιλώντας γιὰ τὶς ἀντιθέσεις τὶς ταξικὲς μέσα σὲ κάθε κοινωνία, γράφει, ὁ Μ., «Καὶ ἡ φουδαρχικὴ παραγωγή εἶχε δύο ἀνταγωνιστικὰ στοιχεῖα πού τὰ χαρακτηρίζουν ἐπίσης οἱ οἰκονομολόγοι) ὡς καλὴ καὶ κακὴ πλευρὰ τοῦ φουδαρχισμοῦ, χωρὶς νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν πὼς πάντα ἡ κακὴ πλευρὰ γεννάει τὴν κίνηση πού κάμνει τὴν ἱστορία, γιατί ὀρμιάζει τὸν ἀγῶνα». Πού ὑπάρχει λοιπὸν ἐδώ τὸ κήρυγμα πὼς «μόνον τὸ κακὸν δημιουργεῖ τὴν ἱστορία»; Ἡ στὴν φαντασία ἢ στὴν κακὴ πρόθεση τοῦ Κ.

φορές αδυναμία επιχειρηματολογίας. Τέλος πάντων ο Μάρξ είναι Μάρξ και ο Κανελλόπουλος Κανελλόπουλος. Άς είναι, είπαμε για ν'ό «ύφος» τής κριτικής του δὲ θὰ μιλήσουμε. Τὸ μόνο πὸν θὰ εἶχαμε νὰ προσεῖσουμε εἶναι πὸς ἡ κριτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου στὴν Ἑλλάδα δὲν ξεπέρασε ἀκόμα τὸ στάδιο τῆς συζήτησης, πὸν χάραξαν ὁ Κουλουμβάκης καὶ ὁ Καζάζης Γι' ἀπτό οἱ ἐδῶ λογιῆς λογιῆς ἐπικριτὲς τοῦ μαρξισμοῦ πρέπει νὰ διαβάσουν πολὺ ἀκόμα γιὰ νὰ μὴ πέφτουν στίς γκάφες πὸν πέφτουν.

Γιάνης Κορδάτος

## : ΜΙΚΡΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ :

ΣΤΡΑΤΗ ΣΩΜΕΡΙΤΗ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ

Τὸ πολιτικὸ πρόβλημα.

Ὅσοι ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ περασμένου μῆνα διάβασαν τὸ τελεφταῖο μου ἄρθρο γιὰ τὴν κυβερνητικὴ οικονομικὴ Πολιτικὴ θὰ σκέφτηκαν μὲ κάποια εἰρωνία πόσο ἄσκημα ἔκαμα νὰ ἰδῶ στὴ ζωὴ μας τῶν τελεφταίων χρόνων, μὴν ἐνιαίᾳ καὶ ὁμοίομορφη τάση γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση καὶ σταθεροποίηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξης μας, πὸν εἶχαν ἀσφαλισμένη τὴν ἐπιτυχία τῆς. Πραγματικὰ δὲ θὰ εἶχαν ἄδικο. Κι ἐγὼ ὁ ἴδιος ἀντιμετοπίζοντας τὰ τὶς ἴδιες ἀπορίες ἐνῶσα νὰ μοῦ γενιούνται. Ἐνα πολιτικὸ πρᾶξικόπημα, ὄχι μόνον διάλυσε τὸ κυβερνητικὸ συμαχικὸ συγκρότημα, μὰ ἀκόμα ἄσκησε στίς πρῶτες ἐκδηλώσεις του ἕνα δριμύτατο ἔλεγχον στὴν οικονομικὴ πολιτικὴ του.

Ἄπ' ἀφτιά, πολλοὶ θὰ φαντάστηκαν μὴν ἐπιθετικὴ ἐπιστροφή τῶν μικροαστικῶν μαζῶν μας ἐνάντια στὸ κεφαλαιοκρατικὸ πρόγραμμα τῆς περασμένης Βουλῆς. Τὰ φαινόμενα θὰ τὴ δικαιολογούσαν τὴν ἐξήγηση. Γιατὶ ἀληθινὰ μὴν ἐπίθεση πὸν στρέφει τὰ κυρίαρχα ὄπλα τῆς ἐνάντια στὸ στήριγμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μας ἀνάπτυξης, τὴν Ἐθνικὴ τράπεζα, πὸν ἄλλου θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὶς ρίζες τῆς καὶ τὴ μακρυνὴ καὶ ἔμμεση αἰτία τῆς; Ὅμως πόσες φορές τὰ φαινόμενα γελοῦν καὶ μᾶς κάνουν νὰ βλέπουμε ἄλλο ἀπὸ κείνο πὸν ὑπάρχει. Στὴν περίπτωσιν πὸν μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ κανόνα ἀπτόυ εἶναι πλέρια.

Ἡ κρίση ξέσπασε φανερὰ μὲ τὴν περίφημη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Φιλελεφετέρων πρὸς τὸν Ὑπουργὸ τῶν οικονομικῶν. Οὐσιαστικὰ ὑπῆρχε ἀπὸ καιρὸ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὄμως ὅτι στὴν πρώτη τῆς ἐκδήλωσιν, ἐδῶ καὶ δυὸ μῆνες εἶχε πάρει χαρακτηριστὰ καθαρὰ προσωπικὸ, χωρὶς νὰ θίξει τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ, τουλάχιστο στὰ κύρια σημεῖα τῆς. Ἀντίθετα μάλιστα τὴν ἀποχώρηση τοῦ τότε ὕπουργοῦ τῶν οικονομικῶν ἀπὸ τὴν Ἀρχηγία τῶν φιλελεφετέρων, τὴν εἶχαν συνοδέψει τιμητικότητες ἐκδηλώσεις τοῦ παλιοῦ καὶ νέου πάτρωνα τοῦ κόματος, πὸν κάθε ἄλλο παρὰ ἀποδοκιμασία τῆς πολιτικῆς του περιείχαν. Κι ἀκόμα τὴν πρώτη ἀπτή κρίση τὴ διάλυσε ὁ ἀνασηματισμὸς τῆς παραιτημένης Κυβέρνησης τοῦ «σιενοτέρου» συνασπισμοῦ μὲ τὴν κοινοβουλευτικὴ ὑποστήριξη τῶν Φιλελεφετέρων. Στὴν Βουλὴ μέσα ἀργότερα, τὸν προπερασμένο μῆνα, πολλὰ Κυβερνητικὰ νομοσχέδια σχετικὰ μὲ τὴν οικονομικὴ πολιτικὴ πέρσαν καὶ ψηφίστηκαν, χωρὶς νὰ διασπαστεῖ ἡ συνεργασία. Ἐτσι ἡ διαφωνία τῶν φιλελεφετέρων ἦρθε

κάπως ἀπρόοπτα, ὅταν ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα «πραξικοπηματικῶς» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἀρχηγοῦ τους, ἔβγαλε σὲ δημόσια ἔγγραφὴ τὶς μετοχές τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας. Οἱ λεπτομέρειες δὲν ἐνδιαφέρουν στὸ σημεῖο αὐτό. Θὰ μπορούσε μόνον νὰ πει κανεὶς πὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐνέργειας ἀπτή «πραξικοπηματικῆς» εἶναι ἀστεῖος, ἀπὸν στηρίζεται σὲ συμβάσεις, πὸν σήμερα εἶναι νόμοι τοῦ Κράτους κι εἶχε τὴν ἔγκριση τοῦ ὕπουργοῦ τῶν οικονομικῶν. Ἐνδιαφέρει ὄμως ἡ οὐσία. Δηλ. ἡ πραγματικὴ ἔχταση τῆς διαφωνίας τῶν φιλελεφετέρων καὶ οἱ ἀντικειμενικοὶ σκοποὶ πὸν ἐπιδιώκουν.

Ἀληθινὰ ὅποιος θελήσει νὰ ζητήσει ἀπτά τὰ δυὸ πρᾶματα μέσα στὸν πολιτικὸ σάλον πὸν δημιούργησεν ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ Φιλελεφετέρου Κόματος, θὰ δυσκολεφετὶ παρὰ πολὺ στὴν προσπάθεια του. Πρῶτα ἀπὸ ὄλα πὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ καινούργια οικονομικὴ πολιτικὴ του: Φανερότατα δέχεται τὴ σταθεροποίηση, πὸν φυσικὰ στὴν γενικὴ τῆς κατέφθυνση καὶ θεωρητικὴ τῆς σημασία εἶναι μέτρο ὑπὲρ τοῦ λαοῦ. Τὸ νὰ ἔχει μὴν κοινωνία ἕνα σταθερὸ σὲ ἀξία νόμισμα εἶναι προσὸν ἀναμφισβήτητο γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τῆς, ὄμως ὑπάρχει κατὶ στὸ σημεῖο ἀπτό. Μὴν ἑλαφρὴ παραλαγὴ στὰ μέσα, πὸν πραγματοποιοῦν τὸ καλὸ ἀπτό, εἶναι ἱκανὴ νὰ τὸ ἀνατρέψει καὶ ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ ἀρνηθεῖ πὸς ἐκεῖ ὑπάρχει τὸ τρωτὸ τῆς νομισματικῆς μας ἐξυγίανσης; Ἐγινε ὄχι ἀπὸ συναίσθηση τῆς οικονομικῆς δυσπραγίας τῶν λαϊκῶν μαζῶν, καὶ ἀκόμα λιγότερο εἶχε γιὰ σκοπὸ τὴν ἀνακούφιση τους, ἔγινε ἀντίθετα, ὅπως εἶπαμε καὶ στὸ προηγούμενο μῆνα ἄρθρο, μέσα στὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς πυγκόσμιας κεφαλαιοκρατικῆς πολιτικῆς, γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση κι ἀνασύνταξη τῆς τοπικῆς μας κεφαλαιοκρατίας. Γιὰ νὰ πάρει, καὶ ἀπτό σημαίνει γι' ἀπτή σταθεροποίηση, ἔπρεπε νὰ δώσει. Ἡ Λονδίνεια καὶ ἡ Νεοὺρκέζικη ὀλιγαρχία ξέρουν τὴ δουλειὰ τους. Ἐτσι τὴ σταθεροποίηση τὴ συνοδέψαν βαρῦτατοι ὄροι: ἀναγνώριση ἐξογκωμένων καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τους ἀνύπαρχτων πολεμικῶν χρεῶν· παραχώρηση ἔργων καὶ παραγγελιῶν, δηλ. τοποθέτηση «σχολαζόντων» ξένων κεφαλαίων μὲ βαρῦτατους τόκους καὶ μεγάλα χρεωλύσια· προσαρμογὴ τῆς ἐξωτερικῆς κι ἐσωτερικῆς πολιτικῆς μας στὴν ἀντιδραστικὴ πολιτικὴ καὶ τὶς ἱμπεριαλιστικὲς ἀνάγκες τῶν καινούργιων πατρῶν τῆς. Ἄν προσεῖσουμε ἀκόμα θὰ δοῦμε πὸς ὑπάρχει ἄλλη μὴν παραχώρηση: ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, κηδεμονέβοντας στὸ μέλλον τὴ βιομηχανικὴ μας παραγωγή, μᾶζι μὲ τοὺς Hambro, Spreyer and Co, θὰ εἶναι ἡ ἐνωτικὴ γέφυρα, ὁ ἀγωγὸς πὸν θὰ διοχετέβει τὰ ξένα κεφάλαια, πὸν ζητοῦν ἐργασία καὶ ἀπασχόληση στίς ἐκμεταλεβόμενες χῶρες. Ὅταν ὄλα ἀπτά μαγειρέβονταν στούς διαδρόμους τῆς Κοινωνίας στὴν Γενέβη ἢ στὴν Wallstreet ποιὸς σηκώθηκε νὰ μιλήσει; Οἱ φιλελεφετέροι; Χειροκροτοῦσαν. Ἡ Δημοκρατικὴ Ἐνωσιν; Ἐ! αὐτὴ διαφώνησε μὰ σὲ ζήτημα καθαρὰ δεφετερέβον μὲ τὴ γενικὴ ἀρπαγὴ τοῦ δημόσιου πλοῦτου, καὶ ἐντελῶς συμπτωματικὰ καὶ χωρὶς κανένα γενικότερο χαρακτηριστὰ καὶ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ, στὴν ἄλλως τε ἄτονη πολεμικὴ τῆς. Τὸ Λαϊκὸ Κόμα; Ἄπτό ἔκαμε κατὶ περισότερο, πέταξε τὴν μπόμπα τῶν καλυμάτων. Κι ἀπτή, ὄμως χωρὶς πραγματικὴ ἀντίληψη τῶν συμφερόντων τῆς ὀλότητος πὸν πνίγονταν, χωρὶς τὴν πίστη πὸς ἂν ἀπτό ἦταν στὴν ἐξουσία δὲν θὰ ἔκανε τὰ ἴδια καὶ χειρότερα. Κι ἡ κωμωδία τελεῖωσε τὸν περασμένο Μῆνα. Τὸ γεγονὸς πανηγυρίστηκε. Χτύπησαν χαρμόσυνες καμπάνες. Εἰπώθηκαν πανηγυρικοὶ. Ἀνταλάχτηκαν τηλεγραφήματα. Κι ὄσοι ἐπεινούσαν ἔβλεπαν, ἄκουαν καὶ περιμέναν τὸ χρυσὸ αἶμα.

Σ' ἀπτό ἀπάνω τὸ πανηγύρι γίνηκεν ἡ πρώτη ρήξις. Ἡ δέφετερη ἀκολούθησε σὲ ἐνάμιση μῆνα. Γιὰ τί; Ὁ κ. Βενιζέλος προανάγγειλε δυὸ φιλιπικούς (διάβαζε καλύτερα Καφανταρικούς). Ὁ πρῶτος γιὰ τὰ καλύματα—δημοσιέφετρε. Τὸ δέφετερο—γιὰ τὰ Γαλλικὰ χρεῖ—γιατὶ ὄχι ὄμως καὶ γιὰ τὰ Ἀγγλικὰ ἢ τὰ Ἀμερικάνικα;—ἄνοιξε ἡ γῆ καὶ τὸν κατάπιε. Δὲν θὰ ἐπαναλάβω τὰ ἐπιχειρήματα. Δίνω χαρακτηρισμοὺς καὶ ἰσοθετῶ τὰ πρᾶματα, πὸν παραπέρα δὲ μ' ἐνδιαφέρουν. Πραγματικὰ τὸ τραπεζικὸ ζήτημα ἦταν καὶ εἶναι τὸ σπουδαιότερο σημεῖο τῆς ἐσωτερικῆς μορφῆς τῆς σταθεροποίησης. Πόση ὄμως ἀδυναμία στὴν διατύπωση. Πόση ἀοριστία στούς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς. Πόση ἔλειψη μελέτης καὶ συνειδητῆς κατανόησης στὸ πρόβλημα. Κι ἀκόμα βαθύτερα πόση δημοκρατία καὶ λογοκρατία! Τὸ «χρῆμα τοῦ λαοῦ» «τὸ σκάνδαλο» καὶ τόσα ἄλλα καθημερινὰ μικροπολιτικὰ τερτίπια. Καὶ

δταν ο αντίπαλος βγήκε και απάντησε στην επίθεση μ' όλο το θράσος που του δίνει η κρυφή δύναμη του και η συναίσθηση της ένοχης του, πόση ατολμία στην ανταπάντηση, πόση ανικανότητα για να ειπωθεί άφτό, που έπρεπε να καταγγελθεί άπ' αρχής: η αίσχρη και ανήθικη εκμετάλωση έξη εκατομμυρίων ανθρώπων από μια οικονομική όλιγαρχία του χειρότερου είδους. Και αν κατακλείδα ή υποχώρηση, ή συγκατάβαση στα δυο τρίτα της ζημίας, το μπουκωμα με το υπόλοιπο των ενδιαφερομένων για να μην παραφωνάζουν. Κι όλα τα άλλα; Έγινε βέβαια ή καταγγελία πως με την έλληνογαλική σύμβαση, από δανειστές γινήκαμε χρεώστες. Ύστερα όμως σιωπή. Όχι μόνον δε δημοσιέφτηκε ο Φιλιπικός, μα ακόμα και στις υπέφτυνες κυβερνητικές δηλώσεις το ζήτημα έχει παραμεριστεί, δε γίνεται καμιά κουβέντα γι' άφτό, κι ο λόγος δεν κρύβεται, για όσους τουλάχιστο θέλουν να τον ιδούν. Υπάρχουν βέβαια πάντα «τα ύψιστα έθνικά συμφέροντα», υπάρχουν «αι άνειλημμένα υποχρεώσεις από τας όποιες ή Κυβέρνησις της χώρας δεν δικαιούται να άπομακρυνθή». Όλα άφτά όμως είναι ή προσχηματική συγκάλυψη της υποτέλειας μας στους κεφαλαιοκρατικούς οργανισμούς της Έβρώπης και της Άμερικής, που άπ' άφτους ζει, συντηρείται και δυναμώνει και ή δική μας κεφαλαιοκρατία.

\* \*

Υπάρχουν όμως θα μου πητε και άλλα σημεία στην Κυβερνητική οικονομική πολιτική. Υπάρχει ή έχτέλεση παραγωγικών έργων, ή πραγματοποίηση με το υπόλοιπο από τα καλύματα της Γεωργικής Τράπεζας, ο περιορισμός των δικαιωμάτων που έχουν δοθεί στις διάφορες ξένες Έταιρείες, όπως για παράδειγμα τη Γενική Έλληνική Έταιρεία και τις παραφράδες της στην εκμετάλωση των διαφόρων μορφών της ηλεκτροπαραγωγής. Όμως ποιός θα μπορούσε να άρνηθει σοβαρά ότι όλα άφτά είναι οι λεπτομερειακές εκδηλώσεις ενός γενικού οικονομικού προγράματος, που τη βάση του την έχει άλλού, ακριβώς στα σημεία που παραπάνω τονίστηκαν; Η έχτέλεση των έργων θα έξυπηρετήσσει βέβαια μιάν οικονομική ανάγκη του τόπου. Όμως με ποιό τρόπο θα σταθεί ή υπέφτυνη Κυβέρνηση του άπέναντι στο πρόβλημα των αξιώσεων που παρουσιάζουν για την άνάληψη τους οι ξένοι κεφαλαιούχοι που μόνο άφτοι μπορούν να τ' αναλάβουν; Και προπαντός, αν ή έχτέλεση των έργων άφτων άποτελεί ήδη, όπως είναι πιθανότατο μιάν υποχρέωση προς όρισμένους Τραπεζιτικούς κύκλους του City ή της New York από το προηγούμενο Κυβερνητικό συγκρότημα, με ποιό τρόπο θα ξεφύγει από τα δεσμά άφτά ή Καινούργια Κυβέρνηση, που δεν είχε την δύναμη και το σθένος ούτε τις φανερότερες άνομίες του να καταγγείλει; Το πρόβλημα φανερώνεται σ' όλη του την όξύτητα, όταν κοιτάξουμε τις ήδη υπάρχουσες παραχωρήσεις. Η σύμβαση με την Έταιρία Power and Traction είχε για άποτέλεσμα να δημιουργηθεί το ακόλουθο ιδιώνυμο καθεστώσ. Να υπάρχουν σήμερα έλληνικές εταιρείες, όπως οι Έταιρείες Παραγωγής, Διανομής, και Μεταφορών, που μ' όλη την έλληνική ίθαγένεια τους, να άποτελούν ένα «κράτος εν κράτει», μιάν άπτόνομη και άφτοκυρίαρχη έξουσία, που έχει όλη την έλευτερία να έχτελει ή όχι, να υπακούει ή να μην υπακούει στις Κυβερνητικές οδηγίες και εντολές. Και δημιουργιέται ή περίεργη αυτή πάλη, που παρακολουθούμε σήμερα, μεταξύ Κράτους και Κεφαλαίου: να μην μπορεί το πρώτο να βοηθήσει τους πολίτες του στην έξασφάλιση της ζωής τους, που δε συμφέρει για λόγους επιχειρηματικής οικονομίας και μεγαλύτερου κέρδους στο δέφτερο. Η ακόμα να μην επιτρέπεται ή εφαρμογή της Κοινωνικής Νομοθεσίας του ίδιου του Κράτους στους εργάτες που άτασχολούν σε βιομηχανικές αυτές επιχειρήσεις! Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να είναι άπειρα. Και είναι ακόμα τόσο γνωστά που ή επανάληψη τους να κατανιά ταφτολογία. Κι άπομένει το όραμα των καλυμάτων. Πρώτα άπ' όλα στηρίζεται σε μιάν προϋπόθεση ότι δηλ. θα τροποποιηθεί το Σύμφωνο της Γενεύης. Γιατί είναι βέβαια γνωστό ότι, με μιάν διαβολική σύμπτωση, το ζήτημα των καλυμάτων, ζήτημα καθαρά έξωτερικού δικαίου και σχέσεων Κράτους και μιās ιδιωτικής έλληνικής εταιρείας, όπως ή Έθνική Τράπεζα, ρυθμιζεται από μιάν συμφωνία με τους οικονομικούς κύκλους της Γενέβης, που στην έξωτερική τουλάχιστο λογική των πραγμάτων, ούτε συμφέρον ούτε ενδιαφέρον θα έπρεπε να έχουν για την τύχη του, όση σπουδαιότητα και αν έχει. Είναι φανερό όμως άπ' άφτό ότι ή σύμπτωση δεν είναι όρθή έκφραση. Στην όλη υπόθεση υπάρχει κάποιος σύνδεσμος. Και ή έξήγηση του υπάρχει σ' άφτά που είπαμε παραπάνω

για τις σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ Τραπεζής και των Hambro, Spreyer and Co. Άφτοι οι ίδιοι λοιπόν θα έχουν την καλωσύνη να άφήσουν έτσι έφκολα το έδαφος και τα όφελήματα που κέρδισαν μ' άφτό τον τρόπο; Κάποια σφοδρότατη πολεμική που έγινε ενάντια στην καινούργια Κυβέρνηση από τις μεγάλες έφημερίδες του Λονδίνου και του Παρισιού, πείθει ότι το έχχείρημα είναι άπίθανο πως θα πετύχει. Κι αν όμως πετύχει, μπορεί άσφαλίστα να προεκάσει κανένας ότι σύμφωνα με το γνωστό άξίωμα do ut des, που άποτελεί τη βάση κάθε καπιταλιστικής επιχείρησης, θα συνοδωφτεί από βαρύτατα άντιλάγματα, που θα ίσοβαρέσουν τουλάχιστο την όφέλεια του.

\* \*

Έτσι ούσιαστικά ή τελεφταία κρίση ούτε άλαξε ούτε άλάζει τίποτε από κείνο που υπάρχει. Το Φιλελέφτερο κόμα δεν έρχεται να κάμει καμιά ούσιαστική μεταβολή, ακόμα μάάλιστα ούτε και τοπικές κι έξωτερικές μεταβολές με κάποια σημασία πρόκειται να πραγματοποιήσσει. Ίδια με τις προηγούμενες κυβερνήσεις θα ακολουθήσει μιάν και μόνη πολιτική: πολιτική κεφαλαιοκρατική που θα συντηφίζεται άπόλυτα με τα συμφέροντα της άρχουσας οικονομικής μας τάξης. Μπορεί βέβαια να τηρήσει όρισμένα προσήματα. Έφκολότερα ακόμη μπορεί να δώσει άφθονες υποσχέσεις και να πραγματοποιήσσει τις πιο άνώδυνες και άκίντνες άπ' άφτες. Ποτέ όμως δε θα πραγματοποιήσσει μιάν άληθινά προοδεφτική κατάσταση στον τόπο μας, και ποτέ δε θα μπορέσει να άποσπαστεί από τα δεσμά που άφτό το ίδιο του δημιούργησε στην 18χρονη ως σήμερα πολιτεία του. Όσο κι αν θέλει να παρουσιάζεται άριστερό και προοδεφτικό, όσο κι αν θέλει να συγκεντρώνει μαζί του τις δυσαρροτημένες λαϊκές μάζες, που δεν έχουν δική τους πολιτική εκπροσώπηση, θα μείνει πάντα το όργανο της νεαφής κεφαλαιοκρατίας μας και των έξωτερικών πατρώνων της, ο πειθήνιος και υπάκουος έχτελεστής των εντολών του City και της Wallstreet.

\* \*

Γι' άφτους τους λόγους το πολιτικό πρόβλημα του τόπου μας παραμένει πάντα άκέραιο και σ' όλη την όξύτητα του. Το πρόβλημα άφτό δεν είναι ζήτημα πολιτέβματος, κι ακόμα λιγότερο ζήτημα προσώπων, όπως άτοπα το παρουσιάζουν τα πολιτικά κόματα στον εργαζόμενο λαό. Η Δημοκρατία είναι σήμερα μιάν άξία, που δύσκολα θα αναλάβει να καταλύσει ένα οποιοδήποτε κόμα, όσες δύνამες κι αν συγκεντρώσει άλλως τε ο Βασιλικός θεσμός που δημιουργήθηκε στο νεαρό Κράτος μας από ξένες επιβολές, δεν μόρεσε να δημιουργήσει τους έξωτερικούς δεσμούς ούτε να βρει τις κοινωνικές προϋποθέσεις που άλλου μπορεί να τον στηρίζουν ακόμα. Το πρόβλημα βρίσκειται σ' άφτην την οικονομική μας άνάπτυξη. Η επέχταση της εκμετάλωσης μας από τις κεφαλαιοκρατικές δυνάμεις της παγκόσμιας οικονομίας, το άπλωμα της τοπικής μας κεφαλαιοκρατίας, ή όξεία αντίθεση που δημιουργεί στις σχέσεις της από την μιάν μεριά με την καθορά προλεταριακή τάξη, από την άλλη με τις άγροτικές και μικροαστικές μάζες μας, είναι ή βάση του προβλήματος, προβλήματος πολιτικού από τα σπουδαιότερα που άντιμετώπισε ή κοινωνία μας στην ιστορική της εξέλιξη. Κι υπάρχει σ' όλα άφτά κάτι που της άφίνει μιάν έντελώς ιδιότυπη μορφή. Η μονοπάληση δηλ. της πολιτικής έξουσίας και της δημόσιας γενικά δράσης από τους άντιπροσώπους της άστικής μας τάξης. Είναι θλιβερό το θέαμα κι όμως άναμφισβήτητο. Αυτά τα κόματα, που λέν ότι σκοπέβουν την έξυπηρετήση των συμφερόντων των εκμεταλεβομένων, έχουν στελέχη μεγαλοαστικά, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στη Δημοκρατική Ένωση. Έτσι ο άγώνας παρουσιάζεται άνισος και χωρίς τις άπαραίτητες προϋποθέσεις του. Βλέπει κανένας τις μάζες των εργατών, των χωρικών και των μικροαστών, που θα έπρεπε να άντιπροσωπέβουν σήμερα τις μεγάλες κινητήριες δυνάμεις της προοδεφτικής επανάστασης ενάντια στην εκμετάλωση, να άδρανούν, να σβύνουν, να τροφοδοτούν τα άχαραχτήριστα πολιτικά συγκροτήματα των εκμεταλεφτών τους. Κι όταν τους σφουρηλατούνται σκληρότατα δεσμά, πότε με τη μορφή Κυβερνήσεων Συνασπισμού, και

πότε με την άπροκάλυπτη διακήρυξη της ανάγκης της κοινοβουλευτικής κεφαλαιοκρατικής Διχτατορίας, όπως άφτη τή στιγμή από τó Φιλελέφτερο Κόμμα, να μένουν θεατές άνήμποροι κι αδύναμοι της ήθικης, οικονομικής και πολιτικής ύποδούλωσης, πού τούς προετοιμάζεται. \*

Στρατής Σωμερίτης



**ΠΟΛΥΜΝΙΑΣ ΛΑΣΚΑΡΗ:** L' éducation esthétique de l' enfant. Paris. Alcan. 1928.

Τό βιβλίό τής Δδας Π. Λάσκαρη άποτελεί μιά πολυτέλεια από κείνες ίσια ίσια πού με τó να μήν έξυπηρετούν μιάν επείγουσα ανάγκη της πραχτικής ζωής μιλούνε σε άνάγκες έξαιρετικά και ιδιαίτερα ανθρώπινες. Πλάϊ στα τόσα έργα πού για σκοπό τους έχουνε τήν «άγωγή για τή ζωή» τό βιβλίό τούτο στέκεται σά μιά προσπάθεια πού άποβλέπει στην άγωγή για τήν όμορφιά τής ζωής.

Τό πρόβλημα τής αισθητικής άγωγής μās τό παρουσιάζει πρώτα ό συγγραφέας από τήν ιστορική του άποψη. Προσπαθεί να τό τοποθετήσει μέσα στις μορφωτικές τάσεις τών διαφόρων εποχών άρχίζοντας από τό ιδανικό τής έλληνικής καλοκαγαθίας. Τό παρακολουθεί ύστερα στη σχέση του με τις διαδοχικές παιδαγωγικές αντίληψεις και τέλος προσπαθεί να καθορίσει σε ποιά πνευματικά ή κοινωνικά ρεματα χρωστούμε σήμερα τό ξαναγύρισμα και τή νοσταλγία του αισθητικού ιδανικού στην άγωγή. Η άνάλυση αυτή έχει γίνει με βαθιά κριτική και με φιλοσοφική, μοροούμε να πούμε, δύναμη. Ιδιαίτερα όμορφες είναι οι σελίδες όπου ή σημερινή κίνηση για τήν αισθητική άγωγή παρουσιάζεται σά μιάν αντίδραση προς τήν άποσύνθεση του άτόμου, πού όσο πάει τήν τονώνει ή μηχανικότητα τής πολιτισμένης μας ζωής. Ο άνθρωπος, μās λέει ή Δνίδα Λάσκαρη, έχει μέσα του ικανότητες πού δέν τούς φτάνει μονάχα ή έπιτυχία στην πραχτική πάλη. Ικανότητες πού άναζητούνε τόν κόσμο του πραχτικά περιτού. «Τό ανθρώπινο πνεμα ξεπερνά τήν πραχτική δράση. Χαίρεται γιατί μπορεί να ξεοδεφτεί στο έπιστημονικό όνειρο, στο καλλιτεχνικό και τάνθρώπινο, χαιρείται γιατί νιώθει πώς οι πηγές τους δέ στερέβουν ποτές».

Από τήν ιστορική άνασκόπηση βγαίνει ό όρισμός τής αισθητικής άγωγής, πού συναντούμε σε λίγο. Παρουσιάζεται πάντα μένα χαρακτήρα συνθετικό, σά μιά προσπάθεια συνολικής μόρφωσης πού για στόχο της έχει τή μορφή τής άγωγής. Πλάϊ όμως σ' άφτό ή αισθητική άγωγή αντιμετωπίζεται και άναλυτικά: οι αισθητικές διαθέσεις του ανθρώπου θεωρούνται παράλληλες με τις πνευματικές και ήθικες του, και ό σκοπός είναι να βρεθούν ιδιαίτερα μέσα για τήν καλιέργεια τους.

Τό ιστορικό μέρος του έργου τελειώνει με τήν έκθεση τής κίνησης πού γίνεται στις διάφορες χώρες σήμερα γύρω στην αισθητική άγωγή.

\* Τό άρθρο άφτό είχε γραφτεί πριν από τις έκλογές στις άρχές Άβγούστου. Τό άποτέλεσμα πού άκολούθησε όσο και να σήμανε τόν όριστικό ένταφιασμό τών δυνάμεων τής μεσαιωνικής αντίδρασης στον τόπο μας, δέν έλάτωσε καθόλου τή σημασία του πολιτικού προβλήματος πού τίθεται για τήν εργατοαγροτική τάξη μας. Τό έκλογικό άποτέλεσμα έγκαθίδρυσε μιά διχτατορία κοινοβουλευτική, πού ή έχταση και σημασία της πολύ γρήγορα θα κατανοηθεί. Η εξέταση όμως του σημείου άφτου θα έβγαине έξω από τα όρια τής ύποσημείωσης άφτης.

Σ. Σ.

Στό δέφτερο βιβλίό βλέπουμε τήν άρχή άπ' όπου θα ξεκινήσει ό συγγραφέας: Για να λύσει κανείς τό πρόβλημα τής αισθητικής άγωγής, πρέπει πρώτ' άπ' όλα να εξετάσει τις αισθητικές ικανότητες του παιδιού. Πολύ συχνά λοιπόν ως τώρα εκείνοι πού έπιχειρήσαν να τις καθορίσουνε κάνανε ένα μεγάλο λάθος: χωρίσανε τήν έρεβνα τους σε δυό μέρη πού δέν άνταποκρίνονται σε δυό φυσικές διαίρεσεις τής αισθητικής ζωής τών παιδιών, εξέτασαν από τή μιά τήν παιδική *έχτίμηση* για διάφορα έργα τέχνης όχι δικά τους και κατάγιναν κατόπι χωριστά με τήν καλλιτεχνική δημιουργία τών παιδιών, εξέταζοντας τή μάλιστα από ψυχολογική κι όχι καλλιτεχνική άποψη. Έδώ λοιπόν έχουμε τή μεγάλη πρωτοτυπία τής Δδας Λάσκαρη, πού προδίνει, τό ξαναλέμε, άρετες όχι μονάχα άπλής παρατήρησης μα και φιλοσοφικού νού. Οι ικανότητες τής έχτίμησης και τής δημιουργίας βρίσκονται, μās λέει, χωρισμένες στους μεγάλους, γιατί ή ζωή επιβάλλει τή μονομέρεια, μα όχι και στα παιδιά. Τό παιδί είναι πριν άπ' όλα δημιουργικό πλάσμα και μέσα στη δημιουργία του είναι χυμένη κι ή καλλιτεχνική του έχτίμηση, ό αισθητικός του γνώμονας, τό γούστο του. Η μορφή λοιπόν όπου παρουσιάζεται ή δράση του θα μās άποκαλύψει τήν αισθητική του ιδιοσυγκρασία. Και τό έδαφος όπου τα παιδιά δημιουργούν και άντιδρούν σύμφωνα με τή φύση τους είναι τό *παιχνίδι*. Η Δνίδα Λάσκαρη δέν εξακολουθά σαν πολλούς άλλους να προσπαθεί να καταγράψει τις αισθητικές διαθέσεις τών παιδιών με πειράματα καμωμένα από μεγάλους. Τις μελετά μέσα στο παιχνίδι πού τό διαλέγει για κέντρο του έργου της. Γιατί τό θεωρεί σαν τήν πιο φυσική, τήν πιο συνθετική κι άρτια πραγματοποίηση τής κάθε διάθεσης και ικανότητας πού κλείνει ή παιδική ψυχή και πού γενιέται πότε από φυσιολογικές ψυχολογικές συνθήκες και πότε από τήν κοινωνική επίδραση. Μέσα στο παιχνίδι άχώριστες βρίσκονται ή καλλιτεχνική έχτίμηση και ή δημιουργία. Γιαφτό ή μελέτη του μοναχά θα μās φανερώσει τήν παιδική αισθητική.

Στό δέφτερο κεφάλαιο έχουμε τήν κριτική για τις κυριότερες θεωρίες του παιχνιδιού πού γραφήκαν ως τώρα όλες τους παρουσιάζουνε τό ίδιο έλάτωμα: μιά τελεολογία και μονόπλευρη μάλιστα. Ένώ τό παιχνίδι είναι ή φυσική ένέργεια του παιδιού, είναι μιά σύνθεση, όπως, είπαμε, από όλες του τις ικανότητες πού δέν έχει κανένα άντικειμενικό σκοπό.

Η Δδα Λάσκαρη μās δίνει μιά πρωτότυπη και πλούσια σε άποτελέσματα έρεβνα του παιχνιδιού. Δέν κατατάσει τα διάφορα είδη του κάνοντας μιά διαίρεση έξωτερική, όπως τήν κάνανε τόσες φορές ως τώρα. Έξετάζει τή σχέση πού κρατούν τα διάφορα παιδιά άντίκρου του, τή διαφορετική στάση κι αντίδραση του καθενός. Μόνο άφου έμβαθύνει αυτή τή σχέση—αυτή τή «συνάρτηση», για να τό πούμε μαθηματικά—παιδί—παιχνίδι, μόνο τότε άρχίζει να μελετά ξεχωριστά τις διάφορες μορφές τών παιχνιδιών άναλύοντας κι όλες τις σχετικές μαζί τους θεωρίες. Και στη μελέτη της άφτη δέν ξεγλιστρά καθόλου σ' έξωτερική περιγραφή. Ούτε μιά στιγμή δέν ξεχνά πώς ή κάθε μορφή του παιχνιδιού παίρνει τή σφραγίδα της από τόν ιδιαίτερο προσανατολισμό πού διατηρεί μπροστά της τό κάθε παιδί. Και ή Δδα Λάσκαρη έχει χωρίσει πολύ πετυχημένα σε διάφορες κατηγορίες τα παιδιά πού παίζουν. Ύστερα φτάνει στο πιο όμορφο και δυνατό κεφάλαιο του έργου της πού επιγράφεται «Τέχνη και Παιχνίδι». Έδώ καθορίζει όλες τις άναλογίες, πού ή έρεβνα της ως τώρα της επιτρέπει να βάλει άνάμεσα οτις δυό τούτες λέφτερες εκδήλωσες τής ανθρώπινης ψυχής. Πρέπει να τονίσουμε ότι τό κεφάλαιο τούτο είναι από κείνα πού του δίνουν του βιβλίου της μιά βαρύτητα αισθητικής πριμότητας από κείνα πού θίγοντας ένα σωρό προβλήματα αισθητικής, τό κάνουν τό βιβλίό όχι και πολύ προσίτο για τό μεγάλο κοινό. Λυπούμαστε πού μās είναι αδύνατο να εκθέσουμε με λεπτομέρειες τό περιεχόμενο του «Τέχνη και Παιχνίδι». Είναι τόσο πυκνό πού θα μάκραινε υπερβολικά τήν άνάλυση μας. Η σχέση άνάμεσα στην τέχνη και τό παιχνίδι εξέτάζεται από πολλές άποψεις και στο τέλος καθορίζονται κι οι διαφορές τους. Όσο κι αν υπάρχει άναλογία στην ψυχολογική πηγή πού διέπει τήν αισθητική ζωή του καλιτέχνη και του παιδιού, διαφέρουνε ριζικά οι δυό τους στην πραγματοποίηση, στη μορφή του έργου. «Αν συγκρίνουμε στο παιδί και στον καλιτέχνη όλες τις προσπάθειες πού οδηγούνε στην πραγματοποίηση, βλέπουμε πώς για τό πέραςμα άπ' τό *περιεχόμενο* προς τή *μορφή* μπορούμε για τόν καλιτέχνη να δώσουμε μιά τελιολογική εξήγηση, ενώ για τό παιδί μās επιβάλλεται μιά εξήγηση σχεδόν *μηχανική*» Τόν καλιτέχνη τόν οδηγεί, τόν έμπνέει μάλιστα πολλές φορές, ή μορφή πού θα δώσει στο έργο του. Προτρέχει συνειδητά στη δημιουργία του για να επηρεάσει τήν άρχή με τήν φαντα-



στική μὰ και λογαριασμένη ἀναμέτρηση τοῦ τέλους της. Τὸ παιδί εἶναι δημιουργὸς χωρὶς νὰ κατέχει καὶ νὰ ἐκμεταλέβεται συνειδητὰ τὰ μέσα του.

Στὸ τρίτο βιβλίον τοῦ ἔργου βρίσκουμε ὅλα τὰ πορίσματα τῆς μελέτης στὸ ἔδαφος τῆς ἐφαρμογῆς. Ὁ συγγραφεὺς μᾶς τονίζει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ πλουτιστοῦν κάποιοι κλάδοι αἰσθητικῆς διδασκαλίας. «Πρόκειται μᾶλλον νὰ συντελεστεῖ ἐσωτερικὰ μέσα στὴν ἀγωγή τὸ πραγματικὸ λυώσιμο τοῦ αἰσθητικοῦ στοιχείου μὲ τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ στοιχεία. Βρισκόμαστε δηλαδὴ πρῶτ' ἅπ' ὅλα ἀντίκρου σ' ἓνα ζήτημα μορφῆς, σὲ ζήτημα «style».

Τὸ πρόβλημα ἐξετάζεται ἀπὸ τρία μέρη. Πρῶτα ἂν εἶναι δυνατό νὰ κατορθωθεῖ μιὰ σύνθεση στὴν ἀγωγή, ὅπου νὰ περιλαμβάνονται μέσα σὲ μιὰ αἰσθητικὴ μορφή ὅλα τὰ στοιχεία τῆς ζωῆς, πού μὲ τὴν καλλιέργεια τους ἐπιδιώκει σήμερα ἡ ἀγωγή τὸ ἔργο της.

Σὲ δεύτερη σειρά ἔρχεται ἡ ἔρευνα πάνω στις γενικὲς συνθήκες τῆς αἰσθητικῆς ἀγωγῆς πού ἐπιβάλλει ἡ κατανόηση τῆς σημασίας τοῦ παιχνιδιοῦ. Οἱ αἰσθηματικὲς ἰκανότητες τοῦ παιδιοῦ φαίνονται ἐκεῖ μέσα σὰν κάτι τὸ ρευστὸ καὶ ἀκίνητο. Γιατὸ καὶ οἱ σχετικὲς ἀρχὲς τῆς ἀγωγῆς πρέπει νάχουν ὅλη τὴ δυνατὴ ἐλαστικότητα. Ναλάξουν ἀνάλογα τὸ περιεχόμενο τους προσπαθώντας πάντα νὰ διοχετέβουν κατάλληλα τὴν αἰσθηματικὴ ἀνησυχία τοῦ παιδιοῦ, νὰ παρέχουν στὴν ἐβαιστησία πού γυρᾶ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της ἐφκαιρίες γιὰ νὰ νιώσει καὶ νὰ ξεδεφεῖ. Σκοπὸς τους θάναί νὰ βοηθοῦν τὸ ἀφτόματο αἰσθητικὸ ὄραμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ ἐμποδίζουν τὰ ἀκαρπα ψηλαφίσματα ἀπ' ὅπου περνᾷ τὸ κάθε ζῦπνημα πού γίνεται «στὴν τύχη».

Καὶ τελεφαῖα ἐξετάζονται οἱ διάφορες μερικὲς περιπτώσεις πού μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν τὸ αἰσθητικὸ πρόγραμμα. Τὰ διάφορα παιχνίδια, οἱ ἄσκησες, οἱ ἐργασίες πού ὅλες τους ἔχουν τὸν πλοῦτο καὶ τὴ φρεσκάδα μιᾶς φυσικῆς πράξης. Ὅλο τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐξέλιξη πού μᾶς ἐπιβάλλει ὁ παιδικὸς ὄργανισμὸς καὶ πού μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ παιχνίδι, Ἐπάνω του στήριζε ἡ Διδάξασα τὸ ἔργο της καὶ μπορεῖ νάναί σίγουρη γιὰ τὸ ξεκί- νημα της.

Τὸ βιβλίον της πλουτίζει μὲ θετικὰ πορίσματα τὴν ἐπιστήμη πού μελετᾷ τὸ παιδί σὰ μιὰ ἰδιαίτερη πραγματικότητα πᾶχει τοὺς νόμους τοὺς δικούς της καὶ τὴ δική ὑπόσταση. Τὸ βιβλίον ἀφτό πλουτίζει καὶ τὴν αἰσθητικὴ. Ρίχνοντας φῶς σὲ κάποιες ὁρμές καὶ ἐπιδεχτικότη- τες τῆς παιδικῆς ψυχῆς μᾶς ἐξηγᾷ τὸ πῶς στέκεται δυνατό στις διάφορες κοινωνίες νὰ ἐπι- βάλλουν καὶ νὰ συνεχίζουμε τις αἰσθητικὲς τους ἀξίες μέσα στὸν κάθε ἄνθρωπο.

Παρίσι, Μᾶης 1928.

Ἀγγέλα Θρ. Καστανάκη

## ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

### ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ κ. Γ. ΘΕΜΕΛΗ

Νομίζω πῶς τὸ νὰ βρεθεῖ τὸ μέτρο εἶναι ζήτημα ἀφτιοῦ. Δὲν ξαίρω ἂν ὁ κ. Θέμελης τὸ βρίσκει μὲ τὸ ἀφτι ἢ μὲ τὸ μάτι, μὰ μὲ τὸν τύπο πού δίνει στοὺς στίχους :

Θωριά κερένια, πύρινη ματιά, μέτωπο φέγγος (Παλαμᾶς)

Καὶ μέσ' στὸν πόνο, τὴν ψηλὴ ἠδονή, τὴν ἄγια γνώρα (Τανάλιος)

μὲ κάνει νὰ πιστέψω πῶς παρασύρεται ἀπὸ τὸ μάτι καὶ ἀπὸ τὴ σύνταξη καὶ τὴν ἔννοια τῆς φράσης. Ἐγὼ μὲ τ' ἀφτι βρίσκω τὸν τύπο :

υ — | υ' | υ — | υ — | υ' | υ — | υ' | υ

Ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς δυὸ στίχους μὲ τρεῖς δυνατοὺς ρυθμικοὺς τόνους στὴν τέταρτη, δέκατη καὶ δεκάτη τέταρτη καὶ ἓνα πιὸ ἀδύνατο στὴν ἔκτη.

Καὶ μιὰ τρανὴ ἀπόδειξη πῶς ὁ ρυθμὸς τοῦ στίχου εἶναι ἄσχετος μὲ τὴ σύνταξη τῆς φράσης, εἶναι ὁ τρόπος πού πολλοὶ ποιητὲς διαβάξουν τὰ ποιήματα τους βάζοντας μονάχα τοὺς ρυθμικοὺς τόνους καὶ ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἔννοια τῆς φράσης. Γι' ἀφτό καὶ ὁ ποιη- τῆς μᾶς κάνει πολλὰς φορὰς τὴν ἐντύπωση, πῶς δὲν ξαίρει ν' ἀπαγγέλλει στίχους. Νομίζω πῶς ἂν οἱ δυὸ παραπάνω στίχοι διαβαστοῦν ἀπὸ τοὺς ἴδιους πού τοὺς γράψανε, θὰ διαβα- στοῦν μὲ τὸν τύπο πού δίνω ἐγὼ καὶ ὄχι μὲ τὸν τύπο τοῦ κυρίου Θέμελη.

Τώρα, ἂν μπορεῖ νὰ λάξει τὸ μέτρο τοῦ στίχου ἔπειτα ἀπὸ τὴν τομὴ, εἶναι ἄλλο ζήτημα μὰ καὶ τοὺς στίχους τοῦ Βάρναλη πού δίνει πάρα κάτω ὁ κ. Θέμελης γιὰ παράδειγμα ἀλα- γῆς μέτρου :

Ἄντροι καὶ παιδιά καὶ γέροι  
τὸ τραβοῦν ἄ; τοὺς ἀγγίζω

τοὺς βρίσκω ἀποκλειστικὰ τροχαϊκούς :

υ' | — υ | — υ | υ'  
— υ | υ' | — υ | υ'

Στὴ συνοπτικὴ μελέτη πού δημοσίεψε ἡ Ἀναγέννηση, θέλησα ἀποκλειστικὰ σχεδὸν νὰ ἐξετάσω τὴ ρυθμικὴ μορφή τοῦ κανονικοῦ κλασικοῦ στίχου, πού χρονολογικὰ ἔρχεται πρῶ- τος (μὲ ἐξαίρεση βέβαια τὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση). Λίγα λόγια εἶπα μόνο γιὰ τὸ στίχο πού λυτρώνεται ἀπὸ τοὺς ἀφστηροὺς κανόνες τῆς παλιᾶς στιχουργικῆς καὶ ἀκόμα πιὸ λίγα γιὰ τὸν ἐλέφτερο, μὲ σκοπὸ ὅμως πάντα νὰ ξαναγυρίσω στὸ θέμα μου μὲ μιὰ σπουδὴ πιὸ πλέρια.

Οἱ Γάλοι διαίρουν τοὺς στίχους τους σὲ στίχους κανονικοὺς, λυτρωμένους καὶ λέφτε- ρους (vers régulier, libéré, libre) καί, νομίζω, πῶς θάταν λογικὸ νὰ κάνουμε καὶ ἐμεῖς μιὰν ἀνάλογη διάκριση, ἀφού μάλιστα ἀκολουθοῦμε τὴν ἴδια ποιητικὴ ἐξέλιξη. Ἔτσι ὁ πα- λιὸς δεκαπεντασύλλαβος (γιὰ νὰ πάρουμε τὸν ἔθνικό μας στίχο καὶ τὸν πιὸ κοινὸ) τῶν βυ- ζαντινῶν, τῆς Κρητικῆς ἐποχῆς, τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τῶν πρώτων δόκιμων ποιητῶν, μὲ τὴν τομὴ στὴν ὄγδοη, ἢ καὶ μὲ τὴν τριπλὴ τομὴ, θάναί ὁ στίχος ὁ κανονικός. Ὁ δεκα- πεντασύλλαβος τοῦ Παλαμᾶ, τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ καὶ ὄλων τῶν συγχρόνων πού ξεφεύ- γουν ἀπὸ τὴν παλιὰ σκλαβιά, τηρώντας ὅμως πάντα τὸν ἰσοσυλαβισμό θάναί ὁ στίχος ὁ λυ- τρωμένος, δίχως σταθερὲς τομές, καὶ μὲ τόνους ἀδιάκριτα σὲ ἄριτες καὶ σὲ περιτὲς συλλαβές, καὶ ὁ δεκαπεντασύλλαβος πού θὰ βρισκεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλους μεγαλύτερους ἢ μικρότερους στίχους, σκόρπια καὶ ἀκατάστατα, μὰ μὲ ἔντονη πάντα ἐσωτερικὴ ρυθμικὴ ἐνότητα θάναί ὁ στίχος ὁ λέφτερος.

Ὅσο γιὰ τὴν τομὴ, μιὰ πού δὲν εἶναι σταθερὴ στὸ λυτρωμένο στίχο, μποροῦμε ν' ἀκο- λουθήσουμε τὴ θεωρία τοῦ Hégedia, πού ζήτησε στὴν Ἀκαδημία νὰ μετονομαστεῖ ἡ τομὴ

σὲ ρυθμικὸ τόνο δυνατὸ. Ἔτσι κάθε ἀλεξανδρινὸς στίχος σύμφωνα μ' αὐτόν, δὲ θὰ εἶχε πιά μιὰ ἢ δυὸ τομῆς, μὰ ρυθμικοὺς τόνους κὶ ἕναν ἢ περισσοτέρους τόνους δυνατοὺς στὴν ἔκτη ἢ ὀπουδήποτε ἄλλου. Καὶ ὁ στίχος γίνεται μ' ἄφτὸ τὸν τρόπο πῶ ἀνάλαφρος, μιὰ πὺ ὁ νόμος δὲν τοῦ ἐπιβάλλει μιὰν ὀρισμένη τομῆ, μὰ τόνους δυνατοὺς ὅπου τοὺς θέλει ἡ ποιητικὴ ὁρμὴ τοῦ ἔργου.

Τὸ δαχτυλικὸ μέτρο δὲ νομίζω πῶς, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστο, μποροῦμε νὰ τὸ βροῦμε στοὺς στίχους τοὺς κανονικοὺς. Καὶ ὁ στίχος:

κόκινα φύλα χρυσᾶ, χρυσοκίτρινα φύλα πεσμένα

δὲν ξαίρω καὶ πῶς θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ τὸν διαβάσει κανεὶς ρυθμικὰ μὲ μέτρο δαχτυλικὸ χωρὶς νὰ κομπιάσει, νὰ τὸν σταματήσει ἢ ἀνοπνοῇ του:

κόκινα | φύλα χρυ | σᾶ, χρυσο | κίτρινα | φύλα πεσ | μένα

ἐνῶ, ἂν παραδεχτοῦμε τὴν ἀνάκρουση—τονικὴ ἄς τὴν ποῦμε—τότε κὶ ὁ στίχος φαίνεται, πῶ ἄφρατος καὶ πῶ φυσικὸς

κό | κίνα φύ | λα χρυσᾶ | χρυσοκί | τρινα φύ | λα πεσμέ | να

Θαρῶ, πῶς στὴ μετρικὴ ἀνάλυση τοῦ κανονικοῦ στίχου, μποροῦμε νὰ περιοριστοῦμε στὸν ἱαμβο, ἀνάπαιστο καὶ τροχαῖο καὶ στὴν ἀνάκρουση, μονοσύλλαβη ἢ δισύλλαβη: γιὰ τὸ, ἂν ζητήσουμε νὰ βροῦμε δαχτυλικὰ τονικὰ μέτρα— γιὰ νὰ ἔχουμε πλέρια καὶ τὰ δύο γένη, ὅπως θέλει ὁ κ. Θέμελης—γιατὶ τάχα νὰ ἀποκλείσουμε καὶ τὰ ἄλλα μέτρα τῶν ἀρχαίων, τὸν πυρίχιο, τὸ τρίβραχυ, τὸ σπονδεῖο, τὸ βακχεῖο κ.λ. καὶ νὰ μὴ βλέπουμε ὅλα ἄφτὰ τὰ μέτρα ἀνάμικτα μὲ τὰ ἄλλα; Μὰ τότε ἀσφαλῶς μόνο τὸ μάτι θὰ βρῖσκει τὸ ρυθμὸ καὶ τὸ ἄφτι δὲ θὰ παίζει κανένα ρόλο. Ἔτσι καὶ στὸ στίχο πὺ δίνει ὁ κ. Θέμελης πάρα κάτω γιὰ παράδειγμα ἐναλλαγῆς μέτρου ἀπὸ τροχαῖο σὲ ἱαμβικό:

Πράσινα τὰναβρύσματα καὶ τὰ μαμούδια

τὸν γελάει τὸ μάτι· τὸ ἄφτι βρῖσκει ρυθμικοὺς τόνους στὶς ἄρτιες συλλαβές, ἑλαφρὸ στὴ δέ-  
φερη, δυνατοὺς στὴν ἔκτη καὶ στὴ δωδέκατη. Καὶ στὸ στίχο:

Στέκουμ' ὀρθός, Βίγλα τῆς γῆς καὶ τρέμω

ρυθμικοὶ τόνοι δὲν ὑπάρχουν οὔτε στὸ στέκουμ' οὔτε στὸ Βίγλα, καὶ πάρα κάτω:

Καὶ σὺ σιωπᾶς μὲς τὴν κοιλιά, σπῶρε, πὺ ὄλο σκιρτοῦσες

οἱ ρυθμικοὶ τόνοι δὲν πέφτουν μαζὶ μὲ τοὺς τόνους τῶν λέξεων κὶ ἄφτες εἶναι λεπτειριές πὺ παίρνουν οἱ λυτρωμένοι στίχοι καὶ οἱ ἄφρατοι.

\*  
\*\*

Καὶ τώρα θὰ ἠθελα νὰ πῶ δυὸ λόγια γιὰ τὶς μετρικὲς παρατηρήσεις τοῦ κ. Καίσαρ Ἐμμανουὴλ ἀπάνω στοὺς στίχους τοῦ Καβάφη. Ὁ στίχος τοῦ Καβάφη δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ στίχο τὸ λυτρωμένο (vers libéré). Ὁ στίχος τοῦ Καβάφη εἶναι ἀπόλυτα στίχος ἄφρατος (vers libre) Ὁ Verlaine δὲν ἔχει γράψει στίχους ἄφρατους, οὔτε καὶ ὁ Mallarmé καὶ οἱ δυὸ τοὺς γράψανε στίχους libérés. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἄφρατου στίχου στὴ Γαλλία ἦταν ὁ G. Kahn. Τὸ λέει καὶ ὁ Marinetti «Verso libro creato in Francia da Gustavo Kahn». Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ ἄφρατου στίχου στὴ Γαλλία (1886) ὡς σήμερα, ὁ στίχος ἄφρατος, στὰ σαράντα δυὸ ἄφτὰ χρόνια, ἔχει ἐξελιχθεῖ σὲ βαθμὸ, πὺ ὅ ἕναν ἀνίδεο ἀναγνώστη, σ' ἕνα ἄφτι συνηθισμένο στὸν κανονικὸ κλασικὸ στίχο ὁ μοντέρνος ἄφρατος στίχος θὰ φαίνότανε ἄρρυθμος. Οἱ στίχοι τοῦ Καβάφη πὺ ἀναφέρει ὁ κ. Κ. Ἐμμανουὴλ:

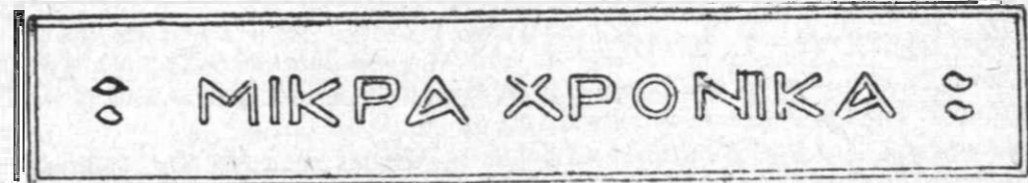
Μεγάλῃ ἀδικίᾳ τοῦ ἔγινε κ.τ.λ.

εἶναι ὄλο τέλειοι ρυθμικά. Εἶναι χωρὶς καμιὰ ἐξαιρέση ὄλο ἱαμβικοί. Χασμωδίες καὶ συνι-  
ζήσεις γίνονται ὅπου τὸ θέλει ὁ ποιητὴς (σύμφωνα μὲ τὴν λεπτειρία, πὺ δίνει ἢ καινούργια μετρικὴ) καὶ οἱ ρυθμικοὶ τόνοι πέφτουν παντοῦ πάνου στὶς ἄρτιες συλλαβές. Ἐκεῖνο πὺ μᾶς ξιπάζει στοὺς στίχους ἄφρατους, εἶναι ἢ γλώσσα καὶ ἢ ἔλειψη ἰσοσυλλαβισμοῦ καὶ ῥίμας. Ὅλες ἄφτες οἱ καινοτομίες μαζεμένες σ' ἕνα ποίημα μᾶς φαίνονται σὰ νὰ χαλαρώνουν τὸν

ἑσωτερικὸ ρυθμὸ. Οἱ γάλοι ποιητὲς πὺ ἀναφέρει ὁ κ. Κ. Ἐμμανουὴλ (Régnier, Kahn, Verhaeren) εἶναι οἱ παλιοὶ δουλειτάδες τοῦ ἄφρατου στίχου. Ἄς ἀνοίξει ἕναν μοντέρνο καὶ ἀκόμα καὶ τὸν Laforgue ἢ τὸν Francis Jammes. Στὸ Angelus de l' aube à l' An-  
gélus du soir θὰ βρεῖ ἕνα σωρὸ ποιήματα μὲ τὴν ἴδια τεχντροπία.

Ὅσο γιὰ τὴν κρίση τοῦ Thibaudet ἄφτη ἀσφαλῶς εἶναι ἀποκλειστικά γιὰ τὸν κανο-  
νικὸ κλασικὸ στίχο, ἀφοῦ δείχνει ἀκόμη τόση ἀφρατότητα καὶ στὴν τυπογραφικὴ μορφή  
τῆς ῥίμας.

Δώρα Μοάτσου.



ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ. I. Τὸ πεντάμηνο ἀπὸ τὸ Μάρτη ὡς τὸν Ἀβγουστο τοῦ 1928 ἦταν μιὰ γόνιμη περίοδος στὴ ζωὴ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου. Μετὰ τὴν περσινὴ Γενικὴ Συνέλευση καὶ τὴ διάσπαση πὺ τὴν ἀκολούθησε μέσα στὰ μέλη του, ἢ Διακήρυξη τῆς Δ. Ε. του ἦταν ἕνα ἔργο σημαντικότητας, πὺ ὅμως, γιὰ ν' ἀποδώσει τοὺς καρπούς του, ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐπακολουθήσει μιὰ συστηματικὴ ἐργασία πάνω στὶς γενικὲς γραμμές πὺ χάραξε γιὰ τὸ Σωματεῖο.

Ἡ ἀνάγκη μιᾶς τέτιας ἐργασίας ἔγινε φανερὴ καὶ στὴν ταχτικὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Μελῶν τοῦ Ε. Ο. τῆς χρονιάς 1928. Τὴ Συνέλευση τὴν παρακολίθησαν περίπου ὄλα τὰ ἐνεργὰ μέλη τοῦ Σωματείου στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ. Βάσταξε τρεῖς μακρὲς συνεδριάσεις. Τὴν ἔκθεση τῆς Δ. Ε. ἀκολούθησε μιὰ σοβαρότατη συζήτηση ὅπου ἔλαβαν μέρος τὰ μέλη κ. κ. Γληνός, Μηλιάδης, Οἰκονόμου, Σωμερίτης καὶ ἄλλοι, καὶ μὲ τὶς ὁμι-  
λίαις τοὺς δόθηκεν ἀφορμὴ νὰ ἐξεταστοῦν πλατιά οἱ διάφορες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ μελλοντικὴ δράση τοῦ Σωματείου.

Σὰ συμπέρασμα τῆς συζήτησης ὑποβλήθηκαν τότε οἱ ἀκόλουθες διὸ προτάσεις, ἢ μιὰ τοῦ κ. Μηλιάδης, καὶ ἢ ἄλλη τοῦ κ. Σωμερίτη, πὺ ἰσοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν Δ. Ε.

Ἡ πρόταση τοῦ κ. Μηλιάδης ἦταν ἔτσι:

- 1) Ἡ Συνέλευση ἐγκρίνει γενικὰ τὴ διακήρυξη καὶ ἰδίως δέχεται γιὰ βασικὸ πιά δόγμα τοῦ Ὀμίλου τὴν πάλῃ τῶν τάξεων ὡς κύρια αἰτία κάθε ἐξέλιξης κοινωνικῆς.
- 2) Ἐγκρίνει τὸν οικονομικὸ ἀπολογισμὸ καὶ προῦπολογισμὸ.
- 3) Σχετικὰ μὲ τὴ λογοδοσία γιὰ τὶς ἐργασίες τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Ὀμίλου ἢ Συνέ-  
λευση δέχεται ὅτι ἢ Δ. Ἐπιτροπὴ ἔδειξε ἀξιόλογη ἐργατικὴτητα γενικὰ, ἀλλὰ βρῖσκει ὅτι σὲ ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ ἀπόδοση—ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα γενικὰ αἰτία—ἔβλαψε σημαντικὰ ἢ ἔλ-  
λειψη ὁμοιογένειας ἰδεολογικῆς στὴ Δ. Ἐπιτροπὴ.

Ἡ Συνέλευση δέχεται, ὅτι ὁ Ὀμιλος δὲν εἶναι πολιτικὸ Σωματεῖο καὶ δὲ βρῖσκεται σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ κανένα πολιτικὸ κόμμα. Δέχεται ὅμως ὅτι ἢ ἐκπαιδευτικὴ του πολιτικὴ καὶ ἢ σοσιαλιστικὴ του ἰδεολογία εἶνε φυσικὸ καὶ στὴ διατύπωση τῆς καὶ στὴ διατύπωση καὶ ἐπιδίωξη τῶν αἰτημάτων του, νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ μέθοδο τῆς ταχτικῆς τῆς ἐφαρμογῆς τῶν σοσιαλιστικῶν ἀρχῶν, πὺ πιστεύουν καὶ ἀκολουθοῦν τὰ μέλη του.

4) Ἡ Συνέλευση ἀναθέτει στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ νὰ καλέσει γιὰ τὴ βδομάδα τοῦ Πάσχα ἕκτακτη Συνέλευση γιὰ τὴν τροποποίηση ὄσων ἀρθρῶν τοῦ καταστατικοῦ πὺ θὰ εἶχε νὰ προτείνει, ἰδιαίτερα ὅμως γιὰ τὴν ἐλάτωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, γιὰ τὴν βρῖσκει πῶς ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς εἶνε πρόσκομα στὶς ἐργα-  
σίες τῆς καὶ γιὰ τὸν καθορισμὸ νέου τρόπου ἐκλογῆς τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς

Ἡ πρόταση τοῦ κ. Σωμερίτη εἶχε τὸ ἀκόλουθο περιεχόμενο :

«Ἡ Γενική Συνέλευση τοῦ Ε. Ο.

1) Ἐγκρίνει τὴ λογοδοσία, τὸν οἰκονομικὸ ἀπολογισμὸ καὶ τὸν προϋπολογισμὸ καὶ τὴ Διακήρυξη τῆς Δ. Ε. τῆς 20 Ἰουνίου 1927.

2) ἀποκρούει κάθε στενὸ πολιτικὸ καθορισμὸ τοῦ Σωματείου εἴτε σοσιαλιστικὸ εἴτε κομμουνιστικὸ πού νομίζει, ὅτι θὰ τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν μελέτη καὶ ἐπιδίωξη τῶν εκπαιδευτικῶν σκοπῶν του, ὅπως καθορίστηκαν ἀπὸ τὴ δῆλωση πού ψήφισεν ἡ Γενική Συνέλευση στὶς 25 τοῦ Μάρτη 1927 καὶ ἀπὸ τὴ Διακήρυξη τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς.

3) Δίνει ἐντολὴ στὴν Δ. Ε. σύμφωνα μὲ τὴν πρότασιν τῆς νὰ συγκαλέσει μέσα σ' ἓνα μῆνα ἀπὸ σήμερον Ἐχταχτη Γενική Συνέλευση τοῦ Σωματείου, πού σκοπὸς τῆς θὰ εἶναι ἡ ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ του καὶ ὁ καταρτισμὸς ἐνὸς σχεδίου δράσης γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ του, πού νὰ ἐξασφαλίζει πλατύτερη καὶ οὐσιαστικότερη συμμετοχὴ σ' αὐτὴ τῶν μελῶν».

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν προτάσεων αὐτῶν γίνεται φανερὴ καὶ ἡ ἔχτασιν τῆς συζήτησης, πού τις προκάλεσε. Τῆ γενική Συνέλευση δηλ. δὲν τὴν ἀπασχόλησαν μόνο ζητήματα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο τῆς δράσης τοῦ Σωματείου, μὰ ἀκόμα ζητήματα ταχτικῆς. Ὁ κ. Μηλιάδης ὑποστήριξε τὴν ἀνάγκη νὰ διαδηλωθεῖ τὸ Σωματεῖο *σοσιαλιστικῶς*, στὴ στενὴ πολιτικὴ σημασία τοῦ ὄρου, οἱ ἄλλοι ὀμιλητὲς ὑποστήριξαν τὴν ἀνάγκη νὰ μείνει τὸ Σωματεῖο μακριὰ ἀπὸ στενοὺς πολιτικοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ νὰ διατηρήσει τὸν ἐπιστημονικὸ χαραχτήρα του. Ἡ ἀποψη τους ἦταν, ὅτι σ' ἓνα τέτιο σωματεῖο πρέπει νὰ εἶναι δεχτὸς καθένας πού πιστέβει στὸ σοσιαλιστικὸ ἰδανικὸ καὶ στὶς βασικὰς θεωρίες τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κομματικὴ θέσιν πού παίρνει στὸ ζήτημα τῆς ταχτικῆς καὶ τῶν πολιτικῶν μεθόδων πού μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν τὸ σοσιαλισμὸ.

Ἡ συζήτηση τελείωσε στὶς 17 τοῦ Μάρτη μὲ τὴν ὑπερψήφισιν τῆς πρότασης Σωμερίτη. Ἡ πρότασις Μηλιάδου συγκέντρωσε 5 ψήφους.

Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ εἶναι σημαντικώτατο γιὰ τὴν τύχην τοῦ Ε. Ο. Ἡ παραδοχὴ μιᾶς πρότασης, πού θὰ καθόριζε σὲ στενὸ πολιτικὸ πλαίσιο τὴν ἔνοια τοῦ σοσιαλισμοῦ γιὰ τὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὀμίλου, θὰ εἶχε γιὰ μόνο ἀποτέλεσμα μιὰ καινούργια διάσπασις τῶν μελῶν του, πού ὅμως αὐτὴ τὴ φορὰ δὲ θὰ εἶχε νὰ ἐξυπηρετήσῃ καμιά οὐσιαστικὴ πρόοδο τοῦ Σωματείου. Ἀντίθετα ἡ ἀνάγκη τῆς συνεργασίας ὅλων τῶν σοσιαλιστικῶν στοιχείων γιὰ ἓνα σκοπὸ ὅπως τοῦ Ὀμίλου εἶναι βαθειὰ αἰσθητὴ σὲ ὅλα τὰ μέλη τοῦ Σωματείου.

Ἡ δίκη τοῦ Προέδρου τοῦ Ὀμίλου, πού ἀκολούθησε καὶ ὀρισμένες τεχνικὰς δυσκολίες γιὰ τὴν συγκέντρωσιν τῆς νόμιμης ἀπαρτίας στὶς συνεδριάσεις τῆς Ἐχταχτης Συνέλευσης πού θὰ ἔκανε τὴ τροποποίησιν τοῦ καταστατικοῦ του, ἀργσπόρησαν τὴ σύγκλησιν τῆς ὡς τις 5 τοῦ Ἰουνίου 1928.

Τὰ θέματα πού θὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἦταν τὰ ἀκόλουθα :

1) ἐπιψήφισιν προγράμματος δράσης 2) τροποποίησιν καταστατικοῦ 3) ἐπιψήφισιν Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ, 4) Ἐκλογὴ Καινούργιας Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς.

Τὸ πρόγραμμα δράσης φανερῶναι ἀπὸ τὸν τίτλον τοῦ περιεχόμενου του. Γιὰ Σωματεῖα μὲ σκοποὺς ὅπως τοῦ Ε. Ο. ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς προγράμματος, πού νὰ καθορίζει τις γενικὰς γραμμὰς, πού πρέπει νὰ στρέφεται ἡ δράσις του, εἶναι ἀπαραίτητη. Τὸ πρόγραμμα πού ψηφίστηκεν φέτος αὐτὴ τὴν ἀνάγκη ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ. Μὲ αὐτὸ ὑπάρχει πιά ἓνας ὁδηγὸς γιὰ τὴ Δ. Ε. στὸν τρόπο καὶ τὴν μέθοδον τῆς ἐργασίας τῆς, καὶ ἓνα μέσο κριτικῆς τῆς στὴν πραγματοποίησιν του. Ἡ συχνὴ ἀναθεώρησις του στὸ μέλλον, σύμφωνα μὲ τὴν πείρα, πού θὰ δείξῃ ἡ ἐφαρμογὴ του, θὰ ἀποτελέσῃ μιὰν ἀπὸ τις σημαντικότερας ἐργασίας στὶς Γενικὰς Συνελεύσεις τοῦ Σωματείου. Οἱ κύριες διατάξεις τοῦ φετεινοῦ προγράμματος εἶναι οἱ ἀκόλουθες :

1) Καταρτισμὸς συστηματικοῦ καὶ λεπτομερειακοῦ προγράμματος τοῦ Ὀμίλου.

2) Παρακολούθησις καὶ διαφωτισμὸς τῶν ἐπαγγελματικῶν ὁργανώσεων τῆς Δημοτικῆς καὶ τῆς Μέσης Παιδείας καὶ τῶν φοιτητικῶν ὁργανώσεων.

Σὲ κάθε τμήμα τοῦ Ὀμίλου θὰ ὁργανωθεῖ : α) ὁμάδα δασκάλων, καὶ β) ὁμάδα καθηγητῶν. Κάθε ὁμάδα θὰ ἐκλέξῃ τὸ Γραμματέα τῆς πού θὰ εἶναι ὑπόλογος ἀπέναντι στὴν Τοπικὴ Ἐπιτροπὴ ὅπως αὐτὴ εἶναι ὑπόλογος ἀπέναντι στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ. Κάθε τέτια ὁμάδα θὰ ἐργάζεται ὡς ὄργανον τοῦ Ὀμίλου μέσα στὴν ἀντίστοιχον ἐπαγγελματικὴν τῆς

ὁργάνωσιν. Ἡ Δ. Ε. μέσον τῶν Τ. Ε. θὰ καθοδηγεῖ, θὰ τηρεῖ τὴν ἐπαφὴν καὶ θὰ φροντίζει γιὰ τὴ συνενόησιν τῶν ὁμάδων σὲ γενικὰ ζητήματα. Στὸ τμήμα Ἀθῆνας καὶ Θεσσαλονίκης θὰ ὁργανωθεῖ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ὁμάδα Φοιτητῶν μὲ τὴν ἄμεσα ἐπίβλεψιν τῆς Δ. Ε.

Ἄμεσα ἔργα τῆς Δ. Ε. πού γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν τους θὰ χρησιμοποιοῦν εἰς τοπικὰς ἐπιτροπὰς τῶν τμημάτων, εἰδικὰς ἐπιτροπὰς καὶ εἰδικὰ πρόσωπα, κατὰ τὴν κρίσιν τῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

3) Διαφωτισμὸς τοῦ λαοῦ ἐργατῶν, μικροαστῶν καὶ πνευματικῶν ἐργατῶν.

4) Ἐργασία διαφωτισμοῦ στὶς ὁργανώσεις τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ καὶ στὰ ἀριστερὰ πνευματικὰ σωματεία. Ἐπαφὴ καὶ συνεργασία μὲ ὁργανώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ πού ἐπιδιώκουν σκοποὺς ἀνάλογους μὲ τὸ σκοπὸν τοῦ Ὀμίλου (ἡ ἐπαφὴ καὶ συνεργασία μὲ ἐξωτερικὰς ὁργανώσεις εἶναι ἀποκλειστικὸν ἔργο τῆς Δ. Ε. καὶ ὄχι τῶν τοπικῶν τμημάτων).

5) ἀφοστρητὴ κριτικὴ ἐναντίον σὲ κάθε ἀντιλαϊκὸν ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα τῶν ἀστικῶν κομμάτων καὶ τοῦ Κράτους.

6) Συστηματικὴ παρακολούθησις ἀπὸ μέρους τῆς Δ. Ε. τῆς ὁργάνωσιν τῶν τμημάτων τοῦ Ὀμίλου.

7) Ἐκδόσις δημοσιογραφικοῦ μαχητικοῦ ὁργάνου.

8) Ἐρεβνα τῶν ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων.

9) Ἰδρύσις σχολῆς ἢ φροντιστηρίου γιὰ τὴ θεωρητικὴ μόρφωσιν τῶν μελῶν τοῦ Ὀμίλου.

Ἀφτὰς εἶναι οἱ γενικὰς γραμμὰς πού καθορίζει γιὰ τὴν δράσιν τοῦ Σωματείου τὸ πρόγραμμα.—Εἶναι ὅμως φανερὸν ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ καὶ τὸ ἅπαντον τῶν μορφῶν πού πρέπει νὰ λάβῃ ἡ δράσις του.—Στὴ Δ. Ε. καὶ τις Ἐπιτροπὰς τῶν Τμημάτων καὶ τὰ Μέλη τοῦ Σωματείου ἀπομένει ἡ ὑποχρέωσις νὰ μελετήσουν τις νέας μορφὰς καὶ μὲ τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τους νὰ συμπληρώσουν τὸ πρόγραμμα.

Ἀπὸ τὸ ἀρθρον 30 τῆς πρότασης Σωμερίτη πού ψήφισεν ἡ Ταχτικὴ Συνέλευσις τοῦ Σωματείου γίνεται φανερὸν καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν τροποποιήσεων τοῦ καταστατικοῦ.—Στὴν λειτουργίαν τοῦ Σωματείου ὑπῆρχαν δυὸ κύρια ἐλαττώματα.—Τὸ δυσκολοκίνητον τῆς πολυἀριθμης διοικητικῆς ἐπιτροπῆς του καὶ ἡ ἀδράνεια τῶν μελῶν του. Τὸ τελικὸν σχέδιον καταστατικοῦ πού ὑποβλήθηκε στὴν ἔχταχτη Συνέλευσιν τῆς 5 Ἰουνίου ἀπὸ τὴ Δ. Ε. προσπάθησε νὰ διορθώσῃ καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ κακά.—Ἐτσι ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ εἰσηγήθηκε τὸν περιορισμὸν τῶν ταχτικῶν μελῶν τῆς Δ. Ε. σὲ ἑπτὰ ἀπὸ δέκα πέντε, πού ἦτανε πρὶν. Ἡ πρώτη αὐτῆ τροποποίησις εἶχε γιὰ συνέπειαν τὴν τροποποίησιν τῶν περισσότερων ἀρθρων τοῦ παλίου καταστατικοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλην μὲ τὴν ὁργάνωσιν τῶν μελῶν σὲ τμήματα θέλησε νὰ τοὺς δώσῃ περισσότερη ζωὴ καὶ σημασίαν μέσα στὴ λειτουργίαν τοῦ Ε. Ο. Τὸ σχετικὸν ἀρθρον ἔχει ἔτσι :

«Τὰ Μέλη τοῦ Ὀμίλου ὁργανώνονται ὑποχρεωτικὰ σὲ τοπικὰ τμήματα. Τοπικὸν τμήμα ἰδρύεται ὅσο ὑπάρχουν τουλάχιστον ἑπτὰ Μέλη τοῦ Σωματείου. Σὲ κάθε πόλιν ἓνα μόνο τμήμα μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ. Μέλη πού κατοικοῦν σὲ μέρη πού δὲν ὑπάρχει τοπικὸν τμήμα ἀνήκουν ὁργανικὰ στὸ πλησιέστερον τοπικὸν τμήμα τῆς περιφερείας τους. Τὰ τμήματα λειτουργοῦν σύμφωνα μὲ ἔσωτερικὸν κανονισμὸν πού θὰ ψηφίσῃ ἡ Δ. Ε. καὶ θὰ ἐπικυρώσῃ ἡ πρώτη ταχτικὴ Γεν. Συνέλευσις τῶν μελῶν τοῦ Σωματείου.

Οἱ τροποποιήσεις τοῦ καταστατικοῦ ψηφίστηκαν ἀπὸ τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν καὶ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὸ Πρωτοδεῖον μὲ ἀπόφασιν ὑπ' ἀριθ. 5186/1928. Γιὰ τὸ τρίτον θέμα τῆς Συνέλευσης ὁ κ. Μ. Οἰκονόμου ὑπόβαλε τὴν ἀκόλουθον πρότασιν ψηφίσματος.

«Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Ε. Ο. μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ ἀναδιοργανωθεῖ τὸ Σωματεῖον κατὰ τρόπον πού νὰ χρησιμοποιοῦνται ὅλες οἱ δυνάμεις του καὶ νὰ παίρνουν μέρος στὴν δράσιν του ὅλα τὰ μέλη καὶ στὴν Ἀθήναν καὶ στὶς ἐπαρχίας.

Ἀποφασίζει :

1) Δίνει ἐντολὴν στὴ Δ. Ε. νὰ ὁργανώσῃ ἀμέσως τὰ τμήματα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου σύμφωνα μὲ τὸ ἀρθρον 30 τοῦ Καταστατικοῦ του. Ἀπαραίτητα καὶ κατὰ πρῶτον λόγον πρέπει νὰ ἰδρυθοῦν τμήματα στὴν Ἀθήναν, στὸν Πειραιᾶ καὶ στὴ Θεσσαλονίκην.

2) Ἀναθέτει ἐπίσης στὴ Δ. Ε. νὰ συντάξῃ ὁμοίωμορον ἔσωτερικὸν κανονισμὸν γιὰ τὴν λειτουργίαν τῶν τμημάτων, πού θὰ ἐπικυρώσῃ ἡ Ταχτικὴ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Σωματείου.

3) Νὰ προσκληθεῖ ὡς τὸ τέλος τοῦ χρόνου Συνέδριον τῶν τμημάτων πού θὰ ἰδρυθοῦν στὸ

μεταξύ για την ψήφιση του Γενικού Προγράμματος του Σωματείου και την οργάνωση μιας Πανελλαδικής Ένωσης του Ε. Ο. και για την ψήφιση νέου ανάλογου καταστατικού. Η Δ. Ε. έχει την φροντίδα για την οργάνωση και την πρωτοβουλία για όλα τα μέτρα που θα χρειαστούν σχετικά με τη σύγκληση του Συνέδριου.

Η πρόταση γίνθηκε δεχτή παμψηφεί και στη Δ. Ε. έχει απομείνει η φροντίδα για την εκτέλεση της. Το τέλος των εργασιών της Συνέλευσης ήρθε να διακόψει μια σημαντική συζήτηση. Πριν δηλ. από την ψηφοφορία για την έκλογή καινούργιας Διοικητικής Έπιτροπής το μέλος κ. Α. Σκλαβούνος ζήτησε το λόγο και άσκησε έλεγχο στον κ. Δ. Γληνό για τον τρόπο που διαχειρίστηκε το ζήτημα της δίκης Ισραάτι—Καζαντζάκη—Γληνού.

Ο κ. Γληνός ζήτησε τότε, να γίνει άμεση συζήτηση άπάνω στον έλεγχο του κ. Σκλαβούνου. Άλλως ήταν υποχρεωμένος να μη δεχτεί υποψηφιότητα στη νέα Διοικητική Έπιτροπή. Έτσι θεωρήθηκε αναγκαίο να γίνει άμεση συζήτηση του θέματος. Στο τέλος υποβλήθηκαν δυο προτάσεις. Η μία ήταν πρόταση καθαρής έμπιστοσύνης στον κ. Γληνό και υποβλήθηκε από τον κ. Αντωνάτο.—Η δέφτερη υποβλήθηκε από τον κ. Κομιότη και ζητούσε να αναβληθεί η ψηφοφορία, έφ' όσα κατά την αντίληψη του το Σωματείο δεν είχε την αναγκαία ώριμότητα για να κρίνει το ζήτημα.—Η ψηφοφορία που έγινε με όνομαστική κλήση, συγκέντρωσε 41 ψήφους για την πρώτη πρόταση και 17 ψήφους για τη δέφτερη.

Έτσι μετά τη λύση του προκριματικού άφτου ζητήματος άκολούθησε η έκλογή της καινούργιας Δ. Ε. που άπαρτίστηκε από τα άκόλουθα πρόσωπα :

1) Πρόεδρος τον κ. Δ. Γληνό.

2) Αντιπρόεδρος τον κ. Χ. Χωμενίδη.

3) Γενικό Γραματέα τον κ. Σ. Σωμερίτη.

4) Ταμία τον κ. Β. Άγγελόπουλο.

και Μέλη τους κ. 1) Γιάννη Σιδέρη, 2) Δ. Κουταβά 3) Β. Παπαγεωργίου. (\*)

(\*) Όπως είναι γνωστό το Προεδρείο της Δ. Ε. εκλέγεται από τα Μέλη της και όχι από τη Συνέλευση.

\* \*

Η καινούργια Δ. Ε. που άνάλαβε άμέσως τα καθήκοντα της βρέθηκε μπρός σε μια μεγάλη και σημαντική έργασία. Πρώτη φορά στη 18χρονη δράση του Σωματείου η Δ. Ε. του είχε να άντιμετωπίσει ταφτόχρονα τόσα σημαντικά και ζωτικά για το Σωματείο ζητήματα.—Η πρώτη περίοδος των εργασιών της, στηριγμένη πάνω στις γενικές γραμές του προγράμματος δράσης και στις άποφάσεις των Συνελεύσεων, που παραπάνω άναφέραμε, είχε τα άκόλουθα άποτελέσματα :

1) όργανώθηκε η ομάδα καθηγητών στην Άθήνα και στον Πειραιά, που έδρασαν άμέσως στη Γενική Συνέλευση του Συνδέσμου Άττικής με έφκαιρία την ΣΤ'. Γενική Συνέλευση της Όμοσπονδίας των Λειτουργών της Μέσης Παιδείας.—Η ομάδα υποστήριξε δικές της προτάσεις πάνω στην οργάνωση και τη διοίκηση της Παιδείας, και συγκέντρωσε πάνω σ' άφτες την πλειοψηφία της Συνέλευσης του Συνδέσμου Άττικής, που τις έκαμε έτσι δεχτές για δικές του προτάσεις προς την όμοσπονδία.—Έλπίζουμε πως η δράση της ομάδας θα συνεχιστεί άκόμα πιο γόνιμη για τις καλοκαιρινές διακοπές.—Γραματέας της είναι ο καθηγητής κ. Οικονόμου.

2) Ψηφίστηκεν ο έσωτερικός κανονισμός, που τον εισηγήθηκεν ο Γενικός Γραματέας της Δ. Ε. Σ. Σωμερίτης.—Σε 44 άρθρα δίνεται μια πλέρια και συστηματική οργάνωση στις διάφορες λειτουργίες του Σωματείου.

3) Σύμφωνα με εισήγηση του Άντιπροέδρου της Δ. Ε. κ. Χρ. Χωμενίδη ιδρύθηκε ειδικός έκδοτικός όργανισμός από Μέλη του Όμιλου με συνεταιριστική μορφή, που πρώτο άμεσο έργο του θα είναι η έκδοση από την 1η του έρχόμενου Όχτώβρη του μαχητικού όργανου του όμιλου. Ο συνεταιρισμός, που άποτελεί ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο και λειτουργεί σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 602, περιμένει την πλέρια υποστήριξη όλων των Μελών του Όμιλου.—Η μετοχή σ' άφτον είναι από έκατό ως πέντε χιλιάδες δραχμές. Δεν πρέπει να μείνει μέλος του Σωματείου που να μη λάβει μέρος στον Συνεταιρισμό. Το Διοικητικό Συμβούλιο του είναι από τους 1) Πρόεδρο Σ. Σωμερίτη, 2) Άντιπρόεδρο Γ. Δούμα, 3) Γενικό Γραματέα Μ. Οικονόμου, 4) Ταμία Χρ. Χωμενίδη και 5) Μέλος την κ. Γαλάτεια Καζαν-

τζάκη.—Συνταχτική Έπιτροπή του περιοδικού όρίστηκαν από μέλη του όμιλου οι κ. Σ. Σωμερίτης και Γ. Σιδέρης, και από μέρος του Συνεταιρισμού ο Ταμίας του Χ. Χωμενίδης.

4) Έξασφαλίστηκε η λειτουργία από τον έρχόμενο Νοέμβρη του Φροντιστηρίου για τα Μέλη, όπου θα διδαχτούν μαθήματα από τη Φιλοσοφία, την Παιδαγωγική, την Κοινωνιολογία, την Πολιτική και τα Οικονομικά.

Άφτο ήταν το κύριο έργο της Δ. Ε. στο σύντομο διάστημα της λειτουργίας της από τις 11 Ιουνίου—τις 10 Άβγούστου 1928. Ύστερα από μια μηνιαία διακοπή θα επαναλάβει τις εργασίες της στις 10 του Σεπτέμβρη, για να προχωρήσει άμέσως στην πραγματοποίηση και των υπόλοιπων σημείων του προγράμματος δράσης.

Η Δ. Ε. έχει την πεποίθηση πως στην προσπάθεια της άφτη θα έχει άμέριστη την υποστηριξη όλων των μελών του Σωματείου, που το άγαπούν, το ποιούν και ποθούν την προκοπή του.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

Η «Αναγέννηση» τυπώνεται σε 5000 αντίτυπα και κυκλοφορεί πλατύτατα σ' όλον το μορφωμένο κόσμο της Ελλάδας: και ιδιαίτερα στον εκπαιδευτικό. Αναγράφει κάθε βιβλίο που της στέλνεται ένα αντίτυπο στη ρέφθυση: Κον Δημ. Γληνόν, όδός Σταδίου 24 Μέγαρον Έφεσίου, Δωμ. άριθ. 59, Άθήνα. Η «Αναγέννηση» επιθυμεί να δίνει με το βιβλιογραφικό της δελτίο, αν είναι δυνατό, μια είκόνα της πνευματικής μας κίνησης. Γι' αυτό παρακαλεί θερμά τους συγγραφείς και έκδοτες να της στέλνουν τα έργα τους.

### Α. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Α. Ι. ΣΒΩΛΟΥ: *Τό νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του Πολιτεύματος*. Άθήνα Σχ. 80 Μ. Σελ. 395 (Τυπογραφείο «Πυρσοῦ») Κ.

ΚΩΣΤΑ Χ. ΠΕΡΔΙΚΑΡΗ: *Η Άμνηστία*. Άθήνα 1928 Σχ. 80 Μ. Σελ. 101. Τιμή δρχ. 50 (Τυπογραφείο «Έλλάς») Δ.

ΘΕΜΙΣΤ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ: *Εισαγωγή εις τό Πολιτειακόν Δίκαιον*. Άθήνα 1928 Σχ. 8 Μ. Σελ. 46 (Τυπογραφείον Έταιρείας Π. Δ. Σακελλάριος) Κ.

### Β. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ

ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ: *Η Κομούνα της Θεσσαλονίκης 1342—1349*. Άθήνα 1928 Σχ. 80 μ. σελ. 88 (Έκδοτικός οίκος «Κοραής») Δ.

### Γ. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

Ι. Ν. ΓΡΥΠΑΡΗ: *Σαραβαίοι και τερρακότες*. (Ποιήματα) Άθήνα 1928 Σχ. 80 Μ. Σελ. 152 δρχ. 200. (Δ).

ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ: *Ο Μανώλης Λένας κι άλλα διηγήματα*. Άθήνα 1928 Σχ. 8 μ. σελ. 138. Τιμή δρχ. 30. (Τυπογραφείο Γ. Η. Καλλέργη) Δ.

ΖΑΧΑΡΙΑ Ε. ΧΑΛΚΙΑΔΗ: *Κασιώτικα* (Ήθογραφικά Διηγήματα) Άλεξάνδρεια 1928. Τόμος Α'. Σχ. 80 μ. σελ. 128. (Τυπογραφείο Π. Καστρούνη, Ζ. Χαλκιάδη) Δ.

ΔΥΣΣΗ ΜΑΡΜΑΡΗ: *Άραβουργήματα* (ποιήματα) Χανιά 1928 Σχ. 80 Μ. Σελ. 45 δρχ. 20 (Τυπογραφείο Άντ. Μπόρταλη) Δ.

Μ. ΚΑΛΛΟΝΑΙΟΥ: *Μαργδαληνές*. (Ποιήματα) Άθήνα 1928 Σχ. 80 μ. σελ. 64. (Έκδοτής Άγ. Ράλλης) Δ.

Π. Α. ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ: *Σύπνια όνειρα* (ποιήματα) Άθήνα 1929 Σχ. 80 σελ. 136 (Τυπογραφείο Ιωάν. Κολλιάρου) (Δ).

Γ. Κ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ: *Ήθονικά Σονέττα* (ποιήματα) Άθήνα 1928 Σχ. 80 μ. σελ. 38 δρχ. 15. (Έκδοτής Α. Ράλλης) Δ.

## Δ' ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ

- Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ: 'Απὸ τὰ Ἐκπαιδευτικά μας Προβλήματα. Ἀθήνα 1928 Σχ. 80 μ. σελ. 242 δρχ. 35 (Τυπογραφεῖο Α. Φραντζεσκάκη καὶ Α. Καϊταντζή) Δ.  
ΚΩΣΤΑ ΠΑΣΑΓΙΑΝΗ: Ἡ Προσευχὴ τοῦ παιδιοῦ. Ἀθήνα 1928 Σχ. 80 μ. σελ. 100 δρχ. 15. (Ἐκδοτικὴ Ἐταιρεία Ἀθηνῶν) (Δ).  
ΑΡΓΥΡΙΟΥ Π. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ: Πρέπει νὰ διδάσκειται ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Ἀθήνα 1928 Σχ. 8 μ. Σελ. 122. Τιμὴ δρχ. 20. (Ἐκδοτικὸς οἶκος Α. Ι. Ράλλη) (Κ).  
ΜΙΧ. Π. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ: Τὸ μονοτάξιον Διδακκαλεῖον Σπάρτης καὶ ἡ Δημοδιδασκαλικὴ μόρφωσις (Ἐπετηρὶς τοῦ Μ. Δ. Σπάρτης) Ἀθήνα 1928 Σχ. 8 μ. Σελ. 124. (Ἐκδοτικὸς οἶκος Δ. καὶ Π. Δημητράκου) Κ.  
Μ ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ: I. H. Pestalozzi (Ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Δράση του). Τόμος Α'. Ἀθήνα 1929. Σχ. 80 Σελ. 392. Τιμὴ δρχ. 100. (Ἐκδοτικὸς οἶκος Α. Ι. Ράλλη) Δ.

## ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

- ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ: Ἡ Φιλοσοφία (Μετάφραση Χρ. Καστρίτη) Ἀθήνα 1928. Σχ. 8 μ. Σελ. 321. Τιμὴ δρχ. 55 (Δ).  
Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: Θεωρία τοῦ Λόγου ἢ Γνωσεολογία. Ἀθήνα 1928. Σχ. 8 Μ. Σελ. 60. Ἐκδοτικὸς οἶκος «Κοραῖς» (Κ).  
Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: Αἱ θεμελιώδεις Ἐννοιαὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου. Ἀθήνα 1928. Σχ. 80 Μ. Σελ. 34. (Ἐκδοτικὸς οἶκος «Κοραῖς») (Κ).

## Ε' ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- ΝΕΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ: (Μηνιαία ἔκδοσις μελέτης κριτικῆς καὶ τέχνης). Διευθύνεται ἀπὸ κριτικὴ Ἐπιτροπὴ. Ἀθήνα Χρονιὰ Α'. ἀρ. φύλ. 9-11. Σεπτέμβριος, Ὀκτώβριος, Νοέμβριος. Σχ. 40 Σελ. 30 Συνδρ. δρχ. 50 (Δ)  
ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ: (Ὅργανον δημοσιεύσεων τῆς Ἐταιρείας τῶν Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν). Ἀθήνα 1928 Ἔτος 8. Τεύχος Γ'. Ἰούλιος—Σεπτέμβριος 1928. Σχ. 80 Μ. Συνδρομὴ δρχ. 100 (Κ).  
ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ: (Δεκαπενθήμερο περιοδικὸν) Διευθυντὴς Γεργ. Ξενοπούλου. Ἀθήνα Σελ. 40 Σχ. 80 Μ. (Δ).  
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ: (Δεκαπενθήμερο περιοδικὸν). Διευθυντὴς Κ. Μπαστιάς Β. Μαλατῆς. Ἀθήνα Τόμος Γ'. Σχ. 80 Μ. Συνδρομὴ 10). (Δ).  
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΖΩΗ: (Μηνιαῖο ὄργανο τῆς Ἐταιρείας Σοσιαλιστικῶν Σπουδῶν). Διευθύνεται ἀπὸ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ. Ἀθήνα 1928 Σχ. 40 ἀρ. φύλ. 1—2 Ὀκτώβριος—Νοέμβριος. (Δ).  
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΝ ΒΗΜΑ: (Ὅργανο τῆς Διδακκαλικῆς Ὁμοσπονδίας). Ἀθήνα. Χρονιὰ Ε'. Συνδρ. δρχ. 75 (Δ).  
Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ: (Δεκαπενθήμερο δελτίο τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς Γυναίκας). Ἀθήνα Χρονιὰ Ε'. Σχ. 40 συνδρ. δρχ. 50. (Δ).  
ΕΛΛΗΝΙΣ: (Μηνιαῖον περιοδικὸν τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων). Ἀθήνα. Ἔτος Η'. Σχ. 40 Σελ. 30 συνδρ. δρχ. 80 (Κ στ'. Δ στ'. Μ).  
ΙΟΝΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ: (Μηνιαῖο ἱστορικὸν, φιλολογικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν περιοδικὸν). Διευθύντρια Μαριέττα Μινώτου Ζάκυνθος. Ἔτος Β'. Σχ. 80 Μ. συνδρ. δρχ. 50 (Δ).  
ΛΕΣΒΙΑΚΑ ΦΥΛΛΑ: (Περιοδικὴ ἔκδοσις) Μυτιλήνη. Χρονιὰ Α'. Σχ. 80 Μ. σελ. 40 συνδρομὴ δρχ. 400. (Β).  
ΔΕΛΤΙΟ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ: (Δεκαπενθήμερο περιοδικὸν). Ἐπὶ τῆς ὕλης Γαλάτεια Καζαντζάκη. Ἀθήνα. Σχ. 40 συνδρ. δρχ. 20 (Δ).  
ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ: (Τρίμηνον δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἐταιρείας). Ἀθήνα 1928. Τόμος Θ'. Τεύχος Γ'. καὶ Δ'. σελ. 320. Τιμὴ δρχ. 60 τὸ τεύχος (Κ).  
ΜΟΥΣΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ: (Μηνιαία καλλιτεχνικὴ Ἐπιθεώρηση). Διευθυντὴς Γ. Λαμπελεῖ Ἀθήνα. Σχ. 80 Μ. Τεύχος 6 Σεπτέμβριος 1928. Σελ. 30 συνδρ. δρχ. 60 (Δ).  
LIBRE: (Tous les deux mois) Directeur Louis Poussel. Montpellier, Hérauld France No 74-75 Decembre 1928 Janvier 1929. Σχ. 40 Σελ. 16 συνδρ. 1,60 γαλ. φρ. τὸ τεύχος.  
L'EUROPA ORIENTALE: (Rivista Storica e Politica). Roma 1928 (Anonima Romana Editoriale) Σχ. 80 Μ. Σελ. 134.